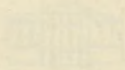

Dömötör Tekla

Naptári ünnepek — népi színjátszás

Naptári ünnepek — népi színjátszás

Magyar Nemzeti Színház Budapest

Dömötör Tekla

Naptári ünnepek — népi színjátszás

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST 1964

504208

Lektorálta

Hont Ferenc
Ortutay Gyula

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

© Akadémiai Kiadó, Budapest 1964

Printed in Hungary

M. TUD. AKADÉMIA KÖNYVTÁRA
Könyvlet. 12. 568 / 196 4 sz.

Tartalom

<i>Előszó</i>	7
Bevezetés	13
Ünnepek és színjátszás	13
Európa és magyarság	15
A rítustól a színjátszásig	25
Történeti forrásaink az ünnepi szokásokról	33
Az ünnepi szokások előzményei a honfoglaló magyarságnál	46
Az időszámítás	46
Napfordulók — Évkezdés	46
A hónapok	51
Az ünnepek	54
Középkori krónikáink adatai — A sámán színjátszás	54
Koresoportok, avatás	59
Maszkok	61
Időszaki ünnepek	72

Az ünnepekörök

Farsang	79
Farsangi szokásaink a mohácsi csatáig	79
Farsangi ünnepek a XVI—XVIII. században	87
Húsvét	96
Húsvéti tojás — Öntözés — Komatál küldés	96
Egyházi eredetű népszokások	100
A zöldág-hordás	104
Nagyheti misztériumjátékok	107
Május — Pünkösd	111
Egy régi közmondás	111
Pünkösdi király — pünkösdi királynő	114
A termékenység-ünnep	121
Lóverseny — A moreszka — A vadember	124

Májusi boszorkányok — A pünkösdi rózsza — Szent Erzsébet kultusza	128
Zöldág — Májusfa — Majálisok	132
Az időszakos királyválasztás	134
Szent Iván	139
A Szent Iván ünnep Európában	139
A tűzgyújtás	140
A hosszú szentiváni ének	147
A téli ünnepkör	152
Az ünnepkör kialakulása — Egyházi eredetű szokások	152
Köszöntők, kántálás	
Karácsonyi köszöntők — István, János napi köszöntők — Január 1. —	
Vízkereszt	156
Aprószentek-napi korbácsolás	163
Évkezdő babonák, jóslások	164
Megszemélyesítések, dramatikus szokások I.	
Betlehemezés	166
Megszemélyesítések, dramatikus szokások II.	
Regölés, hejgetés	174
Regelő hétfő	178
Jeles napok	194
Gergelyjárás, Balázsjárás	194
Gonoszjáró napok	196
Körmenetek, határjárások	202

Ünnepi szokásaink költészete

Műfajok — A szertartásos költészet — Dramatikus gyermekjátékok —	
Képköltés, formai jegyek — Történelmi személynevek — A rítusénekek	
formulái	209
Példatár	221
Irodalom	253
Képek jegyzéke	267
Feste und Volksschauspiel im Jahreslauf	269

Előszó

1.

A naptári ünnepekhez, jeles napokhoz fűződő színjátékszerű népszokások sokféle szempontból vizsgálhatók; csak igen sokrétű, komplex kutatómódszer segítségével értelmezhetjük minden sajátosságukat, és vizsgálatukat nemcsak az etnográfia tartja feladatának, hanem más tudományágak is. Az összehasonlító vallástörténeti kutatást régóta foglalkoztatják e dramatikus jellegű szokások; a színháztörténész a népi színjátszás sajátos vonásait keresi bennük s ezen túlmenően a színjátszás létrejöttének kérdéseit óhajtja a szokásokból levonható tanulságok segítségével megoldani.

A népköltészet kutatója a drámai szövegek és ritusénekek élettörténetét, a változatok kialakulását és összefüggéseit, tartalmi és formai sajátosságait tanulmányozza. A népi társadalom vizsgálóját azok a közösségi formák érdeklik, amelyek keretében e szokások realizálódnak. S így folytathatók a felsorolást. Más keres e dramatikus szokásokban a népzene, a népi tánc, a népi díszítőművészet tanulmányozója (maszkok, kosztümök, kellékek). A vallástörténeti, esztétikai és más szempontok külön is, de együttesen is felmerülhetnek; példa mindegyik irányra bőségesen akad hazánkban is, külföldön is.

Hogy e dramatikus jellegű szokásokat milyen sokféle szempontból vizsgálhatjuk, erre példaképpen idézzük Ortutay Gyula kérdőívét betlehemes játékok gyűjtéséhez.¹ Szempontjait így csoportosíthatjuk:

Szövegfilológiai és zenei szempont. (A szöveg és dallam pontos, többszöri lejegyzése, rögzítése. Változatok.)

Társadalmi vizsgálat. (A szereplők kora, társadalmi helyzete. A játszócsoport összetétele, etnikai és más szempontok szerint. A csoport tagjainak kiválogatása, a játszóközösség szabályai. A közönség és az előadók viszonya stb.)

A népi közösségi színjátszás. (Próbák, betanulás, időpont, a közönség viselkedése, a játékhoz tartozó gesztusok rögzítése. Az előadás térrajza.)

Művészi kivitelezés. (Maszkok, jelmezek, tárgyi eszközök stb.)

A játékok célja. (Kultikus, pénzszerzés, szórakozás és szórakoztatás stb.)

¹ORTUTAY 1956.

E pontokkal természetesen nem merítettem ki a kérdőívben érintett összes szempontot, azonban ez a vázlatos felsorolás is képet ad már a vizsgálat sokrétűségéről, lehetőségeiről és feladatairól.

A szempontok hasonló gazdagságára találunk a külföldi szokás-monográfiákban is. Csak példaképpen utalunk néhányra.

Csicserov a téli ünnepkör szokásait a mezőgazdasági munka egyes fázisaihoz való igazodásuk szerint elemzi.² Arnold Van Gennep a *Manuel de Folklore Français Contemporain* I/III/1. kötetében az időszaki ünnepek francia szokásanyagát a következő csoportok szerint rendszerezi: 1. Ciklikus ünnepekhez fűződő szokások (télvégi, tavaszkezdő, tavaszi, nyárközépi, őszi és téli szokások). 2. Egyes naptári ünnepekhez, jeles napokhoz fűződő szokások. 3. Mezőgazdasági munkával kapcsolatos szokások (aratás, szüret stb).

E főcsoportokon belül az egyes ünnepköröket ismét alfejezetre bontja. A farsangi szokáskört például így tagolja: Álöltözetek, maskarák, adománygyűjtés. A böjt és farsang megszemélyesítése. Tűzgyújtás, fáklyák. Hamvazószerda. Társadalmi szokások. Játék, tréfa, tánc. Mágikus praktikák. Ünnepi ételek. — E fejezeteken belül földrajzi összefüggésben ismerteti az egész Franciaország területét felölelő történeti és legújabbkori szokásanyagot. Hasonló felosztást találunk a többi ünnepkörnél is; a fejezetcímek azonban a szokásoknak megfelelően természetesen mindig változnak.

A. Dörrer a tiroli farsangról írott monográfiájában³ nagyjából a következő szempontokra tér ki: Az ünnep neve, ideje, helye. A szokások gyakorlói. A szokásra ösztönző indítékok. Szokáselemek (pl. evés, ivás; tűz és víz; korbácsolás, rituális verés; alakoskodás, maskara; tánc.). A szokások életfeltétele. A szokások helyszíne. A farsangi ünnepkör mitológiai képzetei. — Ezután következik a tiroli farsang szokásainak földrajzilag csoportosított ismertetése.

E néhány monográfiát szempontjaik sokoldalúsága miatt ragadtam ki a sok példa közül; de éppígy hivatkozhatnék Liungmanra, aki a finn történeti-földrajzi módszer szerint dolgozza fel az európai szokásokat, továbbá Mannhardt, Frazer, Usener vallástörténeti irányú műveire, Bogatirjov vagy Leopold Schmidt munkáira, akik a népi színhátszás sajátos jegyeit igyekeznek meghatározni, valamint a lélektani és más szempontú vizsgálatokra.⁴

Ilyen sokrétű vizsgálatra lenne szükség akkor is, mikor hazánk dramatikus népszokásai történeti múltjának feltárásához kezdünk; azonban féltő, hogy a kutatás jelenlegi stádiumában a fenti kérdések nagy részére nem adhatok választ, és egyesekre a jövő sem tud majd feleletet adni. Történeti adataink nagyon is esetlegesek és szűkszavúak, részletes leírásba csak ritkán bocsátkoznak. Munkám ezért elsősorban történeti és leíró jellegű, a fent vázolt földrajzi vagy társadalmi szempontokra, az esztétikai vizsgálatra vagy az egyes elemek részletes analizisére csak esetenként tud kitérni. Viszont nem előre körvonalazott vallástörténeti,

² CSICSEROV 1957.

³ DÖRRER 1949.

⁴ E művekre még később visszatérünk.

lélektani, drámatörténeti elméleteket szándékozok bizonyítani, cáfolni vagy illusztrálni. Feladatomnak sokkal inkább a számbavételt tekintem. Megkísérlem összefoglalni azokat a — sokszor csak a véletlen szeszélye következtében ránkmaradt — adatokat, melyek valamely dramatikus szokás meglétére, formájára engednek következtetni. Az eddigi hasonló művektől eltérően azonban nem a jelenből, vagyis az utolsó évszázadban gyűjtött dramatikus szokásanyagból indulok ki. Módszerem éppen ennek az ellenkezője; sorbaveszem azokat a — főként irodalmi — emlékeket, melyekben e szokásokról szó esik, és a múltból haladok a jelen felé. Az utolsó évszázad hiteles gyűjtésekből származó leírásait viszont illusztrációs, magyarázó anyagnak használom a régi, töredékes feljegyzések értelmezésére.

E módszert azért alkalmazom, mert kerülni óhajtok mindennemű torzítást, félremagyarázást, hiszen a népszokások jelentése és formája jelentős történeti változásokon ment keresztül az évszázadok során. Sok archaikusnak tűnő forma és mozzanat nálunk néha nem is olyan régi átvétel vagy újabb analógiás fejlemény is lehet, más mozzanatok többszörösen jelentésváltozáson mentek át. Ha viszont a történeti adatokat használjuk kiindulópontnak, akkor kétségtelenül abból indulunk ki, ami bizonyíthatóan létezett, ismeretes volt hazánkban. Igaz viszont, hogy így akadnak olyan dramatikus formák, olyan mozzanatok, melyekről nem maradt ránk tudósítás, s így bár régebben is ismertek voltak, vizsgálatunkból kimaradnak; ezzel a hibaforrással számoltam, de jelen esetben mégis e módszert tartom helyesebbnek.⁵ Az ünnepi szokásokról ugyanis Ipolyi Arnold és kortársai értelmezési kísérlete óta egy sor nem egészen helytálló, elavult nézet él a köztudatban, s ezeknek jó része úgy keletkezett, hogy a töredékes magyarországi adatokat a környező indogermán népeknél fellelhető teljesebb szokásformák analógiájára egészítették ki. Ezek a kiegészítések lehetnek helyesek is, néha azonban nem felelnek meg a tényeknek, vagy nem vették eléggé figyelembe azt a jelentésváltozást, amely nálunk végbement. Ennélfogva időszerűnek láttam újra visszatérni az eredeti forrásokhoz. A történeti források rendszeres feltárása ugyanakkor alapja lehet az egyes szokások monografikus feldolgozásának is, mert a történeti fejlődés helyes feltárása után a legújabbkori, néprajzi módszerű gyűjtésekből származó adatok szervesen illeszkednek a fejlődési vonalba.

Összefoglalóan tehát: sorra veszem azokat a feljegyzéseket, melyek valamely formában a naptári ünnepekkel, jeles napokkal kapcsolatos dramatikus jellegű szokásokra, a kapcsolódó költői szövegekre és színjátszó formákra hivatkoznak, egészen a XIX. század elejéig, vagyis a tudományos igényű leírások megjelenéséig.

2.

A források vizsgálatánál megkísérletem, amennyire lehetséges, arra a kérdésre is fényt vetni, hogyan vélekedtek e szokásokról és milyen álláspontot foglaltak el

⁵ Hasonló módszert használt LEOPOLD SCHMIDT: *Das Deutsche Volksschauspiel in zeitgenössischen Zeugnissen...* c. művében. — E kérdéshez l. még: VARGYAS LAJOS: *Miért és hogyan történeti tudomány a néprajz.* Népr. Ért. 1961. és BARABÁS JENŐ 1960. 135-146.

a népi kultúrával, a népköltéssel kapcsolatosan, ami egyben a néphez való viszonyukra, politikai állásfoglalásukra is fényt vet.

Elsőrendű feladatomban lenne a szokások területi rendszerzése is. A ránk maradt adatok azonban főként a török háborúk és megszállás századaiban teljes képet nem adnak; hiszen rendszeres irodalmi élet ekkor csak a „királyi Magyarországon” vagy Erdélyben van, s így az írásos adatok java része is innen származik. Nem csoda, hogy a kép, amelyet kapunk, nem megbízható, hiszen az Alföldről és a Délvidékről egy évszázadon át jóformán semmi adatunk nincsen, s néha szinte az a hamis látszat alakul ki, mintha népszokásaink egy ideig csak Magyarország északi megyéiben és Erdélyben léteztek volna.

Nehézségekbe ütközünk akkor is, mikor az ünnepi szokások osztálytartalmát vesszük vizsgálat alá. A „dramatikus népszokás”, „népi dráma”, „népi színjátás” kifejezéseket általában elég általános, tág jelentéssel használják a kutatók, azonban szükségszerűen fel kell vetnünk a kérdést: milyen társadalmi osztályoknál, rétegeknél jelentkeztek a múltban azok a szokások, melyeket a XIX—XX. században mint kifejezetten „népi”, elsősorban „paraszti” szokásokat ismertünk meg. Hiszen e szokások jelentős része a középkorban a katolikus szertartás része volt; a naptári szokások régebben nemcsak paraszti, hanem városi, céhes szokások is voltak, s virágozhattak a nemesség körében, a királyi udvarban is. A népi kultúra a szokások terén is évszázadok óta egyaránt átadó és átvevő: a kölcsönhatás állandó volt. Rég forrásaink viszont ritkán részletezik éppen ezeket a kérdéseket, hiszen e szokások „népi” vagy „nem népi” volta számukra mint probléma sem igen merült fel.

Amikor tehát általában, a szokott szóhasználattal a magyar dramatikus népszokások múltjáról beszélünk, e szokások gyakorlóinak meghatározása minden egyes szokásnál külön figyelmet érdemel. Lényegében olyan közösségi jellegű, színjátékszerű szokásokról van szó, amelyek az utolsó két évszázadban régies formájukban már inkább csak a parasztság körében maradtak fenn, a városi életből eltűntek, vagy (mint például a farsangi szokások esetében történt) erős formaváltozásokon mentek keresztül. E szokások történeti múltjára akarunk fényt vetni, akár a népi kultúrához tartoztak ezek régebben, akár nem; azonban, amennyire lehetséges, azt is megkísérlem megállapítani, hogy a múltban milyen társadalmi rétegek gyakorolták e szokásokat.

Tanulságos feladat lenne továbbá a történeti szokásformák vallásfelekezeti szerinti megoszlásának kérdését is vizsgálni; ez azonban csak a recens anyag nyomán lehetséges, mert a történeti adatok erre ritkán térnek ki. (A protestáns egyházak a katolikus színezetű ünnepi szokásokkal szemben annyira elutasító állásponton voltak, hogy a XVI. század végéig nagyjából mindenütt eltiltották őket; ez a tilalom azonban csak részben járt eredménnyel, mert a szokások jelentős része protestáns vidékeken is még századokon át tovább élt.)

Tanulmányomban nagyjából a naptári ünnepekhez fűződő szokásokkal, s ezek közül is elsősorban a dramatikus jellegű (tehát nézők előtt előadott, mimikus előadásmóddal, párbeszédessé, drámai szöveggel egybekötött) mozzanatokkal fog-

lalkoztam. Merev elkülönítés azonban nem lehetséges, hiszen a népszokások újra és újra aktualizálódó változatokban élnek, minden helyen és minden évben új életre kelnek, újra alakulnak. Néha csupán mimikus játékra, tánra bukkanunk, szöveg nélkül, máskor párbeszédű szöveg helyett epikus jellegű rítusénekeket, köszöntőket találunk, esetleg az egykori dramatikus játék gyermekjáték formájában él tovább. Viszont a változatok között akad olyan is, mely mindezeket az elemeket egyesíti, valóban dramatikus formájú. — Utalok továbbá az egyes ünnepekhez fűződő hiedelmekre és más mozzanatokra is, mikor erre az ünnep egészének jobb megértéséhez szükség van, de lehetőleg nem részletezek olyasfajta mozzanatokot, mint az egyénileg végzett mágikus vagy jósló cselekmények, rituális étkezés. Nem szólok részletesen olyan szokáselemekről sem, melyek mindvégig az egyházi szertartások szerves részét alkották, s ahol az irányítást, a kezdeményezést nem vette át a népi kultúra. Ismertetek viszont olyan, a magyar nép életében fontos szerepet játszó jeles napokat, mint a Szent György nap, amelyhez nálunk jelentősebb teátrális szokás nem fűződik, de a szomszédos népek hasonló jellegű szokásanyagának a dramatikus játék is szerves része.

A naptári év ünnepeihez fűződő dramatikus szokásokat általában külön kategóriáknak tekintem, hogy a sajátos jegyeket annál jobban megragadhassam. Ezek viszont a valóságban nem jelentkeznek ilyen elszigetelten, és például a népi színjátszás jegyeit nem állapíthatjuk meg *csak* a naptári év ünnepi szokásaiból, hanem figyelembe kell venni az emberi élettel és a mezőgazdasági munkával kapcsolatos szokásokat és azonkívül még egy sor más jelenséget, így a népi származású hivatásos mulattatók történetileg eléggé nehezen megragadható szerepét, a hivatásos színjátszás hatását is.

Mindezeket túl megkísérlem a magyar dramatikus szokások történeti múltját európai összefüggéseibe állítani. Ott, ahol ez már kielégítő módon megtörtént, tartózkodom az ismétléstől, és egy-egy mozzanat európai háttérének részletes kidolgozására bővebben csak ott térek ki, ahol nézeteim nem egyeznek az eddigi kutatások eredményével.

Munkám egyik legjelentősebb feladata lenne a népi színjátszás esztétikai vizsgálata: a művészi ábrázolásmód, a valóságtükrözés s még egy sor más kérdésnek az egyes történeti korokra konkretizált elemzése. E feladat lehetőségeiről és korlátairól főképpen az utolsó fejezetben szólok.⁶

⁶ A népköltészet fogalmát a továbbiakban a gorkiji meghatározás szerint használom, illetőleg Ortutay Gyula fejtegetéséből indulok ki, aki részletesen szól a nép és a népköltészet fogalma történeti változásáról, osztálytartalmáról hazai viszonyaink között. — Főképpen ORTUTAY 1955a. Bevezető. 37 k. — (A történeti módszerű vizsgálatokhoz vö. ORTUTAY és DÉGH LINDA műveit, továbbá ISTVÁNOVITS MÁRTON. 1961. és SCHIRMUNSKI, VIKTOR: *Vergleichende Epenforschung*. Berlin, 1961.)

Bevezetés

Ünnepek és színjátszás

A legkülönbözőbb gazdasági és műveltségi fokon élő emberi közösségek közös sajátja, hogy az év bizonyos időszakaiban periodikusan visszatérő ünnepeket ülnék és ezeken az ünnepeken dramatikus jellegű táncokat, jeleneteket mutatnak be. A gyűjtögető, zsákmányoló fokon élő népeknél nem a „naptári” mozzanat az elsődleges, a tudatos, hanem a gyűjthető növények, a vadak, a halak vagyis a létfontosságú táplálék létének, életének biológiai mozzanatai, melyek azonban szintén az időjárással, az évszakok változásával állnak kapcsolatban. Az idézhető példák száma roppant nagy. Az állat- és növényvilágnak az évszakok szerinti változásával függenek össze például az ausztráliai bennszülöttek totemisztikus dramatikus táncai, játékkal összekötött ünnepei. A szibériai népek egyikének-másikának periodikus, dramatikus mozzanatokban bővelkedő ünnepei többek között a halak vonulásával kapcsolatosak, s így szintén az évszakok változásához igazodnak. A vadászati periódusokkal kapcsolatosak a vogul medvéünnepek is, bár közvetlen időpontjukat néha a nagyvad elejtése szabályozza. A földművelés és állattenyésztés ismeretével és intenzitásával párhuzamosan nő az időszakai ünnepek jelentősége, mely kapcsolatos a mezőgazdasági munka egyes fázisaival (a termőtalaj előkészítése, szántás, vetés, aratás, begyűjtés stb.); az állatok párosodásával, szaporodásával és így tovább.

Az asztronómia fejlődése, a naptárkészítés tudományos megalapozása azután a periodikus ünnepek időpontját is pontosabban szabályozta és a naptári (s egyben a fejlettebb vallási) rendszerek keretében helyezte el őket.

E naptári ünnepek természetesen nem az időszakai dramatikus szokások kialakulásának egyedüli alkalmi, hiszen ilyenek fűződnek az emberi élet fontos állomásaihoz kapcsolódó ünnepekhez is, mindazokhoz, melyeket Van Gennep „átmeneti rítusoknak” nevez. Azonban mégis joggal mondhatjuk, hogy a legfontosabbak közé tartoznak. Hiszen az ünnep fogalmához fűződő sok tényező megint csak az évszakok, az időjárás változásával függ össze. Ilyenek például: az elegendő felgyűlt táplálék az ünnep résztvevői számára, az időjárás, a mezőgazdasági munka által szabályozott szabad idő. Sőt az emberi élet átmeneti rítusait is gyakran kötik bizonyos időszakokhoz, amikor megfelelő mennyiségű táplálék és szabad idő

áll a résztvevők rendelkezésére. (Az avatásnak, a házasságnak mindenütt vannak különösen kedvelt időpontjai.) Csak az emberi élet legegységibb, esetleges mozzanatai — a születés és a halál — állnak kívül e szabályon.

Szabad legyen most e kérdéssel kapcsolatban egy kis kitérőt tennünk.

A dráma történetének kutatói a naptári ünnepek kérdésére gyakran rátérnek, mikor a színjátszás eredetét, abszolút kezdetét kutatják. Azonban helytelen lenne azt feltételezni, hogy a színjátszás kezdetei kizárólag az időszaki (és többnyire mágikus—vallásos jellegű) ünnepekhez fűződnek. Az afrikai pigmeusok, az ázsiai andamánok, veddák s más rendkívül primitív gazdasági fokon élő népeknél is találunk dramatikus táncokat, játékokat, melyek ünnepi időszakhoz vagy vallásos képzetekhez kimutathatólag nincsenek kötve.¹

Itt tehát kizárólagosságról nincs szó. Ebből következőleg meddő vitának tűnik az is, hogy a színjátszás eredete mindig „vallásos”-e vagy sem. Az ünnepi szokásoknak általában ilyenfajta színezete is van, de a színjátszás gyökerét mégsem kereshetjük kizárólagosan itt. Úgy tűnik, hogy a dramatikus játékok kialakulásában éppolyan fontos szerepe van az ember megelevenítő, utánzási kedvének is. Nem feledkezhetünk meg más fontos mozzanatokról sem, amelyek az oktatáshoz, a neveléshez fűződnek. Bizonyos, a közösség fennmaradásához elengedhetetlenül szükséges munkafolyamatokat, mozdulatsorokat leginkább a megjátszott, dramatikus formában lehet az ifjúságnak átadni. Tehát sokféle mozzanatot találunk: ráható, felidéző, utánzó mozzanatokot, s ezeknek biopszichológiai gyökerei is felderíthetők.

A különböző primitív gazdasági-társadalmi rendszerek kultúrájához tartozó dramatikus szokásformák történeti-tipológiai rendszerezésénél elsősorban Avgyejev értékes munkásságát említhetjük. Részletmonográfiákat az egyes természeti népek dramatikus szokásanyagáról bőségesen találunk, sokan írtak az ausztráliai totemisztikus ünnepekről, az óceániai szigetvilág vagy az afrikai népek, az amerikai indiánok időszaki dramatikus jellegű ünnepi szokásairól. Használhatóbb rendszerezést azonban inkább etnológiai vagy vallástörténeti kézikönyvekben találunk, amelyek megkísérik a primitív társadalmi rendszerek és a megfelelő felépítmény, a társadalmi tudatformák összefüggését legalább nagy vonalakban megállapítani s többek között rátérnek a teátrális szokások kérdésére is. A történeti-tipológiai rendszerezés azonban színháztörténeti vonatkozásában is elengedhetetlen. Ilyen célzatú munka pl. Oskar Eberle könyve, mely rendszerezi a jelenlegi legprimitívebb gazdasági fokon élő közösségek dramatikus szokásait, azonban kiindulópontul Wilhelm Schmidt monogenetikus valláselméletét veszi, s így könyve sok szempontból elhibázott.² Niessen nagy színháztörténeti kézikönyve területileg rendszerez, de a jelenségek társadalmi összefüggésének feltárására nem is törekszik, s így majdnem áttekinthetetlen adathalmaz jött létre.³

¹ AVGYEJEV 1959. — EBERLE 1955. — A primitívek színjátékos szokásairól többek közt: PREUSS, K. T. 1930. — LIPS, EVA. 1958/59. — LIPS, JULIUS. 1928.

² Lásd ismertetésemet: Ethn. 1958. 175—176.

³ NIESSEN, CARL. 1949; 1950.

Vannak egyes jelenségek, melyeknél bizonyos általánosítások máris levonhatók. Így például a gabonafélék termesztésének elterjedésével és jelentőségével párhuzamosan nő a mag földben való eltűnését és újra kisarjadását példázó, a halált, a földbetemetést és feltámadást színrehozó kultikus drámák jelentősége. (Persze halált és feltámadást ábrázoló dramatikus jeleneteket egészen más gazdasági fokon álló kultúrákban is találunk, de más jelképrendszerrel, pl. az ausztráliai avatási szertartásokban, ahol démon nyeli el az avatandókat, vagy az óceániai szigetlakóknak az ún. *déma* istenségek feldarabolását színrehozó rítusaiban.)⁴

Minthogy az ókori mediterrán misztérium-vallásokban éppúgy, mint a keresztény középkorban, az európai színjátszás kezdeteinél, a halál és feltámadás dramatikus ábrázolására bukkantak a kutatók, ebből többek között azt az általánosítást vonták le, hogy ez a színjátszás a dráma ősi magja, kiindulópontja. Ugyanilyen általánosítással írnak a színháztörténeti kézikönyvek a maszkokról, a halottkultusról, a felnőtté-avatásról, a titkos férfitársaságokról és még egy sor más jelenségről, melyek mindegyikét hajlandók „ősi” vagy „általános emberi” eszmének tekinteni; holott társadalmi szerepük legalább nagy vonalakban konkrét gazdasági fokokhoz köthető.

Sok érdekes tanulmány, könyv foglalkozik az ünnepi színjátszással s főként ennek lélektani oldalával: az ünneplés lelki szükségletével, szerepével a közösség életében, a fennmaradás és megújulás (survival és revival) jelenségével,⁵ a maszkos alakoskodás — a „mássá válás” — lelki élményével, a drámai extázissal és így tovább. E kérdéseket, bármily érdekesek is, e tanulmányban nem taglaljuk. Nem térünk ki arra az érdekes, szintén a lélektan területére tartozó kérdésre sem, hogy a naptári ünnepek — a természet, az éghajlat változásait követve — milyen biológiai és lelki együttlerezést, hatást váltanak ki az emberekből. Itt csak azokat a formákat vizsgáljuk, melyeken keresztül ezek a jelenségek egy adott történeti-földrajzi összefüggésben, konkrét gazdasági és társadalmi viszonyok között, tehát ez esetben Magyarországon a feudalizmus évszázadaiban megvalósultak.

Európa és a magyarság

I.

Az ünnepeknek és a kapcsolódó dramatikus szokásoknak a naptárhoz, illetőleg a természet, az időjárás, a gazdasági élet változó és periodikusan visszatérő fázisaihoz való igazodása Európában sem vesztí el érvényét. Európa ünnepeit ugyan évszázadok, sőt évezredek óta az egyházak és államok szabták meg, de

⁴Vö. SCHMITZ, CARL A. 1960. — BRELICH. 1961a és 1961b. — További példák AVGYEJEVNÉL, i. m.

⁵Többek között MARÓT KÁROLY 1939 és 1945. — Utalunk továbbá HUIZINGA Homo Ludens-ére és KERÉNYI KÁROLY számos művére, pl. KERÉNYI 1938/40 és 1940. — HONT FERENC: Valóság a színpadon. Bp. 1960, számos tanulmányban.

a hivatalos ünnepek burka alatt meglepő szívóssággal maradtak fenn régi formák és régi képzetek.

Az európai naptári ünnepekhez fűződő dramatikus szokásokról szóló rengeteg tanulmány megegyezik abban a kérdésben, hogy ezek az antik örökségből, az orientális elemeket is továbbhagyományozó keresztény ünnepi szertartásokból s az egyes európai népek és népcsoportok kereszténység előtti szokásaiból ötvöződtek össze. Azonban az autochton kereszténység-előtti hagyományok felderítése rendkívüli nehézségekkel jár. A speciálisan „keltának”, „szlávnak”, „germának”, „finnogornak” stb. kikiáltott szokáselemek is felbukkannak történetileg is, földrajzilag is egymástól igen távol eső, egészen különböző etnikai csoportokhoz tartozó népeknél is. Európa naptári szokásait a középkorban és az újkorban (mikor a részletesebb feljegyzések megkezdődnek) már rendkívül bonyolult összefüggések jellemzik, melyből az egyes népek csak nehezen tudják kiválogatni sajátos, jellegzetes hagyományait. Sőt Európa határain is túl kell lépnünk, a Földközi-tenger partján fekvő afrikai országokig, Ázsiában egész Kínáig, sőt ezen túl néha az amerikai indiánokig. E hatalmas területen meglepően azonos formában bukkannak fel egyes dramatikus szokáselemek s a hozzájuk fűződő képzetek.

Ezeknek a párhuzamoknak egy részénél igen régi genetikus összefüggéssel számolhatunk, másutt ismét tipológiai egyezéstről van szó, mely hasonló gazdasági-társadalmi fejlődési fokon álló kultúrákban jött létre. Minthogy azonban a zsák-mányoló, állattenyésztő, földművelő kultúrák sajátos rítusai részben a gazdasági alap változása után is fennmaradtak és sokszor átértelmezésen mentek keresztül, ez nagyon megnehezíti a történeti tipológiai rendszer helyes kialakítását.

A rendszerezés azonban még az európai szokásanyagban belül is alig jutott túl a kezdeteken. Gondolok itt pl. G. Thomson marxista szemléletű rendszerezésére, aki a görög dráma különböző korszakait igyekezett a gazdasági fejlődés, az anyagi kultúra megfelelő keretébe állítani, és Trencsényi-Waldapfel Imre néhány szép elemzésére szintén az antik kultúrák köréből.¹ Vagy V. I. Csicszerov munkájára, aki az orosz nép téli ünnepeit és az ezekhez fűződő vallásos képzeteket magyarázza a mezőgazdasági munka egyes fázisaival.²

Ilyesfajta érdekes kísérletet tett Gertrude Prokosch Kurath is,³ aki a közép- és délkelet-európai dramatikus jellegű táncok archaikus rétegeit próbálta rendszerezni. Két főcsoportot különböztet meg. Az egyik a férfiak harci tánca; e táncokat a férfitársaságok avatási szertartásaihoz, mágikus rítusaihoz kapcsolja (a román Caluşarii, a makedóniai Rusalije-tánc, ide tartoznék a magyar borica tánc is, a bolgár, a lengyel, a szerb állatalakoskodások, kardtáncok stb.). A másik főcsoportnak az agrár-mágiával kapcsolatos körtáncokat tekinti (kolo, horo, hora; ide tartoznak az eső-varázsló körtáncok és játékok is, mint a dodola, a bolgár perperuna szertartás). E körtáncok lehetnek női, férfi és vegyes körtáncok. A két típus közül a férfi harci táncokat tartja régebbinek. A körtáncok és a kapcsolódó

¹ THOMSON, GEORGE 1958. — TRENCSENYI-WALDAPFEL IMRE 1960.

² CSICSEROV 1957. — továbbá PROPP munkái.

³ PROKOSCH-KURATH, G. 1956 és 1960.

agrár-mágikus vonatkozású dramatikus játékok kialakulását, így pl. a rituális szántását a szlovén farsangi játékban az európai neolitikum korai földműveléséhez kapcsolja.

Hasonló irányúak Margarete Riemschneider kísérletei, aki az ókori Kelet lótenyésztő, szarvasmarha és disznótenyésztő kultúráit és a kapcsolódó istenalakokat és ritust próbálja különválasztani.⁴ Lehet, hogy műveiben fantáziájának túl sok teret enged. Kiindulópontja azonban így is szerencsésebb, mint az európai néphit és népszokások sok „klasszikusának” kiindulópontja, akik az európai dramatikus szokásokat *egyetlen* tényezőre, agrár-mágiára, vagy halottkultuszra, vagy az avatásra, vagy őskultuszra akarják visszavezetni; vagy pedig eltúlzott jelentőséget tulajdonítanak az etnikus jellegzetességeknek. A rituális ekehúzás, szántás például a brit szigetektől egészen Kínáig sokhelyütt felbukkanó dramatikus szokáselem, s a klasszikus ókortól napjainkig nyomon követhetjük megjelenését. Érdekes, hogy hazánkban rituális szántással kapcsolatos mimikus, drámai játékot csak egészen kivételesen találunk (bár a népi hiedelemben, a ritusénekekben az ekehúzásnak is jut szerep), ebből talán további következtetéseket is levonhatunk. Nyilvánvaló tehát, hogy itt nem egyes népek vagy népcsoportok autochton hagyományáról van szó, hanem a korai ekés földművelés korszakához fűződő ritus szétszórt maradványairól. Ugyanígy a halált és a feltámadást egy állatalakon keresztül ábrázoló játékot Európa egymástól igen távoleső országaiban (a Balkánon, hazánkban, a baszkoknál, az angoloknál) találjuk. Ilyen távoleső párhuzamoknál genetikus kapcsolat vagy közvetlen átvétel helyett inkább tipológiai egyezésekre gondolhatunk.

Az európai szokások értelmezési kísérleteiben a mitológiai iskola pogány istenvilágától, Mannhardt fában lakó szellemétől és *vegetációs-démonától*, Frazeren keresztül Liungmanig vezet az út, aki számára az európai dramatikus szokások végső soron visszavezethetők egészen az ókori Keleten gyakorolt emberáldozatig, a *szakrális királyölésig*. Századunk húszas éveiben viszont a *hazajáró halottak és ősök* megszemélyesítése volt különösen a német, az osztrák és svájci kutatók számára a dramatikus szokások értelmezésének vezéreszméje. Ennek az érdekes iránynak egyik jellemző képviselője a svájci Karl Meuli, aki szerint a maszkos alakoskodók már nem mitikus lényeket, vegetációs démonokat, hanem a halottakat, pontosabban talán az őseket személyesítették meg. Erősen hatott erre az irányra Hans Naumann-nak a halottkultusszal kapcsolatos koncepciója. — Ezekben az esztendőekben került előtérbe az indogermán kultikus férfitársaságok kérdése is, Otto Höfler és iskolája műveiben.⁵ Ezeknek az elméleteknek egy része azonban a germán elemek túlzott hangsúlyozásához vezetett és a fasiszta ideológiába torkolt.⁶

⁴ RIEMSCHEIDER, M. 1956.

⁵ HÖFLER, OTTÓ 1934. és STUMPF, ROBERT: *Kultspiele der Germanen als Ursprung des mittelalterlichen Dramas*. Berlin, 1936. — WOLFRAM, R.: *Robin Hood und Hobby Horse*. Wiener Prähist. Zeitschrift. 1932. 356 kk. — ALFORD, V.: *Sword Dance and Drama*. London, 1962.

⁶ E kérdésről részletesebben I. SCHMIDT, LEOPOLD: *Masken in Mitteleuropa*. 16—17.

A rendszerezést többek között a részletkutatások egyenetlen volta is akadályozta. A klasszikus ókor dramatikus szokásaira vonatkozó forrásokból a kutatók már bőven merítettek. Az egyes európai népek körébe tartozó szokásleírások száma igen nagy, de a mozaik sok köve még hiányzik. Olyan rendszerező, a történeti-földrajzi összefüggéseket is számba vevő összefoglalás, ami hasonlítható lenne a mesetípus-katalógusokhoz vagy akár az egész nemzetközi anyagot rendező mesemonográfiákhoz, tulajdonképpen egy sincs. Holott a szokáskutatás esetében éppen olyan indokolt az egész európai kultúrát egységesen vizsgálni, mint a népmesénél.

A szokáskutatás segédeszközei között elsőrendű szerepet játszanak a néprajzi atlaszok, azonban ilyenekkel még csak néhány ország rendelkezik, s az atlaszkészítés jelenlegi helyzete még nem ad lehetőséget arra, hogy a kérdéseket európai összefüggéseikben szemléljük. Ezenkívül a dramatikus szokások történeti kutatásához olyan atlaszokra volna szükség, melyek a történeti és földrajzi szempontokat egyaránt figyelembe veszik.

Milyen helyet foglal el e sokszínű szövevényben (melynek összefüggései még alig feltártak) a magyar szokásanyag? Mi az, amit magunkkal hoztunk a régi hazából az új hazába? Mi az, amit átvettünk szomszédainktól, mi az, amit elutasítottunk, ami nem honosodott meg? Mivel gazdagítottuk az európai szokásanyagot, milyen új formák alakultak ki nálunk? E kérdésekre csak a történeti kérdések feltárása után tudunk majd feleletet adni.

2.

Mikor a honfoglaló magyarság mai hazájába érkezett, a földművelést ismerő, de főfoglalkozásként lótenyésztést űző nép volt. A finnugor nyelvű nép mai hazájába érkezése előtt századokig élt kelet-európai és közép-ázsiai török népek között, részben a kazár birodalom kötelékében. A korabeli források viselkedésük, külső megjelenésük alapján a türk lovasnépekkel azonosították a magyarokat. A ránk maradt — nem nagy számú — művészeti emlékek a perzsa Szasszanida-birodalom díszítő stílusának hatásáról tanúskodik. Vallásuk abba a rendszercsoportba tartozott, amelyet gyűjtő kifejezéssel „samanizmusnak” neveznek. A honfoglalás előtti századokban alkalmuk lehetett megismerkedni a mohamedán, a zsidó, a keresztény és a Zarathustra-vallással is. Amellett a magyarokkal együtt más etnikai hovatartozású és részben másvallású, főleg mohamedán népcsoportok jöttek e földre. — Mindennek tudatában feltételezhetjük, hogy ünnepi naptári szokásaik különbözhettek az itt élő, főfoglalkozásként a földművelést űző, részben már keresztény vallású indogermán népek, népcsoportok ünnepi szokásaitól.

Az új lakóhelyen való letelepedés utáni első időből idevonatkozó adataink nincsenek. A kereszténység felvételétől kezdve az egyházi ünnepek meghonosodá-

sát már nyomon tudjuk követni. A XV. században viszont, mikor adataink részletesebbé válnak, a magyar szokásanyag már szerves része annak a nagyobb egységnek, amit „európai szokáskomplexum” névvel nevezhetünk.

Milyenek lehettek e századok (nagyjából a IX—XIII. századokról van szó) dramatikus szokásanyagának közös jellegzetességei Európa e földrajzilag meghatározott területén, a germán s szláv népek tömbjének földrajzi találkozásánál? Próbáljuk néhány fő jellemvonását megállapítani.

Az európai naptári szokások különböző (orientális, keresztény, klasszikus és autochton) gyökereire már utaltunk. Nagyjából-egészéből (bár természetesen számos kivételt is említhetnénk) mégis azt mondhatnók, hogy e dramatikus szokások többsége vallásos-mágikus jellegű rítus volt, — olyan rítus, melynek valaha meghatározott helye és értelme lehetett egy közösség kultúrájában. A IX. századi keresztény Európa naptári szokásainál azonban már nagymértékű zinkretizmusra gondolhatunk, ahol e rítusok többé nem tartoznak ahhoz a hitrendszerhez, melyből valaha kiszakadtak. Értelmes, összefüggő képet tulajdonképpen már csak ott kapunk, ahol a dramatikus cselekmény a keresztény kultuszhoz kapcsolódik. Különösen vonatkozik ez azokra a déli és nyugati népekre, melyek már előzőleg a régi római kultúra, majd pedig a kereszténység hatása alá kerültek. De a körülöttünk lakó, még nem keresztény népek is a magyarsághoz hasonlóan a vallás- és kultúra-csere mesgyéjén állottak, a régi közösségi kultúra itt is bomlófélben volt. Tehát a keresztény egyház ünnepei körül helyezkedtek el, ezek közé csoportosultak azok az ünnepi szokások is, melyeket „autochton pogány” szokásoknak szoktak nevezni.

A magyarság is a keresztény vallással együtt vette át azokat az év forgásához fűződő ünnepi szokásokat is, melyek eredetükre nézve semmivel sem voltak kevésbé „pogányok” mint saját ünnepi szokásai, de az akkori európai keresztény világ kultúrájának szerves, elengedhetetlen részét alkották.

Az európai etnográfusokat a néprajzi kutatás legkorábbi időszakától kezdve foglalkoztatta ezeknek a makacsul továbbélő szokásoknak természete, fennmaradásuk oka. Tylor survival-elmélete is nagyrészt éppen e szokásanyag megfigyelése nyomán kristályosodott ki. S éppen azért, mert felismerték, hogy e szokások — mint Tylor fogalmazta — régebbi kulturális feltételek között keletkeztek, s e rítusok régebbi hitrendszerekből szakadtak ki, elsősorban azt a kérdést vetették fel, hogyan lehetne a továbbélő szokásokból ezekre a kulturális feltételekre és vallási rendszerekre visszakövetkeztetni?

A XIX. század vallástörténetének mitológiai irányzata elsősorban azokat a mítoszokat, pogány isten-alakokat kereste, melyeket e szokásoknak véleményük szerint tükrözniök kellett. A kezdeti kutatás ugyanis nem látta kétségesnek a mítosz prioritását. Így kerestek pl. a májusfa-állítás szokásában vagy a tél és nyár közötti szimbolikus küzdelmet színrehozó játékokban, továbbá a kiskegybábú vízbedobásában egyszer vegetációs démonokat, máskor germán, szláv, kelta vagy klasszikus isten-alakok emlékét. Ipolyi Arnold *Magyar Mythológiája* a maga korában igen jeles, magasszínvonalú példája volt ennek az irányynak. Csakhogy ezt a

konstruált indogermán isten-világot — éppúgy mint az Ipolyi által kikövetkeztetett ősmagyar szellemvilágot — elsöpörte a tudományos részlet-kutatás.

Aztán megingott a mítosz elsőbbségébe vetett hit is. Már a múlt század nyolcvanas éveiben akadtak olyanok is (mint pl. Jane Ellen Harrison), akik a rítus elsőbbségére hoztak fel példákat. Ezt az irányzatot főképpen angolszász kutatók, így Lord Raglan, Stanley Edgar Hyman képviselték; közelállnak ehhez a marxista George Thomson nézetei is.⁷

Hazai kutatóink közül elsősorban Marót Károly foglalkozott többször a mítosz és rítus összefüggésével.⁸ Az természetesen nem kétséges, hogy a mítosz és rítus, mint egy meghatározott társadalmi tudatformának, a vallásnak két összetartozó része, ugyanazon társadalmi lét körülményeit kell, hogy tükrözze. Trencsényi-Waldapfel Imre *Mitológiájában* a rítust mint „a mítosz cselekményét időről időre szigorúan megszabott keretek között megismétlődő vallásos szertartást” határozza meg.⁹ Jensen is nyomatékosan utal a mítosz és kultusz szerves összefüggésére a primitív társadalmak vallási formáiban, s azt írja, hogy a természeti népek vallásában néha a kultusz csak a megfelelő mítoszokban leírt események dramatikus megjelenítése.¹⁰ Thomson idézett művében így ír: „gyakran mondják... hogy a mítosz a szertartás magyarázata: azonban legalábbis a korai fázisokban, a mítosz inkább a rituális aktus elbeszélt formája — annak a felejthetetlen élménynek kollektív kifejezése, melyben a szertartás résztvevői maguk is részesednek. Később, a nemzeti rendszer sorvadása idején, a mítosz elszakadhat a szertartástól és egyéni jellegzetességeket ölthet. De még ezeket is javarészt a szertartások inspirálják, minthogy a kezdetleges társadalomban szinte minden élmény valamilyen rituális aktus formáját ölti. Másutt, ahol megmarad az eredeti viszony, mind a mítosz, mind a szertartás fennmarad a mágikus testvériség drámáiban” stb.¹¹

Nem véletlen azonban, hogy az idézett kutatók, elsősorban nem az újkori európai parasztkultúrákban, hanem a természeti népeknél vagy az ókori kultúrákban kerestek választ e bonyolult összefüggésre. Csakhogy ez az összefüggés még az európai hatás alá nem került természeti népeknél is roppant sokrétű, és törvényszerűségeit nehéz megragadni. Hiszen mint Clyde Kluckhohn is hangsúlyozza a mítosz és a rítus összefüggéséről szóló tanulmányában, néha igen kidolgozott,

⁷ E kérdéssel részletesen foglalkozott a *Journal of American Folklore* 62. kötete (1955): *Myth, a Symposium*; különösen a köv. tanulmányok: RAGLAN, LORD: *Myth and Ritual*; HYMAN, STANLEY EDGAR: *The Ritual View of Myth and Mythic*. — Továbbá: *Reader in Comparative Religion*. 135 k.

⁸ Pl. MARÓT KÁROLY 1937.

⁹ TRENCSENYI-WALDAPFEL IMRE 1956. 8.

¹⁰ JENSEN, Ad. E. 1951. 53—54 így ír: „In den naturvölkischen Religionen gibt es so viele Belege für die enge Zusammengehörigkeit der beiden Ausdrucksmöglichkeiten, dass die Tatsache als solche kaum noch bestritten werden kann. Manchmal sind die Kult-Handlungen nur dramatische Aufführungen der in entsprechenden Mythen beschriebenen Vorgänge.” „Der enge Zusammenhang zwischen Mythe und Kult ist ein wesentliches Kennzeichen der meisten frühen Religionsformen.” stb.

¹¹ THOMSON 1958. 104.

bonyolult szertartásoknak nincs hasonló mitológiai megfelelője, de olyan példák is vannak, mikor egy szerteágazó mitológia többé-kevésbé független az aránylag fejletlen rítusrendszerétől.¹² Még sokkal bonyolultabb a helyzet az európai középkori és újkori kultúrákban. A jelzett századokban már sem a magyarságnál, sem a környező népeknél nem tételezhetünk fel olyan primitív stádiumot, mely a rítus vagy a mítosz elsőbbségéhez szolgáltatna bizonyítékot (bár a másodlagos mítoszképződésre egy sor ünnepi szokásnál van példa, olyan hagyományos rítusok magyarázatára, melyeknek eredete feledésbe merült, és új magyarázó mondák keletkeztek a századok folyamán).

Annyi bizonyos, hogy a rítus és mítosz — bármelyiké az elsőbbség — egyfajta világszemléletnek, illetőleg bizonyos összefüggő hitrendszernek kifejezései, és éppen ez az összefüggő rendszer az, mely a jelzett időpontban már eltűnt az európai népi kultúrákból. A cselekmények és a képzetek csak mint egy valaha ép, de már tört tükör darabjai csillognak át a dogmatikus vallások (kereszténység, iszlám) világszemléletén és szertartásain; valóban „survivalokról” van itt szó. Az egykori „pogány” rítusok a kötelező érvényű keresztény rítusok mögött háttérbe szorulnak, tiltott vagy éppen csak megtűrt, vagy a keresztény egyházak által is helyeselt „népszokásokká” lesznek, de élnek tovább. Viszont ez a sokféle maradvány egy szokás-sorozatot alakított ki, melynek jelentős része ma is életképes, és félreértetlen vagy alig megértetlen is az európai lakosság jelentős részénél hagyományos formát szab az ünnepeknek.

Az európai ünnepi szokások jó része tehát valaha rítus volt, azonban abból a hitrendszerből, amelyhez valaha tartoztak, régen kiszakadtak és sokszoros jelentésváltozáson mentek át. Ha ez nem így lenne, az európai népi hiedelemvilág (illetőleg az ezt tükröző mondák, babonás történetek) és a dramatikus szokások közötti összefüggésnek sokkal szervezesebbnek kellene lennie, mint ahogy ezt általában találjuk.¹³

A szokás és hiedelem összefüggése a magyar anyagban még bonyolultabbnak látszik, mint a környező indogermán népeknél. A magyar parasztság mai hiedelmeiben ugyanis, úgy látszik, néhány valóban archaikus mozzanatot is fedezhetünk fel (ha ezek nem is azonosak az Ipolyi által konstruált ősmagyar istenekkel). A néphit táltosa, egyes, a hiedelemben gyökerező mesemotívumok sok szempontból eltérnek a környező országok hiedelemszerű képzeteitől, „keletibbnek” tűnnek. Csakhogy ezeknek az archaikusnak látszó képzeteknek még annyi kapcsolata sincsen dramatikus szokásainkkal, mint más országok „pogány” képzeteinek a saját dramatikus játékaikkal. Vagyis, más szóval, úgy látszik, a régi vallásos világkép egyes mozzanatait konzerválta a népi emlékezés, de az ezekhez tartozó cselekménysort, dramatikus rítust nem.

E kérdés már Róheimet is foglalkoztatta, aki a húszas években néphitünket és népszokásainkat egyaránt teljesen közép-európainak tartotta s főleg szláv össze-

¹² Különösen KLUCKHOHN, CLYDE: *Myths and Rituals. A General Theory.* (Reader in Comparative Religion.) 135 kk.

¹³ V. ö. DÖMÖTÖR T. 1964. — RÖHRICH, LUTZ 1949 és 1956. is foglalkozik ezekkel a kérdésekkel.

függésekbe állította; azonban élete végén mégis arra a meggyőződésre jutott, hogy a magyar mitológia „keleti” elemei után érdemes is, lehet is kutatni.¹⁴

Néhány példa talán megvilágítja mindezt. Az alpesi téli maszkos alakoskodások igen sokszor egy démonikus nőalak (Berchta, Holle stb.) alakjához kapcsolódnak, s ez az alak a hiedelem-mondákban éppúgy kirajzolódik, mit a dramatikus szokásokban. A görögöknél a karácsonyi időszak alatt a démonikus „kallikantzaroi” csapat kísért, ezeknek a hiedelemben is szerepe van, és maszkos megszemélyesítésükre is rátalálunk. A germán mondák „vad serege” vezetőjének alakja úgy látszik a színpadi Harlekin figurájában fejlődött tovább.¹⁵ Vagyis lényegében még az újkori európai kultúrákban is kétféle módon juthatnak kifejezésre a természetfölötti lényekről való hagyományos képzetek: az elbeszélte hiedelem-történetek és a dramatikus megjelenítés formájában.

A néphit és népszokások összefüggése természetesen más európai népeknél sem egyértelmű, hiszen a hivatalos egyházak mindent megtettek a régi hiedelmek és rítusok kiirtására. E korreláció azonban nálunk még lazább, mint a környező indo-germán népeknél. Olyan mitikus vonásokat, melyek a magyar hiedelemvilág leggyakoribb természetfölötti, démonikus alakjai felé vezetnének, dramatikus szokásainkban alig találunk. Általában nálunk külön kategóriát alkotnak a hiedelem-történetekben szereplő természetfeletti alakok vagy emberfeletti erővel felruházott alakok, a népmesék természetfölötti alakjai, és megint más kategóriát dramatikus szokásaink, melyekben ilyenek alig szerepelnek.

Az egymásbajátszás persze lehetséges nálunk is. Így természetesen nem állíthatjuk, hogy a magyar népmeséket nem alakítja, színezi az élő népi hiedelem. Ortutay Gyula Fedics Mihály meséit elemezve szép példákat hoz a népmese és a népi hiedelem egymásrahatására.¹⁶ Dégh Linda a kakasdi mese- és hiedelemvilágból utal hasonló jelenségekre.¹⁷ Azonban a dramatikus szokások esetében az összefüggések feltárása sokkal nehezebb.

Persze kivételek nálunk is akadnak. Különösen érdekes példákra találunk a legkeletibb magyar nyelvterületen, a Bukovinába, Moldvába szakadt székelyek dramatikus alakoskodásai között, ahol azonban néha nehéz megállapítani, hogy archaikus magyar szokásról vagy pedig a mienkénél mitológiai vonásokban gazdagabb román szokások hatásáról van-e szó. A bukovinai székelyek pl. a télközépi maszkos alakoskodókat *csumáknak* nevezik, s így szinte a betegség megszemélyesített démonaira utalnak. A hejgetés, a borica-tánc, a bukovinai székelyek betlehemes-játékának bőrálarcos pásztortánca igen archaikus vonásokat

¹⁴ RÓHEIM 1954. Lásd ismertetésemet: Ethn. 1958. 176–177. — Továbbá SOLYMOSSY SÁNDOR: *Keleti elemek népmeséinkben*. Ethn. XXXIII., 30 kk. és *Magyar ősvallási elemek népmeséinkben*. Ethn. XL. 133 kk. — ORTUTAY GYULA: *Ungarische Volksmärchen*. Berlin, 1957. 9 kk.

¹⁵ DÖRRER 1949. 137 kk. — LIUNGMAN 1938. XVIII. fejezet. — MEGAS. 1958. 34 kk. — DRIESEN. 1904. — HÖFLER 1934.

¹⁶ ORTUTAY 1940. 64 kk.

¹⁷ DÉGH LINDA 1957.

mutatnak, csakhogy nem világos, hogy mennyi bennük a régies autochton képzet, vagy pedig csak a környező népek archaikus szokásait vettük át.

A kivételek közé tartozik a boszorkányos Luca is, akinek ünnepéhez a népi hiedelmek egészsora fűződik, és aki dramatikusan megszemélyesítve is megjelenhet nálunk is.¹⁸ Csakhogy még ez a Luca-alakoskodás is erősíteni látszik az előbbieket, mert a Lucáról szóló történetek és a megszemélyesített Luca korrelációja más, mint a környező népeknél (cseheknél, osztrákoknál). Néhol nem is Lucának, hanem „tót asszonyoknak” nevezik a december 13-án megjelenő fehér ruhás alakoskodókat. A szlovákoknál és más környező népeknél e boszorkányos Luca igen konkrét formában él a népi képzeletben és a megjelenített dramatikusan szokásokban is meghatározott attribútumokkal, ruhával, fejdísszel rendelkezik. Ezek az attribútumok ugyan nálunk is feltűnhetnek, a Luca nálunk is megjelenhet lepedővel, szarvakkal, sajtárt viselhet a fején, meszet, pelyvát szórhat szét, de néha nem világos a nézők előtt sem, hogy mit jelent mindez.

Dramatikusan szokásaink legtöbbjében azonban ilyesfajta megszemélyesített természetfölötti alakok nem szerepelnek, s ahol dramatikusan megszemélyesítésre találunk, azok általában a bibliai történetek természetfölötti alakjai (pl. a betlehemes játékokban). Olyan szokásunk azonban, amelyben a megszemélyesített táltos vagy garabonciás, a lidérc vagy ördöngös kocsis, vagy a magyar népi hiedelemvilág más népszerű alakja jelenne meg, nincs.

Ez a negatívum akkor rajzolódik ki legvilágosabban, ha olyan szokásokat veszünk figyelembe, melyeket szomszédaink jól ismernek, s ahol minden bizonynal ők voltak az átadók és mi az átvevők. Úgy tűnik, hogy a magyarság az ünnepi ritust, a varázscselekményt megtanulta, átvette, de a hozzá tartozó, a természetfölötti lényekről való elképzelések gyakran nem honosodtak meg. Máskor csak a hiedelem került át hozzánk, a szokás pedig ismeretlen maradt. A magyarországi pünkösdi alakoskodás pl. az európai szokás-sorozat egy láncszeme, de nálunk (néhány kivételtől eltekintve, melyről majd később szólunk) a májusi—pünkösdi ünnepkörnek nincs boszorkányos, manisztikus jellege; sem vízitündérek, sem halottak nem kísértének nálunk ezen az ünnepen, pedig a Ruszalkák a keleti szláv szokásokban megjelenítve is feltűnnek. A májusfának alig van kapcsolata a nyár allegorizált behozatalával; a hiedelmekben gazdag Szent György napon nem jár a megszemélyesített Zöld György.

Igen érdekes és konkrét vizsgálatot végzett Manga János, mikor a virágvasárnapi kiszehordást tanulmányozta az északi felföld peremvidékén levő községekben.¹⁹ Ez a vizsgálat megerősíti elméletünket. A felöltötzetet és vízbedobott szalmabábúval való játék cselekménysorozata hasonló formában jelentkezik a szlovákoknál, cseheknél és morváknál, azonban ott a szövegek határozottan megmondják, hogy a vízbe dobott szalmabábú a tél, illetőleg a halál (vagy a megsze-

¹⁸ KRETZENBACHER 1959. — DÖMÖTÖR TEKLA 1961. — (Részletes bibliográfia a „Jeles napok” fejezetben.)

¹⁹ MANGA JÁNOS 1941a. — SIEBER 1963.

mélyesített Morena) jelképe. — A magyar szokásnak is vannak ráható és elhárító mozzanatai: a dög és jégeső elleni védekezést célozza, házasságjósoló, varázsló mozzanatai is vannak. Maga a megszemélyesítés azonban csak a böjti étel kihordására és a sonka behozatalára utal.

Hasonló eredményre jutunk akkor is, ha a télközépi vagy farsangi ünnepek alakoskodásait vizsgáljuk. Kutatóink nagyon is könnyen hajlandók itt az európai példák nyomán agrár-mágiáról, gonoszjárásról, az évszakok megszemélyesített küzdelméről beszélni, holott gyakran csak a cselekménysor azonos, a hozzá fűződő képzetek azonban hazánkban alig, vagy egyáltalán nem jelentkeznek. Ha például a szlovén farsang szimbolikus, sőt allegorikus mozzanatokban gazdag alakoskodásait vagy akár a hazai délszlávok busójárását összevetjük a magyar farsangi alakoskodásokkal, azonnal érezzük a délszláv és a magyar szokások minőségbeli eltérését.

Az európai népek ünnepeihez tartozó rítus-sorozat természetesen nem korlátozódik a természetfeletti lények megjelenítésére, hanem sokkal tágabb fogalom; az ünnepi szokások jó része megszemélyesítés nélküli varázscselekmény. Nemcsak nálunk van ez így, hanem minden európai nép ünnepi szokásaiban, azoknál a népeknél is, ahol az elképzelt természetfeletti alakok megszemélyesítése gyakoribb, mint a magyarságnál. A német és osztrák szokások pl. megelevenítik december 6-án az ajándékot hozó és gyermekijesztő Miklóst és kíséreit, december 13-án Lucát vagy a más névvel nevezett démoni nőalakot, farsangkor a tél és nyár allegorikus küzdelmét, májusban a lombokba burkolt esőhozó démont, és így tovább, és ennek a megelevenítő színrehozásnak mágikus hatást tulajdonítanak. De sokkal több ennél az olyan, szintén mágikus hatásúnak tartott rítus, amikor megszemélyesítésről nem beszélhetünk, és amikor teljesen nyitva marad ez a kérdés, hogy tulajdonképpen kitől vagy mitől várják a varázscselekedet foganatosítását. Ez annyira megy, hogy pl. a Spamer által szerkesztett *Deutsche Volkskunde* „Néphit” c. fejezetében egyenesen „orendisztikus” erőről olvashatunk, személytelen, alakatlan hatalomról, mely egyszerre jó és rossz.²⁰ A magyar ünnepi varázsrítusok nagy részénél is bizonytalan, hogy kitől várják a varázscselekedet hatékonyságának foganatosítását. Azonban általában alig lehet megállapítani, hogy tényleg valamiféle személytelen varázserőről beszélhetünk-e, vagy arról van szó, hogy a régi animisztikus képzeteket a keresztény vallás háttérbe szorította, tehát hogy a személytelenség elsődleges vagy másodlagos jelenség-e.

Vannak persze az ünnepi cselekmény-sorozatoknak és jelképrendszereknek olyan mozzanatai is, melyeket a magyarság is nyilván ismert régebben, ahol tehát csak a cselekmény ideje rögződött a „keresztény” ünnepekhez. Gondolunk pl. a tűzzel vagy vízzel, vagy vesszőzéssel történő tisztító szertartásokra, vagy az ünnepen való rituális táncolásra és éneklésre. Ahogy hazánkban a XVIII. századig állandóan intenek a zsinati határozatok a sátoros ünnepeken való táncolás szokása ellen, ugyanúgy megtaláljuk a hasonló intéseket más európai országokban

²⁰ SPAMER, ADOLF: *Deutsche Volkskunde I.* Leipzig, 1934. 95 kk. (A fejezet szerzője FRIEDRICH PFISTER.)

is. Az ilyesfajta rítuselemeket tehát nem lehet egyetlen európai nép etnikus specifikumának sem felfogni. Még a nagyon archaikusnak tartott magyar szokás, a halott ifjú vagy leány lakodalma megülésének párhuzamait is megtaláljuk nemcsak keleten, hanem igen sok nyugat-európai országban is. — Másrészt, ha olyasfajta mozzanatokot veszünk figyelembe, hogy szarvasmarha-alakoskodás a magyarság körében nemigen szokásos, viszont a ló-alakoskodásnak sok változata él, és gyakran találkozunk lakodalmas játékokban, farsangi, fonóbéli játékokban a lónak öltözött alakoskodó halálával és feltámadásával, akkor ezt (bár nem lehet az ezer év előtti lóáldozat játékos survivaljának felfogni), mégis a régi lótenyésztő nép sajátos gondolköre, érdeklődése egy megnyilvánulásának tekinthetjük. — Utaltunk már arra is, hogy bár népünknel az ekés földművelés ismerete igen régi, rituális szántás alig jelentkezik dramatikus szokásainkban, holott a szlovén, a keleti szláv, a germán, a román szokásokat egy évezred alatt átvehettük, megtanulhattuk volna.

Az átadás-átvétel ilyesfajta törvényszerűségei — melyeknél elsősorban szintén az átadó és az átvevő relatív társadalmi fejlettségi fokát kell figyelembe vennünk — tudományágunk jelentős kérdései közé tartoznak, s az etnikus jelleg, melynek meghatározása nem könnyű feladat, éppen ezeken a törvényszerűségeken keresztül válik konkrétan megragadhatóvá.

A rítustól a színjátszásig

Az eddigiekből kitűnt már, hogy a naptári ünnepekhez, jeles napokhoz fűződő dramatikus szokások a feudalizmus századaiban általában vallásos háttérbe ágyazva jelentek meg. Különösen vonatkozik ez a középkor századaira. De az újkorban is, mikor már kialakult a városokban a hivatásos színjátszás, az újkori dráma — a falu kultúrájában a „színjátszás” és a vallásos háttér kapcsolata továbbra is fennáll, nem válnak el élesen egymástól, hanem a dramatikus ünnepi szokások a kettő határvonalán maradnak.

Hogyan viszonylik a vallásos-babonás háttérhez a népi színjátszás, hogyan differenciálódik, milyen formákat ölt, milyen kapcsolatban áll a népi kultúra más termékeivel (így a népköltéssel), milyen esztétikai jegyei ismerhetők fel — ezek azok a kérdések, melyekre e tanulmánynak feleletet kellene adnia.

Előljáróban megjegyezzük, hogy olyan hazai leírás alig akad a feudalizmus századaiban, amely az ünnepi szokásokat tényleg színjátszásnak tekintené, esztétikai szempontból értékelné, vagy pedig mint a népi kultúra alkotóelemét vizsgálná. A népi színjátszás fogalma egyáltalán csak a XIX. században merül fel, amikor egyrészt a színjátszás törvényszerűségeit, másrészt a népi kultúra jellegzetes jegyeit hazánkban is kezdik vizsgálni. (Erről a Forrásaink c. fejezetben szólunk majd.)

A naptári ünnepekhez fűződő dramatikus szokásoknak elsősorban vallásos funkciója volt az, ami e századokban a kortársak figyelmét magára vonta, akár

egyházi jellegű (tehát helyeselt), akár babonás jellegű (tehát tiltott) szokásokról volt szó. A katolikus egyházi ünnepekhez fűződő dramatikus formákat — így a városi és falusi misztériumokat, az úrnapi körmenet színszerű jeleneteit — mi pl. a saját nézőpontunkból „színjátszásnak” tartjuk; az előadók és kortársak (így a vallásos céhek, a Corpus Christi és egyéb társulatok tagjai) vallásos kötelezettségeik szerves részének és nem színjátszásnak tekintették ezeket.

Vannak persze határesetek is, mikor e szokásoknak szórakoztató, színjátékszerű jellege a kortársaknak is feltűnik. Például a farsangi, fonóbeli maskarákat, tréfás alakoskodásokat az egyházi források nemcsak az ördög sugallatának tartják, hanem komolytalan, „világi” voltak miatt is feddik. A XV—XVI. századi források e játékos szokásokat körülbelül egy kategóriában említik a *hivatásos mulattatók*, a csufok, síposok, histriók műsorával, tréfáival, tehát tudatában vannak a két jelenség rokon voltának. — „Gondoljátok meg, mely éktelen dolog. . . orozátokat az ördögnek ábrázattyára fordítani, chufokat, bolondokat, ti magatokból chénálni” — írja farsangkor Telegdi Miklós. „Vajon a léha szórakozásokat és örömeiket, az e fajta játékokat és trufákat (ludum et huiusmodi trufas) gyakoroló ember súlyosan vétkezik-e vagy sem? Azt kell válaszolnunk, hogy jóllehet ezekkel a dolgokkal nem mindig vétkezünk súlyosan, mégis nagy bűnökké válhatnak” — írja húshagyókor Temesvári Pelbárt.¹

Más azonban ott a helyzet, ahol e világi szórakozások leple alatt megbúvó „pogány” elemekre lehet gyanú. Az egyházi írók helyes ösztönére itt nincs okunk gyanakodni; így pl. a sátoros ünnepeken való táncot, a templomban, temetőben való táncolást, éneket, lármázást nem annyira világi jellegük miatt, hanem „pogány” voltukért üldözik. Kismartonban pl. 1601-ben tiltják a rendelkezések a lövöldözést karácsonykor, húsvétkor. A csík-kozmási egyházközség határozata szerint (1692): „Eleitől fogva régi időben is mindenkor tilalma volt a sátoros ünnepeken való táncolásnak, királynéasszony-ültetésnek, mely pogányoktól maradt szokás ezután is tilalmas!” „Szt. János estin való virrasztáson (való táncolás) semmiképpen meg nem engedtetik.”² — A Szepes megyei statutumok még 1747-ben is tiltják a táncot a nagy ünnepeken, karácsony első napján, húsvétkor és pünkösdkor.³

Nagyon érdekesek a protestantizmus elterjedése után a humanista műveltségű lelkészek vitairatai, akik a katolikus egyház által approbált dramatikus, féldramatikus mozzanatokot egyszerre pápista és pogány jellegűnek tartják, azaz volta-képpen „isteni” eredetüket vonják kétségbe (és így az összehasonlító vallástörténeti kutatás úttörőjének is tekinthetők).

Itt azért szóljunk az egy igaz hitről
Mint megcsalattunk emberi szerzéstől. . .

írja Szkhárosi Horvát András.⁴

¹ Részletes irodalmat a kérdéstről a Farsang fejezetben adunk.

² Székely Oklevéltár VI. Kolozsvár, 1897. 435.

³ KOLOSVÁRI—ÓVÁRI II./1. 470.

⁴ Régi Magyar Költők Tára II. 1880. 163.

Az pápának dolgát ha mi megtekintjük
Emberi szerzéssel nyilván rakva látjuk.⁵

Immár mi itt szóljunk a sok gyermekeségről
Sok esztelenségről, emberi szerzésről. . . stb.⁶

Bod Péter a XVIII. században sorra ismerteti a keresztény ünnepek pogány előzményeit. Elméleti magyarázatot is fűz ehhez: „. . . Az is kényszerítette a Keresztyéneket, hogy a' Pogányok innepjeből Keresztyén Innepeket tsináljanak, mivel a' Pogány Vallásból többire idős állapotjokban tértek a Keresztyén Vallásra,' s az ott meg-szokott tzeremoniás rend-tartásokat nehezen hagyhadták-el. . . stb.⁷ A Keresztyének is jó véggel vettenek-fel bizonyos Innepeket. . . Az Innepeket idővel az Mártírok sokságok és a' magok indulatjok szerint az emberek nemtsak az hogy igen meg-szaporították, hanem az Inneplésnek valóságos tzélját elhagyván sok haszontalankodásokra. . . fordították. . . leültek enni innya' s az-után felköltenek tántzolni, . . . vendégeskedtek, tántzoltak 's egyéb haszontalanságokat elkövettek. . . Szentségtelen szokása ez a' köz-népnek innepnapokon, hogy az Isteni tisztelet helyet illetlen tántzokban foglalják magokat. . .”⁸

Ahol viszont egyházi szempontból veszélytelen szokásokról volt szó, ezeket annyira érdektelennek, esztétikailag jelentéktelennek tartották, hogy a szokások részleteiről alig szólnak. Részletesebb leírást ezekről is éppúgy, mint a magyarság táncairól, öltözetéről inkább a külföldi megfigyelők adnak, akiket az itteni szokások idegensége ragad meg.

Ezért van az, hogy a régi drámai szövegeknek, rítusénekeknek (regös ének, szentiváni ének stb.) még nyomára sem akadunk a történeti anyagban, holott nem kétséges, hogy ezek évszázadokon át éltek a szájhagyományban a XIX. században történt első lejegyzésük előtt is. Csak a XVII. századtól kezdve maradtak ránk olyan félnépi és népies játékszövegek, köszöntők (karácsonyi, vízkereszt, gergelyező, balázsoló játékok és mondókák), ahol a rendezésben, előadásban a tanítóknak, diákoknak volt tevékeny részük, és akik ezeket papíron is rögzítették, főként emlékeztetőül.

Az ünnepekhez fűződő dramatikusságok tehát a történeti feljegyzésekben többnyire vallásos háttérükbe ágyazva, attól differenciálatlanul jelennek meg. Igen érdekes, vonzó feladat a színjátszásnak e háttértől való elszakadását, önállósodását vizsgálni; ez ugyanis nemcsak egyetlen történeti pillanatban valósulhatott meg, hanem gyakran ismétlődő folyamat, mely különböző történeti-társadalmi feltételek között játszódhat le, s ettől függ aztán további sorsa is. Európában, a feudalizmus századaiban például többször is lejátszódott ez a differenciálódás: az egyházi liturgikus dráma átfejlődik polgári, városi misztériumjátékká, a mágikus színezetű farsangi alakoskosból létrejön a reneszánsz-bohózat és így tovább.

⁵ Uo. 181.

⁶ Uo. 183.

⁷ BOD PÉTER 1757. 34.

⁸ BOD PÉTER 1757. Bevezetés.

Hazánkban e differenciálódás történeti folyamatát részleteiben nem követhetjük adatszerűen nyomon, azonban körvonalai nálunk is kirajzolódnak: különösen Kardos Tibor vizsgálta e folyamatot a magyar reneszánsz-dráma kialakulásának vizsgálata során.⁹

A vallásos jellegű ünnepi szokásoknak a színjátszásba való átfejlődése a népi kultúrában is újra meg újra lejátszódik, anélkül azonban, hogy a falu gazdasági-társadalmi körülményei között *eljuthatna a színjátszás, a dráma fejlettebb formáig*. (Párhuzamokat természetesen a népköltészet—irodalom, a népzene—műzene összefüggésében is említhetnénk.) A történeti adatok fogyatékosága miatt az újabbkori népi színjátszásból említünk néhány példát ennek a fejlődésnek törvényszerűségeire.

Sokan utaltak már arra, hogyan jelennek meg az ünnepi rítusokban igen primitív fokon is komikus mozzanatok. Ezek általában az egyszerre démonikus és komikus tréfacsináló alakjához fűződnek. (Eva Lips írt igen érdekes tanulmányt az észak-amerikai indiánok dramatikus szokásaiban megjelenő komikus figuráról, aki egyszerre démon és bohóc, félelmet kelt és nevetésre ingerel.)¹⁰ Ilyen démonikus és komikus maszkos alakoskodók szerepelnek például a Bukovinából Kakasdra telepített székelyek betlehemes játékában, a *csobánolás*ban. Ilyen alakoskodó a csobánolás maszkos néma szereplője: a hamubotos, a megszemélyesített Gonosz, aki egyúttal komikus figura is; félelmet és nevetést kelt egyszerre, ahogy ezt a színháztörténészek a maszkos alakoskodásról már oly sokszor megírták. De hasonlóképpen félelmesek, démoniak és egyúttal nevetségesek az állatbőrbe öltözött pásztorok is.¹¹ E komikus figurák megjelenése mindig új és új ösztönzést ad a vallásos kerettől való eltávolodásra, az önálló „színjátszáshoz” való közeledésre.

Igen korán megkezdődik a *hivatásos* közreműködők specializálódása is.¹² „Hivatásos” a legkezdetlegesebb fokon csak olyan személyeket jelent, akiknek különös tehetségük van a játékhoz, énekhez, tánchoz, s akik ezt a tehetséget tudatosan fejlesztik, és a közösség valamilyen formában honorálja is.¹³ Például hazai viszonylatban csaknem mindenütt, ahol a lakodalom még a hagyományos formák között játszódik le, van „hivatásos” vőfély, aki csak annyiban hivatásos, hogy jobban ért az ünnepség rendezéséhez, a versmondáshoz, mint a többiek. Ezt azután minden lakodalomra meghívják és anyagiakkal is kárpótolják fáradozásáért. A nagyobb szabású betlehemes játékoknál is mindenütt megtaláljuk a játékot vezető egyéniség fontos szerepét. Ilyen mozzanatok magyarázzák az átfejlődést a hivatásos rendezők és színjátszók felé, akiknél az előadásokban való részvétel létfenntartásuk jelentős tényezőjévé is válhat, és ezt már foglalkozásszerűen is űzhetik.

Ami az ünnepi szokások *formai sajátosságait* illeti, némi útmutatást még szűkszavú adatainkból is kapunk. Táncre-éneke (körtánc, kardtánc stb.) gyakran

⁹ KARDOS TIBOR 1953. és *Régi Magyar Drámai Emlékek I.* Bevezetés.

¹⁰ LIPS, ÉVA 1958/1959.

¹¹ DÖMÖTÖR TEKLA 1956. és 1960a.

¹² HONT FERENC 1940. 43 k.

¹³ FÖLDES LÁSZLÓ 1958. — FARAGÓ JÓZSEF 1947.

történik utalás. Ezek mögött bizonyára színjátékszerű szokásokat is kereshetünk. A Réthei Prikkel Marián által idézett történeti adatok a nemesi udvarok, katonák táncai mellett néha a „szolgarenden valók” táncáról is megemlékeznek.¹⁴ — A félig egyházi, félnépi dramatikus formák közt gyakran szerepel a körmenet, a felvonulás; ezekre éppen vallásos jellegük miatt a források sokszor utalnak (úrnapi körmenet, határjárás stb.). — A legújabbkori magyar népszokásokban általános házaló, adománygyűjtő szokásformákat főként a XVIII. század óta emlegetik: „Tiltjuk a más és harmadnap lakodalmazást, úgynevezett Tyúkverőbe való járást, házról házra való farsangolást — olvashatjuk egy 1756-os jegyzőkönyvben.¹⁵

Bod Péter is gyakran emlegeti ezt a szokásformát: . . . a' gyermekek sok tojásokat koldulnak egybe 's azokkal mulatják magokat. . .¹⁶ — Innen maradt a' mi Nemzetünknel — is az a' szokás, hogy Karátson éjtzakáján a' gyermekek, szolgák s akár-kik énekelnek, dúdolnak, zerépatélnak ajtóról ajtóra, hogy magoknak valami pénzt és enni-valót gyűjtsenek, mellyet az után el-vesztegessenek.¹⁷

Történeti adatainkban a teátrális mozzanatok és a maskarázás mellett versenyjátékokra és mágikus varázscselekményekre is történik utalás anélkül azonban, hogy e varázscselekmények célját közelebbről meghatároznák. Ezek a mozzanatok különböző ünnepkörökben is újra meg újra visszatérhetnek. Versenyekre, vetélkedésekre utalás történik pl. a pünkösdi királyválasztásnál; tréfás versenyekre, kakasütésre a farsangi, húsvéti és pünkösdi ünnepkörben is. A mágikus cselekmény igen sokféle lehet, tűzgyújtás, vízzel való locsolás, rituális vesszőzés, lármázás, zöldág-hordás, májusfa állítás, tőkehúzás és így tovább.

A beköszöntő és adománykérő, valamint a behívó *formulákat* a XVII. századig követhetjük nyomon az iskolások köszöntőiben, játékaiban.

Adománykérő formulák:

agi nekunk egi darab szalonat
czinallyunk vele rantottat.

Adgiatok, adgiatok
Vissza ne vegietek.¹⁸

Adjatok Tojaskát
Tartunk néki Kosárkát.¹⁹

Inkább indullyunk el innét mennyünk az Birohoz
Mert hogy itt maradgyunk nincsen keduem ahoz,
Vighan uár bennünköt az pintes kannához. . .²⁰

¹⁴ RÉTKEI PRIKKEI 1924. 9 k. 179.

¹⁵ HARSÁNYI ISTVÁN 1915. 129—130.

¹⁶ BOD PÉTER 1757. 76.

¹⁷ BOD PÉTER 1757. 32.

¹⁸ VARJU ELEMÉR 1915. 44—45.

¹⁹ SCHRAM FERENC 1959. 294.

²⁰ Részletesen DÖMÖTÖR TEKLA 1957c. 262.

Bekéredzkedő formulák:

Im jőnek hozzátok Urak
Nagy és hatalmas Királyok,
Hamar hát helyt üritsetek
Nekik Szállást készítsetek.²¹

Szereplőt behívó formula:

Jőj bé Király, üly székedbe
Légyen minden tsendességbe.²²

Ezeknél a formuláknál Mészáros István elsősorban a mendikáns (kolduló) diákság kezdeményezésére gondol,²³ jónéhány formula a diákköltészetből kerülhetett a népköltészetbe.

A színjátszásra, alakoskodásra leginkább a latin *ludus* vagy a magyar *játék* gyűjtőfogalom utal. A játék szó többnyire jelzővel is bővül: *rút játék*, *tisztességtelen játék* (mindkettő alakoskodásra utal), *szép játék*, *nagy játék* stb. Temesvári Pelbárt színjátszás értelemben használja a *trufa* kifejezést: „Exercent vanas trufas” „Ludum et huiusmodi trufas”. — A XVI. század gyakran a *csúfság* szóval utal a színjátszásra, alakoskodásra. (Trágár és penészes csúfság.) A tánc kifejezés és szinonimái is gyakran jelentenek alakoskodást (chorisabant); használják még a tomlolnak, bolondoskodnak kifejezéseket is az alakoskodásra. A „valódi” színjátszásra a XVI. századtól kezdve egyre gyakrabban alkalmazzák a *komédia* kifejezést is. (Bornemisza Péter: Az te életed czac olly mint az árnyec, az virág, az buborec, az uton szalas, a comedia.) — A XVII. századtól kezdve lesz gyakori az *alakoskodás* megjelölés is. Maszkviselésre (latin *larvationes*) a XV. századtól kezdve utalnak a források.

Szólnak a feljegyzések a szokások *gyakorlóiról* is, bár differenciáltabb említés csak ritkán fordul elő (a köznép, szolgák, szolgaleányok, szegény kapások, paraszt-népek, polgárok stb.), valamint a korok és nemek szerinti megoszlásról is (ifjak, lányok, asszonyok, gyermekek, iskolások stb.).

A dramatikus népszokások fontos *helye* lehetett a múltban is a fonó, „a guzsalyos”, az ivó és a lányok éjjeli összejövetelei (conventus puellarum nocturnes). Mindezekről gyakran szólnak a rendelkezések anélkül azonban, hogy az itt folyó „erkölcstelenségekre” részletesebben kitérnének. Szepes megyében 1614-ben a fonóházzal kapcsolatban emlegetik az erkölcstelen énekeket és játékokat, „scurriles et obscenas domos, conventicula in quibus fila ducuntur, scurriles et obscenae cantiones ac fabellae... exercentur”,²⁴ vagyis az erkölcstelen és ocsmány házakat, összejöveteleket, ahol fonnak, tréfás és undorító énekeket és játékokat adnak elő. Csík-Gyergyó és Kászonszék 1650-es *Constitutio*iban olvashatjuk: „Mivel az előtt

²¹ Uo.

²² Uo.

²³ MÉSZÁROS ISTVÁN 1961

²⁴ KOLOZSVÁRI—ÓVÁRI II./1 97—98.

is volt végzés az éjjeli kocsmárlás felől, de azzal nem sokat gondolván nemelyek annak felette az iffiaknak mind kocsmán éjjel való heverések. . . az leány renden valóknak is guzsalyosban való jarások és az iffiakkal való gyülekezetek is szabad ne legyen.”²⁵ — A felső-magyarországi református egyházak 1595-ben, majd 1709-ben újra kiadott cikkelyeiben is tiltják az ifjaknak a lányokkal esténként gyakorolt összejöveteleit és az ifjú asszonyoknak éjjeli vendégeskedéseit és kicsapongásait keresztelési vendégségekben.²⁶

Gyirwa Ventzel *Krisztus urunknak Szent Péterrel való beszélgetése* című párbeszédese művében is utal a fonóházban folyó játékokra:

Edgykor én edgy helyben juték,
Tsak el-imigy amúgy valék;
Szállás miatt én busulék,
Nagy későn-is hozzá juték'
Találék egy fono házban
Menni, hát edgy kurva gazban,
Mások edgymást űzik vala,
Futkározva, bolondozva,
Több gonosság-is volt dolgok,
Nem az fonás ő szándékok.
Egyéb dolgot is miveltek,
Feddvén, inkább tselekedtek, stb.²⁷

Szólnunk kell végül e dramatikus szokásokban megnyilvánuló *életszemléletről* is.

A népi színjátszás — éppúgy, mint a nép szellemi kultúrájának más megnyilvánulásai — törvényszerűen a dolgozó nép életfelfogását, vágyait és törekvéseit kell, hogy tükrözze. Ez a tükrözés azonban történeti korok és műfajok szerint változó. Vannak olyan korok, olyan népköltészeti műfajok, melyekben a nép élet-szemlélete, törekvései megrázó erővel és nyíltsággal jutnak kifejezésre. Más korszakokban, más műfajokban e tükrözés csak áttételeken, vallásos-mágikus jelképeken keresztül történhet.

A dramatikus ünnepi szokásokban ez a tükrözés kevésbé világos, mint pl. a népi epikában, a népmesében. Az év forgásához kötött dramatikus szokások a feudalizmus évszázadai alatt a technikai eszközökkel nem rendelkező, a jobbágyi terheket viselő földművelő nép tehetetlenségét tükröző szertartások, akik a létet jelentő termékenységet, a megfelelő időjárást varázsigékkel, színjátékszerű, rituális cselekedetekkel igyekeztek biztosítani. Csak a differenciálódás magasabb fokán, például a farsangi szatirikus bohózatokban vagy a betlehemes játékoknak a „gazdag—szegény” ellentétet ábrázoló mozzanataiban jutnak azután a társadalmi ellentétek

²⁵ KOLOSVÁRI—ÓVÁRI I. 90—91.

²⁶ KISS ÁRON 1881. 722.

²⁷ GYIRWA 1928.

nyíltan is kifejezésre. Ilyen példa a XVII. századi *Névtelen Comico Tragoedia* népi, folklorizált változata is, a gazdag—szegény ellentétet bemutató farsangi játék: a *Dúsgazdagolás, Ördögfarsangos*.

Mégis, e dramatikus népszokásokban inkább a természeti, mint a társadalmi erőkkal való küzdelem tükröződése szembetűnő. Általánosítani azonban nincs jogunk, hiszen a régebbi népi játékok szövegeit senki sem találta feljegyzésre méltónak, s ezekben az elfelejtett játékszövegekben másféle, nyíltabb politikai mondanivaló is kifejezésre juthatott (s feltehetőleg éppen a XVI. században jutott is).

Történeti forrásaink az ünnepi szokásokról

Dramatikus népszokásainkra vonatkozó ismereteink szempontjából a tárgyalt korszakban három fő szakaszt különböztethetünk meg.

Az első kb. a XV. század közepéig tart. Ez időszakban forrásaink közvetettek. Ide tartoznak a személy- és helynevek, az ünnepek nevei, melyek egy-egy ünnepi szokás vagy szokáselem meglétére engednek következtetni (pl. vízbehányó hétfő). Forrásaink más része egyházi: szertartáskönyvek, zsinati rendelkezések.

Forráértékkel bírnak a külföldi utazók tudósításai s a képzőművészeti alkotások is: az oszlopok groteszk bohócfajfaragványai, budai kályhacsempék figurái, kódexek iniciáléi, melyekből legalábbis a „népies” színjátszás létezésére lehet következtetni.

A „népi” vagy „nem népi” színjátszást ez időszakban különválasztani még igen nehéz, bár Hont Ferenc, Kardos Tibor, Pais Dezső megkísérelték például a középkori mulattatók „udvari” és „népi” csoportjait és ezek műsorait közelebbről is meghatározni. Középkori adataink azonban annyira szűkszavúak, hogy legfeljebb azokat a szokáselemeket sikerül biztosan különválasztanunk, melyek kétségtelenül a királyi udvar, a nemesség vagy az egyház körébe tartoznak.

A városi számadáskönyvek, levéltárak pusztulása naptári szokásainkra vonatkozó ismereteink szempontjából pótolhatatlan veszteséget jelent. Azokban a (gyakran német lakosságú) városokban, ahol ilyenek fennmaradtak (Sopron, Lőcse), a színjátszásra, ünnepi szokásokra vonatkozóan érdekes adatokra találunk.

A középkor e századai igen fontosak naptári szokásanyagunk kialakulása szempontjából. Ebben az időben honosodtak meg nálunk is a közéurópai szokások. A XV—XVI. század fordulóján, mikor a részletesebb leírások megindulnak, a magyarországi naptári szokások már teljesen kialakultak; hazánkban is ismerik s gyakorolják a szentiváni tűzgyújtást, a pütkösdi királyválasztást, ünneplik a farsangot. Az átvétel módja azonban sokszor homályban marad. Vannak szokások, melyeket kétségtelenül az egyház honosított meg; nem tudjuk azonban pontosabban nyomon követni, hogy mikor és kitől tanultuk példának okáért a farsangi szokásokat, melyek ellen az egyház e századok alatt kitartóan hadakozik.

1. Diák a sárkánnyal.
(A Győri Főszékesegyház
ún. Zalka Antifonáljájá-
ban. XV. század.)

A második periódust a XV. századtól a XVII. század végéig számíthatjuk. A XV. században Temesvári Pelbárt prédikációiban, a latin, majd a meginduló magyar nyelvű kódexirodalomban már több és részletesebb adatot találunk a hazai szokásokra vonatkozóan. Azonban az egyházi irodalomnál óvatosnak kell lennünk, mert forrásaink, a zsinati határozatok éppúgy, mint a prédikációk, sok irodalmi közhelyet ismételnék. Még a XVIII. században a tudós Bod Péter is ugyanazokat a nemzetközi forrásokat idézgeti, mint három évszázaddal előbb élt elődei. Ilyen közhelyek például a naptári ünnepek esetében a Kalendák állatalkoskodásai vagy a farsangi álarcviselés elleni intések. Az egyházi frók szóról-szóra veszik ezeket át szinte egy évezreden keresztül. Mégis, Temesvári Pelbárt például hazai szokásokra is utal, néha kifejezetten megemlíti a magyarországi előfordulást.

A XV. században s a következő században is, egészen Buda elestéig, differenciáltabb leírásokat is találunk, főként a királyi udvar ünnepeire vonatkozólag. Ekkor hallunk többek között az itáliai maszkok meghonosodásáról, városi farsangi játékokról. Ezek az adatok, ha nem „népi” formákra vonatkoznak is, mégis történeti forrásértékkel bírnak. Külföldi leírások, ábrázolások tudósítanak a

moreszka-tánc magyarországi elterjedéséről. Többször utalnak ezek az adatok az „ünnepontásra”, azaz a megszentelt napokon való táncolásra; szó esik a templomban és a temetőben való táncolásról is.

A századforduló városi ünnepi szokásaira vonatkozólag egyedülálló forrásmű Zsigmond lengyel herceg budai számadáskönyve (1500 és 1506 között).¹ Zsigmond II. Ulászló öccse, később Lengyelország királya. E számadáskönyvbe kiadásait híven feljegyezte; a legérdekesebb, a farsangra vonatkozó adatokat más fejezetben közöljük.

Érdekes adatokat tudunk meg itt a *rekordálásról*, azaz a diákok (recordantes) énekléséről, a zenészekről, a vándorkomédiásokról stb. Rekordálásról emlékezik meg például 1500-ban februárban Mátyás napkor, majd március 3-án, áprilisban virágvasárnapkor, húsvét napján. Rekordálnak továbbá az Úr mennybemenetelének napján, pünkösd reggelén, Szent László ünnepén, Mária látogatásának ünnepén; augusztusban augusztus 15-én, Szent István napján, majd szeptember 6-án Mária születésnapján, novemberben Katalin napján, azután karácsonykor és néhány hétköznapon is.

2. Zenész. (A Győri Főszékesegyház ún. Zalka Antifonáléjában. XV. század.)

¹ Divéky 1914a. és Divéky 1914b.

1501-ben január 1-én írja, hogy az összes iskolákból jöttek rekordálni. Az eddigieken kívül rekordálnak ez évben György napkor, Zsigmond napján, Szent Iván napján, mindenszentek napján, Szent Imre napján, Márton napkor stb. 1503-ban Szent Ferenc ünnepén is meglátogatják az iskolások.

Gyakran járnak Zsigmondnál zenészek (fistulatores, citharedus, tubicene) és énekesek is. Érdekes feljegyzés az, amely énekes parasztokról emlékezik meg („1500. V. 11.: item eodem die supra prandia rusticis canentibus cum muliere dedi I. flor.”)² Másutt cigányzenészekről emlékezik meg.³ Május 14-én medvetáncoltató rutén zenélt.⁴ Március 3-án a citerás ugráló kutyával jelenik meg.⁵ Kardtáncot is mutatnak be előtte, álarcos bolondok lóval járnak,⁷ az iskolások mint „Landsknechtek” lándzsákkal, bárdokkal hadakoznak.⁸

Részletesebb, differenciáltabb adatokra bukkanunk a XVI. századtól kezdve. A magyar nyelvű irodalom felvirágzása, a könyvnyomtatás terjedése következtében a népszokásokról való ismereteink is jelentékenyen gyarapodnak. A népi szokásokról, naptári ünnepekről szóló adatok jó része ekkor is egyházi jellegű írásokban: főként a protestáns prédikátorok vitairataiban maradt ránk.

E protestáns lelkészek a magyar nyelv lelkes propagátorai és maguk is ízes népi nyelven írnak, népi szólásokkal élénkítik stílusukat; a népköltéssel, népszokásokkal szemben azonban sokszor elutasító magatartást tanúsítanak. A tudós humanisták metsző gúnnyal szólnak a tudatlan nép pápista színezetű babonáságáról, márpedig népszokásaink nagy része éppen ilyesfajta képzetekkel kapcsolatos.

Sokszor idézték a bibliafordító Sylvester János szavait, aki a szentírásban előforduló metaforákkal kapcsolatosan dicséri a magyar nép beszédét és virágénekeit: „melyekben csudálhatja minden níp a magyar nípnek elmíjinek éles voltát az lelisben, mely nem egyéb, mint magyar poézis.”⁹ A protestáns álláspont szép humanista példáját találjuk például Beythe István prédikátor írásában, aki rámutat arra, hogy egyes katolikus szentek valójában szimbólumok: „Ki volt az a Szent György? Nem vélem, hogy valami szent volna. Hanem példál hozta bé azt a régi körösztvényiség.”¹⁰

A kálvinista prédikátorok számára egyaránt elítélendőek azok a szokások, amelyeknek pápista jellege nyilvánvaló és a farsang mindent elsöprő vidámsága, a duhaj lakodalmak. A népszokásokra, színjátszásra vonatkozó források jó része tehát negatív előjelű. A katolikus prédikátorok inkább csak az erkölcsetlennek ítélt kilengéseket ítélik el, különösen a farsang, a fonó kicsapongásairól szólnak gyakran.

² DIVÉKY 1914a. 35.

³ Uo. 34. 35.

⁴ Uo. 36.

⁵ Uo. 22.

⁶ Uo. 91.

⁷ Uo. (L. bővebben a Farsang fejezetben.)

⁸ Uo. 22.

⁹ SYLVESTER JÁNOS: *Az olyan igikről való tanúság, melyek nem tulajdon jegyzisben vitetnek.*

¹⁰ Idézi NEMESKÜRTY 1957. 457.

Csak példaképpen idézzük Szkhárosi Horvát András költeményeinek néhány szakaszát. A katolicizmus hazai népies formáinak, az ünnepeknek valóságos tárházát alkotják e költemények. A „barátból lőtt pap bánta bolondságát, elrúgta csuklyáját, hitére fogadta soha többet nem csal”. Senki sincs a korabeli tollfor-gatók közül, aki Szkhárosihoz hasonló körképét adná a kor ünnepi sokszínűségé-nek:

Istenünk azt mondja, hogy innepet szentelj,
De szent István napján pápa zabot szentel,
Az szent János napján jó borokat szentel,
Aprószentek napján nagy sok vesszőt szentel.

Semmi sincsen erről lám az szent irásban,
Időnket múlatjuk azért csak heában,
Az vizkereszt estin voltunk nagy lakásban,
Idvösséget vártunk az sok zabálásban.

Ennek utánna a Bódogasszony napján
Nagy sok gyertyát szentelt, csudálunk hatalmán,
Ördögtül oltalmaz halálunk óráján,
Az gyermek kezében de eb adjon abban.

(*Kétféle hitről*)¹¹

Sósvíztől tartjuk bűnnek bocsánatját,
Olaj elveszi szívünk álnokságát,
Sok gyertyagyójtás istennek haragját.

Tisztet osztottunk az megholt szenteknek,
Porkolábságot adtunk Szent Péternek,
Kik nem esmérük, mind kirekesztetnek.

...
Nagy sok misénket szent István elvötte,
Az mi lovonkot szerencsésé tötte,
Itt a papoknak sokszor kedvét tötte.

Trinck Urbán! sokszor részegségben mondják,
Bornak bőségét, mert ő tüle várják,
Egér-üzőnek Kakukillát mondják

Rivészek, néktek szent Miklós istentek,
És halászoknak, ha nincs szerencséjek,
Ők szent Miklósnak nem adnak keszeget.

¹¹ Régi Magyar Költők Tára II. 183.

Az kinek elvész disznaja, malaczcza,
Az pásztorságot szent Antalnak adja,
És szent Balásnak farkas ellen adja.

Reggvel ha indulunk, messze útra megyünk,
Három szent királtul segítséget kérünk,
Bolcsós ereklyét nyakonkban figgesztünk stb.

(Az Antikrisztus országa ellen)¹²

Forrásértékűek Bornemisza Péter munkái is, aki mohó érdeklődéssel figyeli s jegyzi le az „ördögi babonák”-at és a népi vallásosság formái iránt különös érzékel bír. Az *Ördögi kísértetekről* című munkája már bőségesen kiaknázott néprajzi szempontból.¹³ Azonban más műveiben is gyakran találunk érdekes adatokat. Bornemisza emlékezik meg például a *Foliopostillában* a nagypénteki Pilátus-
verésről. Az ötkötetes *Postillában* írja: „... veszedelmünkre valot hazud az pokolbeli ördög. A mint mais szaz ezer hazugsagal czalogat az nezöc es bü baiosoc által, kie ötöt viaszban iövendöt mondanac, czuporkaba kenetet forralnac holt tüszet, viszbe hannac rosta által es szita által czellekesznez ki miat meg az meg vilagosodot emberekben is illy nagy esetet lattam, hogy midön feleseget, gyermeket, atyafiat velne ördögtül gyötörni, mint ha lederez laknez vele el ment ördögösökhöz, es minden babonat meg mieltet hogy el üzhetnez töle, de ugyan nem használhattac: Így soc szantalan babona szot hallottam fő emberektül, hogy halottas haznal nem io köszönni, a foghagymara Lörincz neuet kel irni fog faiastul, nehezkesnez nem io keresztelni, pinteken nem io kender czapni. Az szitat mikor veszed az melyeb reszeröl kel nezni hogy domborub kenyered legyen. Mind fel keltedben, le fektödben, eteledben, iarasodban, nezesedben, öltözetedben, mosdasodban, imatkozásodban mely fele kell nezni, fonasodban, szapulasodban, szöuedsedben, szantásodban, kapalasodban, aratasodban, sütesedben és minden fele dolgaidban temen ezer baonat, es bü baiat erthetz.¹⁴

Minden nagy es kitsiny dolgokba, soc ezer büuöles baiolas, Superstitio es hamis vélekedö erösseg vagyon. Mint ha ki vizbe hal, tanyérra viasz gyertyat gyuczana, es ot meg aluszic ahol fekszie: Ha ki keseruesen sirattya meg holt emberet, földet vetnez az nyakara, hogy hamar el feleyeze. Ha az kis gyermeknez első foga keel, az apro gyermetskeekkel tombolua kenyeret ragastanac, hogy erös foga legyen, etc. Ez felekröl sokat irtam az Negyedie Részbe az ördögi kisirtetekröl . . . Ha utra indulsz jr keresztet az uton, ha aszony ember által megyen előtted, nem io szerenczed lesz. Enis lattam olly leanzot a ki egy uyni iuegböl sokat latuan, meg ielentet benec czac mulatsagbanis. Ez azt mondta hogy midön töb leanyoc közt leuen, es egy kotsi mellölec mene, a koczis neki hagyita a kis iueget, és ö be tekintuen mindent latna, de egyebec semit nem latnanac az feleket benne.

¹² Uo. 164—165.

¹³ BORNEMISZA 1955. — Továbbá THURY ETELE Ethn. XXIV. 195.

¹⁴ Az Ötkötetes Postillában. Idézi NEMESKÜRTY 1959. 343.

Ez sokaig sokat jelentet meg, mellyec nyiluan meg lettec. De végre az töb latasoc mellet iszonyu dolgokatis latuan el ijedet, es ő maga kerte hogy ne kerdezked-nenec tüle. Bölcz embereketis lattam kic effelekhöz edeseduen iauallottac.”¹⁵

Sok fontos adatot tartalmaznak Heltai Gáspár művei, melyeket (mint a regő-lésre való utalásokat) a néprajzi irodalom már jócskán kiaknázott, ő szól többek között a Szent Iván énekéről is. A katolikus írók közül elsősorban Telegdi Miklós és a postilla-írók művei forrásértékűek. Egy sor népi babonát tartalmaz Plosvai Péter *Sokféle neveknek magyarázatja* c. műve is.

Ugyanilyen jelentősek a XVI. századtól meginduló Adagium-gyűjtemények. Baranyai Decsi Jánostól napjainkig a közmondás- és szólásgyűjtemények értékes forrásai a dramatikus népszokásokra és néphitre vonatkozó ismereteinknek. Ilyenek Baranyai Decsinél például: Nam oly hosszú mint egy S. Iuan éneke. Gáspár vagyon ám a sajtba . . . Külömb azért Mathias kiraly s Mathias Kouach. — Megiot Antal Budarol, zöld ágat hozot orraban. — Kitsin mint az lyuki ember stb.¹⁶

A vitairatok gyakran nem tesznek különbséget falu és város szokásai, ünnepei között, bár néha kifejezetten utalnak arra is, hogy falusi szokásról van szó. Gyalai Sámuel erdélyi prédikátor írja pl. 1726-ban: „Itt is falunkban lattak am cziak nemeli napokban is oly farsangolasokat kikrolha le vontak volna ruhaiokat, sokkal kulonbeknek talaltatak volna annal, az minek ruhaia mutatta vala eokeot.”¹⁷ Kultsár György írja *Postillájában* (1574): „Nem mennek a korcsomara, mint az mi polgárink, paraszt-népeink és szolgalegényink, hogy még az innepnap is az borházhoz sietnek.”¹⁸

Így utal például Szkhárosi (*Kétféle hitről*) a böjt étkezési tilalmának következményére a szegény és gazdag életrendjében; a böjt előírásai is elsősorban csak a szegényeket sújtják:

Oh mely szemérem ez a sós szalonnának,
Az disznó soldornak, hogy füstön hallgatnak,
De csak lencse, borsó tisztességben vagynak,
Az szegény kapások halat nem kaphatnak.¹⁹

E protestáns humanisták osztálytudata néha rendkívül éles. Így például a népies hangú hitvitázó drámákban a vallási kritika köntösében jelentkező osztály-harc nyílt és kíméletlen kifejezésére is találunk.²⁰

A XVII. századból főforrásaink továbbra is a polemizáló vitairatok, az egyházi rendelkezések, egyházlátogatási jegyzőkönyvek, ezenkívül a naplók, önéletrajzok és a szépirodalmi alkotások. Ilyen forrásértékű például a néprajzi irodalomban

¹⁵ Uo. Idézi NEMESKÜRTY 1959. 426.

¹⁶ RMK I. 296. (A 211., 203., 401 stb. lapon)

¹⁷ GYALLAY 1953.

¹⁸ Idézi NEMESKÜRTY 1957. 456.

¹⁹ *Régi Magyar Költők Tára*. II. 184.

²⁰ KARDOS 1953.

gyakran idézett Miskolci Csulyak István zempléni ref. esperes egyházlátogatási jegyzőkönyve (1629—1645).²¹ Gyakran utal a káromkodás büntetésére: „az lélekmondókat még mindenestől meg nem büntessék”, „az lélek és keresztelte mondást gyengén büntetjük” (Horváti, Bodrogeresztúri eklézsia). Többször említi a fonót és ivót. „Fonó, ivó van, utrumque interdictum”. „Laptáznak az ifjak az lányokkal”. Újlaból írja: „az fonó éjjel szokott lenni”. Ugyancsak Újlaból jegyzi fel: „farsangosok vannak álorczáat vesznek fel”. A *Visitatio Olasziensis*-ben olvashatjuk (1634): „mikor a farsangot kérték, hogy kihajtsa kimenvén a farsangosok egyikét az bibliával ugy sujtotta agyban, hogy leesett az földre”. — „Az ördögösöket kikeressék s megbüntessék”. — „Az mester mikor bort iszik, garabonczáskodik” stb.²²

Forrásértékűek továbbra is a külföldi utazók leírásai. Brown Eduard írja (1669—1670): „Magyarországba utazásom előtt soha nem láttam a pirrhikus tánczot, melyet hajdan a régiek gyakoroltak, most pedig a hajduk táncolnak. Ezek meztelen karddal táncolnak, egymás kardjára ütnek, miáltal nagy csörömpölés keletkezik, forognak, a levegőben ugrálnak, meglepő ügyességgel földhöz vágódnak, végül a magok módja szerint énekelnek, mint ezt hajdan a görögök is tették.”²³

Érdekes forrás a XVII. századból az *Ungarischer oder Dacianischer Simplicissimus* című pikareszk regény, melynek forrásértékét régen felismerték, adatait sokszor idézik. H. J. Moser szerint ennek szerzője Daniel Speer német zeneszerző-író volt. Leírásait a modern népszokások ismeretében is néprajzi hitelűnek fogadjhatjuk el.²⁴

A céhíratok is őriznek adatokat a naptári ünnepekről, azonban színjátékszerű szokásokról, alakoskodásról ritkábban esik szó.

A XVII. századtól kezdve maradt ránk az első népies szövegfeljegyzések is, mégpedig leginkább azokkal a szokásokkal kapcsolatosan, melyekben a papság, a tanítók, a diákok is tevékeny szerepet vittek. A népies vagy félnépi karácsonyi-vízkeresztű köszöntők, játékok, passiószövegek, gergelyező, balázsoló mondókák főként a vegyes tartalmú kéziratos diáknaplókban, énekeskönyvekben maradtak ránk. Ezek irodalmi és népköltészeti alkotásokat, diákdalokat, kántáló verseket, iskolai játékokat, találós kérdéseket s még sok effélet őriztek meg számunkra. A diáknaplókban lejegyzett ünnepi köszöntők közt akadnak népies, sőt valóban népi hangú alkotások is; e köszöntők éppúgy, mint a lejegyzett találós kérdések, közmondások még feldolgozóra várnak.

Forrásaink harmadik csoportját a XVIII. század 80-as, 90-es éveig számíthatjuk, tehát a tudatos gyűjtésre vonatkozó első felhívások megjelenéséig. E században forrásaink jellege is jelentős változáson megy keresztül.

²¹ ZOVÁNYI 1906.

²² Uo. 51—52., 70., 81., 95., 280., 301., 407 oldalon.

²³ Idézi SZAMOTA 1891. 311—312.

²⁴ *Magyar Simplicissimus* és BARNA 1953. — Ismerteti ORTUTAY GYULA ItK. 1957. 151—155.

„A meginduló országismereti kutatások, (Bél Mátyás és mások), a magyarországi irodalom történetének vizsgálata mellett ebben a században fordul az érdeklődés a magyar parasztság és kultúrája felé . . . A termékeny és termékenyítő XVIII. század európai hatásai és magyar kezdeményei alakítják ki a paraszti kultúra felé forduló mozgalmakat.” — írja Ortutay Gyula.²⁵

Ennek az újfajta érdeklődésnek többféle gyökere is van és összefügg az ország általános gazdasági és politikai fejlődésével, a nemzeti ellenállás erősödésével, másrésztől azonban az európai politikai és eszmei áramlatokkal is.

A XVIII. században meginduló tudományos irodalom: a földrajzi, történelmi, államismereti művek most már tudományos igényű leírásokat óhajtanak közölni az ország természeti és kulturális javairól és az ország lakosairól is. Bár érdeklődésük elsősorban nem a szegényebb rétegek felé irányul, mégis e leírások mind gyakrabban szólnak a föld népéről s a paraszti kultúra jellegzetes vonásairól is. (Népszokásokra vonatkozó utalásokat elszórta találunk például Bél Mátyás műveiben is.)

A szokásokra vonatkozó legértékesebb forrásunk e körből Bod Péter *Szent Heortokrates*-e. A könyv névtelenül, „Oppenheim 1757” imprimatúrával jelent meg, valójában azonban csak 1761-ben, Szebenben látott napvilágot. Bod ezzel az antedatálással akarta megkerülni a cenzúrendeletet.

Műve lényegében polemikus célzatú: nagy tudományos felkészültséggel ismereti a katolikus ünnepek keletkezését, történetét, tehát elsősorban itt is a katolikus-protestáns ellentét jelentkezik magasabb tudományos színvonalon. Bodot még nem a népszokások, a paraszti kultúra iránti érdeklődés készítette írásra, azonban könyve így is értékes forrásanyagot jelent a hazai jeles napokra, naptári szokásokra vonatkozólag. Hasonló anyagot dolgoz fel Bod a kéziratban maradt *A Historiákra utat mutató Magyar Lexikonban* (OSzK kézirattára).²⁶

Hasonlóan forrásértékű mű a század első feléből Apor Péter *Metamorphosis Transylvaniae* c. munkája. Akár az előbb említett mű, ez sem a népi kultúra iránti érdeklődés jele még. Polemikus irányában is különbözik Bodétól. Apor, a katolikus nemes, a régi patriarkális erkölcsök, szokások eltűnését siratja, s nem a nép, hanem a régi erdélyi birtokos osztály „szokásaival” foglalkozik. Azonban így is értékes forrás abból az időből, amikor még kevés „komoly” író foglalkozott olyasfajta haszontalanságokkal, mint a farsangolás vagy a húsvéti öntözködés.

Amikor azután a felvilágosodás eszméi elterjednek hazánkban, a nép iránti politikai érdeklődés hozza magával a nép anyagi és szellemi állapota, a népi közművelődés, a népi kultúra iránti érdeklődést is. Csakhogy a felvilágosodás álláspontja a népi kultúrával szemben nem egyértelmű, hiszen a felvilágosodás hívei éppen a tudatlanságból, az elmaradottságból akarják kiemelni a népet.

²⁵ Ezekről részletesen: ORTUTAY GYULA 1939. (Az idézet a 227 oldal után.) — ORTUTAY 1955a. Bevezetés. — és ORTUTAY 1955b. további irodalommal. — A népi színjátszás forrásairól DÉGH 1947.

²⁶ OSzK. Fol. hung. 29.

Gyanakodva nézik tehát a népköltészetet és főleg a néphitet, népszokásokat, s ezekben csak a haladás, a fejlődés akadályait látják. E kettősséget éppen Csokonai-nál figyelhetjük meg jól, aki az első somogyi iskoláról jövendöl:

Hát csak sertést nevelt-é
Itt a makk s haraszt
Hát csak kanásznak termett
A somogysági paraszt . . .

Ugyanakkor kineveti, nevetségessé teszi a paraszti mesét — s egyben a magyar népmese első hiteles lejegyzőjévé válik. E felvilágosult írók álláspontja tehát nem egyértelmű és sokban hasonló ahhoz, amit a XVI. század protestáns humanista íróiról állapítottunk meg.

Így áll elő az az érdekes helyzet, hogy a népi kultúra pártolói éppen a konzervatívabb írók közül kerülnek ki, akiket a németgyűlölet hajt, s akik a nemzeti ellenállás jegyében fordulnak a hagyományos, a magyaros jellegű felé — amit azután elsősorban a paraszti kultúrában lelnek meg. A népköltészet, a népi kultúra iránti érdeklődés tehát elsősorban a nemzeti múltnak szól, főképp az ősit, a magyaros jelleget keresik a népköltészetben is. Dugonics András közmondásokat gyűjt s már „valódi” népszokásokat transzponál történeti környezetbe. Gvadányi is a német divat, a német szokások iránti ellenszenvből keresi a magyaros jelleget, melyet az elnémetesedett városi kultúrával szemben elsősorban falun talál meg. A XVIII. század iskolai színjátszásában is egyre több népi figura jelenik meg a színpadon. A paraszti kultúra tehát itt az „ősi”, a „nemzeti”, tehát a „hagyományos” képviselőjeként jelenik meg, míg a felvilágosodás úttörői a paraszti kultúrában inkább csak az elmaradott vonásokat látják.

A népköltészet iránti érdeklődést új vonásokkal gazdagítja az európai romantika hozzánk is eljutó eszmeáramlata. A reformkor már egyesíti a *nép iránti politikai érdeklődést a népköltészet esztétikai értékének felismerésével*, s ekkor a népköltészet nemzeti költészetünk diadalmas kibontakozása egyik legjelentősebb tényezőjévé válik.

A XVIII—XIX. század fordulójának a népi kultúra iránti fokozott érdeklődését kutatóink — elsősorban Ortutay Gyula — már mélyrehatóan elemezték. Néhány érdekes példát azonban magunk is idézünk Tessedik Sámuelről és Fábrián Józseftől, akik éppen a haladás nevében harcolnak a népszokások és hiedelmek ellen.

1770. Bcszüntették az ú. n. májusi vagy pünkösdi fák felállításának szokását. A tanítók tanítványaik segítségével ősidők óta fákat szoktak kivágni a pünkösöd előtti napon a kertekben és szőlőkben s azokat nagy zene-bonával a templomba vitték hogy a sok ember számára amúgy is egészségtelen templom levegőt még jobban elrontsák! Mily szorongó aggódó lélekkel ülhetett pünkösdkor az áhítatos faültető a levegővel megtöltött templomban s mint fürkészhetette kémlelő szemek-

kel az ott álló szép májusi fákat? Egyszerre csak elborult szeme és arca, amint szép karcsú gyümölcsfákat pillantott meg azok közt és végül — a saját két-három-négy éves szépen gondozott oltványaira ismert . . . Oda volt egész pünkösdi áhítata, nem gondolt másra, csak szemei előtt a templomban álló ellopott fácskáira . . .²⁷

1771. Amikor november 30-án újra kihirdették a karácsonyi és újévi köszöntők, éneklések, névnap-i köszöntők, ostya szétküldözgetések és más tisztességtelen pénzszerzések és rendzavarások eltörlésére vonatkozó királyi rendeletet, ezáltal a már régebben készült tilalmak erejét fokozták s azoknak mintegy nyilvános szentesítést adtak.

1772. Végleg megszüntették a tanítók ünnepi jókívánságait s kárpótlásul ezen oly ségyszenteljes fecsegésért mindegyiknek évi négy forintot, elég sokat adtak. (Tessedik Sámuel: *Szarvasi nevezetességek*)²⁸

Ha a' szelek úgy származnak a' mint mondánk, tsupa esztelenség tehát mikor a' babonás emberek azt képzelik, hogy a' nagy szélvészeket, és forgó szeleket, az ördögök, vagy a' garabontzás Deákok szokták támasztani. Még nagyobb esztelenség, mikor azok olyan historiákat is beszéllnek gyermekeik előtt, hogy ők ekkor 's ekkor 's itt látták is szemeikkel mitsoda formában jelentek meg ezek. Ez a' költemény egy a' legképtelenebb és nevetségesebb dolgok közül a' világon. Már mondtuk oda fellyebb, hogy az ördögnek a' Természettel semmi közük nintsen. Hogy támaszthatnának hát ők szélveszet is vagy forgószeleket? Hát azok a' garabontzás Deákok mi állatok? Talán holmi rongyos és dévaj mendikások no de ezekre kevesebb sinsz bizva, nem hogy a' Természetnek tudnának parantsolni. Azért beszéllenek azok ilyeneket magok felől, hogy a' tudatlanokat megijjesszék, és azoktól a'mire szükségek van kitsalhassák, melly meg lévén előbb állnak, 's azokat jó ízűen kinevetik.

(Fábián József: *Természeti Tudomány a' Köznépnek*)²⁹

Még egy babonáságot hozok itten elő, úgymint a' rostaforgatást, mellyel a' tolvajokat szokták kikeresni, és a'melly igen közönséges. Ez így megy véghez. A' Babonázó vesz egy rostát és egy ollót, mellyek közül mindenkinek az ő gondolatja szerént, örökségül kellett szállani az emberre. Az ollót egészen kinyitván, bele szúrja azt a' rosta kérgébe, és ezt annál fogva felemeli. E' meglévén, az ollónak egyik lyuka alá maga, a' másik alá pedig más teszi a' közép ujját, hogy így a' rosta a' levegőbe függjön. Ekkor holmi értelem nélkül való szóknak elmotyogásával hozzá kezd a' mesterséghez; nevezi nevekről azokat az embereket, a'kikre a' gyanúság van, és ő azt tartja, hogy a' rosta mindjárt fordul, mihelyt annak neve említettetik, a'ki ellopta a' jószágot. Ím ebből áll az egész rostaforgatásnak dolga. Ez olly hitván alávaló, és semmirekellő munka, hogy ennek bolondságát

²⁷ TESSEDIK 1938. 52.

²⁸ Uo. 54—55.

²⁹ FÁBIÁN. 1803. 84—85.

vak a'ki egyszeriben által nem látja. Ugyan is, ennek a' goromba prófétának nem kell egyebet itt tselekedni, hanem tsak azt, hogy az ujját mozdítsa-meg egy kevésé, 's a' rosta azonnal fordul . . . Némellyek a' rostafordulását tulajdonítják az ördögnek. De a'ki a' mozgásnak törvényeit érti, azonnal által látja, hogy az ördögnek az ilyen dologhoz semmi közi nintsen . . .

(Fábián József: *Természeti Tudomány a' Köznépnek*)³⁰

1782-ben megjelenik Ráth Mátyás gyűjtési felszólítása a *Magyar Hirmondó*-ban: megkezdődik a néphagyományok tudatos gyűjtése, feljegyzése. E korszak azonban már nem tartozik szorosan tanulmányunk keretébe. Nem ismertetjük tehát a századforduló körüli folyóiratokban megjelenő polemikus élű cikkeket, az első (gyakran kéziratban maradt) monográfiákat. Nem térünk ki Csaplovics János, Szeder Fábián, Edvi Illés Pál, Bartholomaeides László és mások méltatására sem, bár műveikből merítettünk. Nem szólunk részletesen a természettudományos irodalomról, orvosi könyvekről, melyekben népszokásaink, népi babonáink sok érdekes példáját rögzítették, s a magyar ősvallás első tudományos feldolgozóiról sem (Cornides, Horváth István stb.). Mégis, e rövid összefoglalóban is említenünk kell Ipolyi Arnold nevét, aki dramatikus népszokásainknak (pütkösi királyválasztás, szentiváni tűzgyújtás) a kor legmagasabb tudományos színvonalán álló méltatását adta. Itt csak a nép *színjátzása* iránti érdeklődés indulására utalunk még röviden.³¹

A magyar népköltészet felfedezése szinte egyidős a magyar színház megteremtésére irányuló kísérletekkel. Mindkettőt egyforma cél: a nemzet felemelkedése, a magyar nyelv szolgálatába akarják a kortársak állítani. A magyar színpad megteremtése körüli harcok azonban különös élességgel vetik fel a dramatikus formájú népi alkotások kérdését. Itt két fő kérdés merül fel az írók számára. Vannak-e a paraszti színjátzásnak olyan, az őshire utaló, nemzeti vonásai, amelyek nyomán a magyar drámaírók elindulhatnak, s ahonnan ihletést nyerhetnek az új magyar dráma kialakításához. Másrészt pedig kínzó aggodalommal fontolgatják azt a kérdést: van-e a magyar népnek egyáltalán tehetsége, hajlama a színjátzáshoz, nem hiú ábránd-e a nemzeti színjátzás megteremtése.

E kérdés felvetésének néprajzi szempontból igen jellegzetes példájaként utalunk a *Felsőmagyarországi Minervában* 1829 januárjában megjelent polemikus értekezésre: *Beleszólás a Színjátékok eránt folytatott vetélkedésbe* — mely éppen népszokásaink vizsgálatából kiindulva jut arra a következtetésre: nálunk a színjátzás nem tud meghonosodni, mert a magyar nem „poétai Nemzet”.

„Nemzetünknek nincsenek Nép-innepei: Bucsut, Szentségnapot vagy Patrónusét annak nem mondhatni, még előbb a hegy-innepet (aranyos Hétfő) és az aratást bevégző napot, mellyen az alföldi aratók a kalászkoszorút viszik uraságjok udvarára . . . Egyéb jeles napjait és innepies szokásait minéműek a szüret,

³⁰ Uo. 56—57.

³¹ Ezekről a kérdésekről részletesen: DÖMÖTÖR TEKLA 1956. és 1953a.

tor, lakodalom, sirató (menyasszonyi háznál tartani szokott kisebb vendégség, p. o. Veszprém vármegyében) áldomás, Biró-választás, s. t. e. f. a Magyar üres jajogással minden szép symbolicus cselekmények nélkül tölti. Köznépi elmés játékok nyomaira sem akadtunk. Ifjúságunk között imitt-amott gyakoroltatik a Pünkösdi Királynéság, Balás- és Gergelyjárás, turkolódsi és Leventás, de ezek is, mint a mente és a párta, múló félben vagynak, nem is mindenütt bévett és ismeretes Játékok. Magyarnak egész Nemzetet öregjét, apraját interesszáló olly népjátékai nincsenek, mint Francziának, a bálkirály választás, Anglusnak az öklözés, felfogadás, Schweitzernek a vadkecskével küzdés s'a't' . . . A minémű mulatozások vagynak, azokban sem találni valami poétáit. Húsvétkor az egymást vízzel való öntözésben, Aprószentek napján a korbácsolásban, Farsang végén a tuskó húzásban, fonóházaknál a dísztelen leány-repítésében vallyon ki találja szépet és szeretendőt?"³²

Kétség és aggodalom váltakozik e leírásokban, elmékedésekben, újságcikkekben. Az élet azonban halad tovább, s egymással párhuzamosan, egyidejűleg bontakozik ki a magyar nyelvű színjátszás, és nő a népszokásokra vonatkozó tudományos leírások száma is.

A XIX. század ötvenes éveitől kezdve azután a dramatikusan paraszti szokások iránt irodalomtörténetírásunk is érdeklődni kezd. A kezdődő magyar irodalomtörténetírás elsősorban a nyugati, nemzeti nyelvű középkori misztériumjátékokhoz hasonló magyar, népies vonásokban bővelkedő középkori drámaszövegek felbukkanását várja a régi írások között. Toldy Ferenc 1854-ben már a „népszín költészet” kifejezést használja a régi magyar színjátszással kapcsolatban. A középkori misztériumjátékok keresése közben irányul a figyelem a paraszti betlehemes játékokra. Utána hosszú ideig irodalomtörténészeink azt remélik, hogy e játékok segítségével sikerül majd helyreállítani az eltűnt középkori magyar misztériumokat.

Ez a tudományos megfontolás készítette Gyulai Pált arra, hogy a *Magyar Népköltési Gyűjtemény* új folyamának első kötetét éppen betlehemes játékok közzétételével kezdje. A Toldy—Gyulai-féle vitával azután megindul dramatikusan népszokásaink tudományos feldolgozása is, és ezzel a kutatás új szakaszához értünk.

³² *Felsőmagyarországi Minerva*. 1821. Január 7. kk. (EDVI ILLÉS PÁL.)

Az ünnepi szokások előzményei a honfoglaló magyarságnál

Az időszámítás

Napfordulók — Évkezdés

Milyen időszaki ünnepei lehettek a magyarságnak a kereszténység felvétele előtt? Ha erre választ akarunk kapni, akkor először azt a kérdést kell feltennünk, hogy milyen időszámítása lehetett a magyarságnak, mielőtt a keresztény vallással együtt „a keresztény világ” időszámítását is átvette. Időszaki ünnepekről az időszámítás ismerete nélkül még elméleteket sem alkothatunk.

Természetesen a következőkben nem őstörténeti problémákat vetünk fel, csupán néhány olyan kérdést, melyek az ünnepi szokásokkal közvetlenül kapcsolatban állanak. Ezért először arról szólnak: ismerhette-e a honfoglaló magyarság a téli és nyári napfordulót, illetve lehetett-e ezeknek jelentősége kultúrájában. A hazai kutatók ugyanis Sebestyén Gyula regös-monográfiája megjelenése óta a regölést tartják legarchaikusabb dramatikus szokásunknak s egyben feltételezik azt is, hogy az úgynevezett „regösének” a téli napfordulóra utaló varázsszöveg. Ebből tehát szükségszerűen az következnek, hogy a honfoglaló magyarság nemcsak ismerte a téli napfordulót, hanem ünnepelte is.

Az európai néprajzi kutatásnak közhelye, hogy a fő ünnepköröket a napfordulókkal, illetve a tavaszi és őszi napéjegylenőséggel hozzák kapcsolatba. Ez azonban csak a nyári napforduló esetében sikerül tökéletesen. A téli napforduló körüli ünnepeknél már igen sokféle tényező együtthatásával kell számolnunk. A tavaszi ünnepköröket nem lehet a napéjegylenőséggel egyeztetni; az őszi napéjegylenőség idején viszont dramatikus szokásokat nem is találunk.

Éppen ezért az európai szokáskutatás szakértői közül sokan — így Chambers,¹ Nilsson,² Van Gennep, nagyon is szkeptikusak a napforduló-elméletekkel kapcsolatban. Van Gennep például így ír: „Mais de dois discuter ici, au moins brièvement, quitte à y revenir à propos des diverses fêtes isolément le rapport qu'on a voulu voir entre ces cycles saisonniers, d'une part, les équinoxes et les solstices de l'autre. Il y dans le cours de l'année quatre points cruciaux, et on peut admettre d'une manière très générale que la plupart des peuples se sont rendus compte du

¹ CHAMBERS 1903. — Továbbá LUNGMAN 1937—38, I. fejezet és XVI. fejezet. — Igen helyesen látott e kérdésben SZENDREY ZSIGMOND, 1941a és 1941c.

² NILSSON 1920.

fait qu'à un moment donné les jours sont les plus longs ou les plus courts ou équivalent aux nuits . . .

Je . . . ferai remarquer qu'en Europe, au moins, l'équinoxe d'automne ne semble pas être le point culminant d'un cycle cérémoniel; que dans les cérémonies du printemps, l'équinoxe du 21 mars ne joue pas de rôle, même quand il se trouve inclus dans le cycle de Carnaval-Carême; et que le solstice d'hiver inaugure seulement le cycle des Douze Jours, qui se prolonge jusqu'à l'Épiphanie. La coincidence ne s'établit d'une façon vraiment nette que pour le solstice d'été et le cycle de la Saint-Jean."³

Martin P. Nilsson több ízben foglalkozott az európai dramatikus szokások és a napfordulók kapcsolatával.⁴ Szerinte csak a solaris időszámítást használó népeknél lehetett különös jelentősége a napfordulóknak; már a lunisolaris évben a napfordulók idejét minden évben újra kellett kiszámítani. A hold járásától függő időszámításnál a napfordulók központi jellegű megünneplése sokkal ritkább. A napfordulók ismerete, pontos meghatározása viszont már fejlett asztronómiai tudást tételez fel. Kivételt jelentenek azonban az északi sarkkörhöz közel lakó népek, melyek a napfordulót úgylátszik könnyen tudják észlelni. Így az eszkimók általában figyelemmel kísérték a téli napforduló idejét, és ünnepet is ültek a nap tiszteletére. A finnországi lappok télen ünnepelték a nap új megjelenését, és nyár közepén is áldoztak a napnak.⁶ A tavgikról (másképpen nganaszának, régi nevükön tavgi-szamojédok, akik északon laknak a Jeniszej torkolatától keletre levő Tajmir félszigeten) jegyezte fel Popov: „A sarki éjszaka után, a nap megjelenésekor az összes bálványokat megetetik, rénszarvas csontvelőjével füstölik meg.” „Évente, a sarki éjszaka után, mikor a nap mutatkozni kezd, az északi ritkás erdő lombjai között megrendezik az ünnepet, melyen a sámánok jólétet, szerencsét és sikert kérnek az elkövetkezendő évre.”⁷

Nilsson felfogása az, hogy az európai naptári szokásoknak és hiedelmeknek a napfordulókkal kapcsolatos mozzanatai az ókori kelet solaris időszámítást használó magas kultúráiból a Római Birodalmon keresztül jutottak Európa más részeibe is. (Megjegyezzük itt, hogy Nilsson szerint a nomád népeknél nem is fejlődhetett ki a napfordulók szerinti időszámítás, minthogy a vándor népeknél hiányzott az állandó meghatározott pont a nap állásának megfigyeléséhez.)⁸

A kérdést tehát körülbelül így tehetjük fel: ismerték, illetőleg ünnepelték-e az európai népek a római időszámítás átvétele előtt is a napfordulókat és a napéjegyenlőségeket? E kérdésre egyöntetű választ nem ad a kutatás. A téli fordulóval kapcsolatban feltételezhetjük, hogy a legrövidebb napokat — leghosszabb

³ VAN GENNEP 1947. III/1. 837—838.

⁴ NILSSON 1920. 344 kk. — NILSSON 1918b. 96 kk. és NILSSON 1933. 141 kk.

⁵ NILSSON 1920. 312.

⁶ ITKONEN 1946. 7—8.

⁷ DIÓSZEGI VILMOS szíves közlése. (POPOV A. A. *Tavgijey. Materialy pro etnografii.* . . . Moszkva—Leningrád 1936). 53, 54, 61 oldal.

⁸ NILSSON 1920. 312.

éjeket, vagy legalábbis a leghidegebb téli periódust már igen régen számontartották, s hogy ezeknek általában gonoszjáró, halotti jelleget tulajdonítottak. (Így ez a periódus gyakran összefüggésben áll az ősök tiszteletével és a termékenységvarázslással is.) Ebből azonban sem a napfordulók pontos meghatározása, sem a napimádás nem következik.

Van Gennepek és Nilssonak ezeket a nézeteit az újabb kutatások még megerősítik. Csicserov pl. így ír: „A hold az időszámítás megteremtésére adott alkalmat és lehetőséget, a nap állapota pedig és hatása a földre a különböző munkafolyamatok elvégzésének időpontját határozta meg. Az agrárszokások végül is az ember munkatevékenységétől függenek; éppen ezért a . . . decemberi tűzgyújtás nem csupán a nap felmelegedésének kezdetét jelentette, hanem az új mezőgazdasági év kezdetét is egyúttal, a mezőgazdasági munkák évi ciklusának kezdetét. A termelési szempontból vett újévet nem határozták meg önkényesen kiválasztott napokra: az újév fogalma gyakran hiányzik a népi időszámításban (vö. pl. az újév ünnepének hiányát az altaji népek egy soránál) . . . Az időszámítás kezdete mindenütt az ember tevékenységétől, gazdasági életétől függ. Nem véletlen, hogy a nyenyecék újéve a réntenyésztéssel van kapcsolatban, és megünneplését a napnak hozott rénáldozat kíséri” stb.⁹

De a napfordulókkal és a napéjegyenlőségekkel való kapcsolat még ott sem bizonyos, ahol az időszámítás az év négy fordulópontjához kötődik. Így pl. Vilkuna foglalkozik a finnek és észtek régi időszámításában szereplő négy fordulónappal¹⁰ (április 14., július 13., október 14., január 16.). Bár e napok nincsenek messze a napéjegyenlőségektől és napfordulóktól, Vilkuna szerint nem a napjárása szabta meg e négy napot. Mint, írja, az egyszerű paraszt számára a legrövidebb vagy leghosszabb nap és éjszaka nem volt különösen jelentős. Ha azonban a sokévi időjárás-átlagot vesszük tekintetbe, akkor úgy találjuk, hogy a leghidegebb nap körülbelül január közepére, a legmelegebb pedig július közepére esik; e fordulónapok tehát az időjárásra, a gazdasági munkákra utalnak inkább, mint a napjárására.

Bár az eddig elmondottak különösebb bizonyításra nem szorulnak, mégis hadd említsek egyetlen példát. Szendrey Ákos az *Ethnographia* 1959. évfolyamában ilyen címmel közölt tanulmányt: *A napforduló és a mágikus állatvédelem összekapcsolásának kérdése. Az állatok első kihajtása.* — A tanulmányban azonban nem esik szó a napfordulóról vagy olyan rituselemekről, melyek közvetlenül a napforduló tényére utalnának. A cím egyszerűen abból a ki nem mondott alapelvből indul ki, hogy a tavasz kezdete szükségszerűen a napéjegyenlőséghez kapcsolódik, holott az általa közölt anyag ilyenfajta bizonyítékokat nem tartalmaz, sőt ellenkezőleg azt mutatja, hogy az állatok első kihajtásának idejét vidékenként az adott éghajlati viszonyok határozzák meg. Néprajzi szakirodalmunk telisteli van a napfordulóra vonatkozó bizonytalan utalásokkal, anélkül, hogy ezt az élő népi kultúra-

⁹ CSICSEROV 1957. 115—116.

¹⁰ VILKUNA 1961. 80.

ban végzett gyűjtések alátámasztanak.¹¹ Történeti adataikban sem találtunk az egyházi és tudományos művektől eltekintve idevonatkozó utalásokat.

Az euráziai mérsékelt és ennél hidegebb égövben az év hideg és meleg időszakokra tagozódik, az év két természetes fordulópontja tehát a *tavaszi* és az *őszi*. E fordulópontokat azonban a történeti adatok és etnológiai párhuzamok bizonyítéka szerint az itt lakó népeknél eredetileg nem a napéjegyenlőségek, hanem a természet változása, a gazdasági munka, az állatok szaporodása stb. szabták meg. Az évkezdés is általában e két időszak egyikére esett. Így volt ez úgy látszik a régi kelta, germán, szláv törzseknél, de így volt a finnugoroknál s a pásztorkodó altaji népeknél is, ahol az őszi és tavaszi ünnep egészen századunkig fennmaradt. (Érdekes, hogy Csernyecov a vogul—osztják *por*—frátria központi szent helyén tartott időszakos tavaszi ünnepeit a tavaszi napéjegyenlőséggel hozza kapcsolatba, más kutatók azonban csak bizonytalan, változó dátumú tavaszi ünnepegekről szólnak.)¹²

A nomadizáló pásztornépeknél a két dátum jelentőségét még növelte a nyári legelőkre való vonulás és az őszi, téli legelőkre vagy szállásra való visszavonulás gyakorlata. Még a mai ázsiai pásztorkodó népeknél is fellelhetjük e két időpont jelentőségét, s az évkezdés itt a közelmúltban is tavasszal vagy ősszel volt.

E két időpont különben a kazároknál is olyan jelentős volt, hogy a korabeli szűkszávú források is megemlékeznek erről.

Ibn Ruzsza jegyezte fel a kazárokról: „A főváros népe télen ebben a két városban lakik. Amikor pedig eljönnek a tavaszi napok, délre a pusztaságba mennek s egészen a tél beálltáig ott maradnak.”

Az úgynevezett kazár—zsidó levelezésben: „Nisan hónapjától kezdve kimegyünk — én és a kapitányaim és a szolgálaim elindulunk . . . A Kisliw hó végén a felajánlás ünnepének napjaiban visszatérünk a városba.”¹³

A magyarokról szóló hasonló tudósításokat történetíróink már sokszor elemezték. A IX. századi arab—perzsa források megírják a magyarokról, hogy a fűvel és termékenységgel együtt vándorolnak, télvíz idején a folyókhoz húzódnak és a telet a folyópartokon töltik halászva. Ibn Ruzsza írja a magyarokról: „Amikor eljönnek a téli hónapok, mindegyikük ahhoz a folyóhoz húzódik, amelyhez éppen közelebb van, s ott marad télre és halászik benne. A téli tartózkodás itt alkalmasabb nekik.”¹⁴

A honfoglaló magyarságnál még az új hazába való költözés után is fennmaradt a szállásváltó legeltetés.¹⁵ László és Kálmán Király törvényei s a XII. századi

¹¹ E kérdéseket az európai néprajzi irodalom különösen a germán Jul-ünnepvel kapcsolatosan tárgyalta. Vö. JAN DE VRIES: *Altgermanische Religionsgeschichte*. 1956². Berlin. II. 448 kk.

¹² CSERNYECOV 1959. 10.

¹³ GYÓRFFY 1958. 55. — DUNLOP 1954. 146. 69 számú jegyzet.

¹⁴ GYÓRFFY 1958. 52. — MOLNÁR ERIK 1945. 40.

¹⁵ TÁLASI ISTVÁN írja: „Bízvást feltehető, hogy a magyarság a szállásváltó legeltetés nagyobb méreteinek megszűnése után a leszűkülő lehetőségek között egy-egy faluhatár korlátain vagy magánuradalom keretein belül is megőrizte az egykori nagyállattartó

leírások is szólnak erről. (Anonymus is azt írja krónikájában, hogy Árpád és kísérete áprilistól októberig Csepel szigetén tartózkodott, itt legeltették az elcsigázott lovakat, azután hódfő hadjáratra indultak.)¹⁶ E tények azonban közismertek, úgyhogy itt bővebben nem kell kitérni erre.

Az összehasonlító adatok nyomán feltételezhetjük, hogy a honfoglaló magyarság életében is az ős és a tavasz — e két forduló — fontos szerepet játszott, s legfontosabb időszaki ünnepeik ősre vagy tavaszra eshettek. Ennek ellenére elképzelhető egy téli ünnepi periódus is, mely a leghosszabb éjszakák idejére esett, s lehet, hogy még mai hazájukba való érkezésük előtt megismerkedtek a télközepeki ünnepkör Iránban, illetőleg Bizáncban szokásos formáival is, melyeknek kisugárzása igen jelentős volt.

Néhány véletlenül ránk maradt tudósítás rávilágít az ünnep és a hozzá fűződő képzetek elterjedési lehetőségeire. A XI. század elején pl. al-Biruni beszámol a chorezmi keresztények *Kalandasz*-ünnepéről. Mint írja, ezen a napon a keresztények fiai összegyűlnek, végigjárják a házakat és meghatározott dallamra magas hangon azt kiáltják: kalandasz, kalandasz. Ezért minden házban valami ételt és egy csésze bort kapnak. Leírja azt is, hogy a szokás gyakorlóit ezt a görög újévvel hozták kapcsolatba;¹⁷ mások az áriánusok felett aratott győzelem emlékünnepének mondták. Látjuk tehát, hogy a *Kalendae Januariae* ünnepkörének elterjedése milyen nagy volt.

Róheim Géza és kívülé még számos magyar kutató felvetette azt a kérdést, hogy a téli és tavaszi fordulópontok megünneplésének vannak-e jellegzetes etnikus jegyei a magyarságnál. A tavaszi fordulónapok közül Szent György napja látszik különösen jelentősnek; ennek hazai hiedelmei és gyakorlata azonban szervesen kapcsolódnak a kelet-európai hagyományhoz. Mint Róheim írja: „Ezek szerint Frazer elméletének helytálló volta, aki először mutatott rá a kelet-európai és a római ünnep azonosságára, kétségbevonhatatlan. Nehezebb az azonosság történelmi magyarázata. Léven a naptár maga latin eredetű, legegyszerűbbnek látszik az a feltevés, hogy az ünnep Kelet-Európa gyarmatosításával függ össze és Róma hatalmának terjedését tükrözi. Igaz, hogy olyan pásztornépeknél is megtalálhatjuk, akik messze északra élnek a legszélsőbb római „limesektől”, de ezek utóvégre déli szomszédjaiktól is átvehették az ünnepet. Mindazonáltal az ünnepnek van néhány jellegzetes vonása, melyet Rómában hiába keresünk. Ez, meg az Európán kívüli analógiák valószínűvé teszik, hogy a római Palilia csak egy a sok közül, és hogy itt az indogermán pásztornép tavaszi évkezdő napja maradt fenn, Rómában éppúgy, mint Kelet-Európában.”¹⁸

Dramatikus szokások különben hazánkban nem fűződnek a hiedelmekben oly gazdag naphoz.

nép tekintélyes gyakorlati tudását s a beköltöző kunok különösebb hatása nélkül helyi- és táji viszonyokhoz képest fenn is tartotta stb.” (1955. 20.)

¹⁶ ANONYMUS 44 fejezet. (*Scriptores* I. 89).

¹⁷ TOLSTOV 1946 és 1950. 231.

¹⁸ RÓHEIM 1925. 275. — SZENDREY ÁKOS 1939.

Az őszi jeles napok közül Kisasszonynapja, Mihály, Dömötör, mindenszentek és a téli fordulónap, Márton napja más és más vonásokat őriztek meg régi határnap-jellegükből. Ezek a vonások azonban a környező népeknél is megtalálhatók, és a speciális „magyar” jellegzetességek, amennyiben ilyenek voltak, teljesen egybeolvadtak más kelet-európai népeknek a hasonló gazdasági körülményekből származó szokásaival. Szent György és Márton napja a XIV. századi magyarországi krónikában is határnapként szerepel: „data toeuga a festo Sancti Martini usque ad festum Sancti Georgii.”¹⁹

Péterffy *Sacra Concilia* című művében is utal a Márton nap nagy jelentőségére hazánkban. Mellettük begyökeresedett a négy kántorböjt (quatuor tempora) időpontjának fontossága is. A keresztény ünnepek rendjét hazánkban a szabolcsi zsinat szabályozta: a György nap és Márton nap már ekkor is a jelentős ünnepek közé tartozott.²⁰

A hónapok

Martin P. Nilsson a primitív időszámításról szóló monográfiájában (Grimm nyomán) mint érdekességet említi, hogy a magyar az egyetlen európai nyelv, melyben a nemzeti nyelvű hónapnevek kizárólag egyházi vonatkozásúak. („Only the Hungarian months are entirely named after ecclesiastical festivals.”)²¹

A finnugor és az altaji népek hónapnevei részben az éghajlati változásokra, részben természeti jelenségekre vagy gazdasági munkákra utalnak. A vogul (manysi) év a múlt században gyakran ősszel (szeptember—október) kezdődött; Vogul hónapnevek például: kis őszi vadász hónap, nagy őszi vadász hónap vagy a csupaszfák hónapja, hótalphónap, az olvadó hó hónapja, a víziszárnyas hónapja, a jávorszarvas futásának hónapja.²²

A csuvasoknak tizenhárom hónapja volt, és ilyen nevek fordultak elő: áldozatbemutató hónap, nagy mélyhónap, tavaszi hó, szabad hónap, a vetés hava, a lányok hava, széna-hónap, sarló-hónap, kender-hónap, cséplő-hónap stb.²³

Hasonló típusú hónapneveket találunk az indogermán európai népeknél is, ahol a latin eredetű elnevezések mellett népi használatban — de gyakran az irodalmi nyelvben is — fennmaradtak a hasonló jellegű megjelölések. Miért hiányoznak ezek teljesen a magyar nyelvből?

Erre vonatkozólag többféle magyarázatot is felvethetünk. Az egyik (ami nem valószínű), hogy a magyarságnak nem voltak hónapnevei, esetleg csak egész periódusokat (évszakokat) jelölő nevei. A másik, hogy a magyarság régi hónapnevei éppúgy, mint más népeknél, az éghajlati változásokra, a flóra és fauna változásaira utaltak és érvényüket veszítették az új hazában, ahol az eltérő éghajlati

¹⁹ *Scriptores* 1937. 379.

²⁰ Péterffy 1741. 21.

²¹ Nilsson 1920. 282.

²² Nilsson 1920. 174. — Munkácsi 1898. 146—147. Májussal kezdi a hónapok sorát.

²³ Nilsson 1920. 175.

viszonyokhoz új gazdasági körülmények is járultak. Az évszakok változása természetesen ugyanaz maradt, de egyes természeti jelenségek itt más időpontban jelentkeztek, mint régi hazájukban. Lehetséges az is, hogy a magyarság, mikor a kazár birodalom keretébe tartozott, az ott használatos időszámítást fogadta el; hiszen például közös harci vállalkozások időpontjának megállapítása nem lehetséges az időszámításra vonatkozó közös megállapodás nélkül. (A kazár időszámításról pontos adataink nincsenek, de nem lehetetlen, hogy a fejedelem és közvetlen környezete a zsidó hónapneveket használta. Ha a magyarság is ismerte és használta a kazár birodalomban szokásos hónapneveket, ezek a kereszténység felvétele után használhatatlanná váltak számukra.)

Finnugor rokonnépeinknél általában hold-hónapokat találunk beiktatott hónap-pal, mely a holdhónapok kiegyenlítését szolgálta. Így jött létre a tizenhárom hónapos év, melynek kezdete tavaszra vagy őszi esik. Feltehetőleg ilyenfajta időszámítása volt eredetileg a magyaroknak is.

A latin hónapnevek jóformán az első írásos emlékekkel együtt feltűnnek a magyarságnál.²⁴ A magyar hónapneveket a XV. századtól követhetjük nyomon. Használatuk következetes, csak a júliustól októberig tartó periódusnál mutatkoznak eltérések a XV—XVI. században:

Január: Boldogasszony hava; Február: Böjtelő; Március: Böjtmás; Április: Szent György; Május: Pünkösd; Június: Szent Iván; Július: Szent Jakab vagy Nagyboldogasszony; Augusztus: Kisasszony vagy Nagyboldogasszony; Szeptember: Szent Mihály vagy Kisasszony; Október: Mindszent vagy Szent Mihály; November: Szent András; December: Karácsony hava²⁵.

A „nem egyházi” magyar hónapnevek hiánya már Sylvester Jánosnak is feltűnt, aki 1539-ben írt magyar nyelvtanában magyarosította a hónapneveket. Többféle lehetőséget is említ. Az egyik ilyenfajta képzés lenne: télelő, tél más, tél harmad, tavasz elő, tavasz másod, tavasz harmad stb. A második lehetőség a hónapok sorszámnevével való megjelölése: első hó, másod hó stb. — Végül neveket is ad a hónapoknak. A tudatos névválasztás az időjáráshoz és a termeléshez, a mezőgazdasági munkákhoz igazodik. Így jön létre a következő sorozat:

Fű hó (főhó) vagy erős hó; Fagy hó; Fű hegy; Kinyíló hó; Elő gyümölcsű hó; Kaszáló hó; Hévíz hó vagy arató hó; Szőlőírelő hó; Szőlőszedő hó; Borvető hó; Borlátogató hó; Viganlakó hó²⁶.

Uno Harva 1938-ban tartott akadémiai előadásában foglalkozott a finnugor népek időszámításával²⁷. Szerinte is e népek valamikor a holdhónapokat vették figyelembe. A XVI—XVII. századi népies finn időszámítás már az indoeurópai népek hatását mutatja. Finnországban még a XVI. században is tizen-

²⁴ Ezekről bővebben: JAKAB ELEK 1881. — KANUZ NÁNDOR 1876. — HUNFALVY PÁL 1872. — SZENTPÉTERY 1923.

²⁵ Az eltérések részben Csárai Mihály pécsi kanonok misekönyvéből származnak, 1538—1542 közt. (RADÓ POLIKÁRP 1944. 72—73.)

²⁶ BALÁZS JÁNOS 1958. 411—412.

²⁷ HARVA, Uno 1938b.

három hónapos elszámolási év volt, és minden hónap négy hétig tartott. (De emellett használták a tizenkét hónapos naptárt is.) A második elszámolási félév ősszel, körülbelül októberben kezdődött.

Az évkezdés Harva szerint is régi időktől fogva ősszel volt. Szerinte a finnek is ismerték a beiktatott tizenkét napot, mely régen mindenszentektől számítottott. Még ma is ugyanezzel a szóval jelölik a karácsonytól vízkeresztig tartó tizenkét napot. Ezek a napok az év tizenkét hónapja időjárásjelzőjéül is szolgáltak. (Ez azonban nem tartható ősi finn jelenségnek.)

Megjegyzi Harva azt is, hogy a pásztorkodó népeknél az év kezdetét gyakran attól a hónaptól számították, mikor az állatok szaporodása bekövetkezett. — Végezetül felveti azt a kérdést, hogy ismerték-e a régi finnek a téli és nyári napfordulót, illetve a napéjegyenlőségeket. Harva lehetségesnek tartja ezt; az arktikus népeknél ugyanis — mint erre már utaltunk — a téli napfordulónak jelentős szerepe van az időszámításban.

A hétről és a hét napjainak magyar elnevezéseiről valamivel többet tudunk felderíteni, ez azonban már nem tartozik e tanulmány keretébe.²⁸ Végső eredményképpen megállapíthatjuk, hogy a magyarság régi időszámításából néhány eredeti elnevezésen kívül (vasárnap, hétfő) nagyon kevés emlék maradt meg. A kereszténység felvételével együtt a magyarság teljesen átvette az európai népek időszámítását is; néhány ünnepnév azonban, mint pl. a vízkereszt neve a görög egyház egykori befolyásának emlékét őrizte meg.

A napszakok neveivel nyelvészeink közül Kispál Magdolna foglalkozott.²⁹ (Érdekes, hogy a finnugor népek javarésze a „nap” (dies) fogalmat az „éj” szóval jelöli; ugyanez a helyzet az indogermán népek többségénél is. A magyarhoz hasonlóan a „nap” megjelölést használta azonban pl. néhány indián törzs.)³⁰

²⁸ Vö. VILKUNA 1959. további irodalommal.

²⁹ KISPÁL MAGDOLNA 1938. — *A nap szó indián törzsekénél* : NILSSON 1920. 12.

³⁰ Inkább csak érdekességképpen utalunk a kürt ünnepének kérdésére is, melyre a XIV. századi krónikák utalnak. (*Scriptores*. 1937. 251.) (In tabernaculis permanentes uxores filiorum Bereka cum festum tube colerent et coreas ducerent stb.) — A Festum tubae kérdéséről többen is írtak. SEBESTYÉN GYULA a zsidó kazárok őszi újévével és sátoros ünnepével hozta kapcsolatba. Kardos Tibor szerint „ennél valószínűbb, hogy az ötvenévenként megújuló Kürt-ünnepet, az engesztelő évet jelenti, mikor a rabszolgákat felszabadították, az adósságokat elengedték... a földeket ugaron hagyták, hogy azután bővebben teremjenek. (KARDOS TIBOR 1957. 218.) Erdélyi László szerint a Kürt-ünnep elnevezés a zsidó kazárok kürttel jelzett Tisri szombatjából eredhet. (ERDÉLYI LÁSZLÓ 1922. 74.) Itt még egy magyarázati lehetőséget vetek fel. Egyes finnugor népeknél, mint a cseremiszeknél a kánikula napjaiban hatalmas fakéregből készült kürtöket fújnak, hogy a hőség ne ölje meg a növényzetet. Ez a párhuzam lehetővé teszi, hogy valamely hagyományos nyári rítus továbbélésére gondoljunk a Kürt-ünnep említésénél. (HARVA 1938b. 59–60.)

Az ünnepek

Középkori krónikáink adatai — A sámán színjátszás

1.

Forrásaink tehát a kereszténység felvétele előtti időkből a magyarok időszámításáról, ünnepeik időpontjáról nem sokat árulnak el. Az ünneplés módjára, formáira azonban már következtethetünk középkori krónikáinkból. Ezek az adatok közismertek, csak emlékeztetőül hívjuk fel rájuk a figyelmet.

Anonymus többször említ alkalmi, győzelmi ünnepeket. Az ünneplés középontjában a közös lakoma elfogyasztása, az áldomás áll: „... et more paganismo fecerunt aldumas et gaudium adnuntiantibus diversa dona presentaverunt.” [Pogány módra áldomást csaptak és azoknak, kik az örömhírt hozták, különféle ajándékokat adtak. Árpád vezér és főemberei a vígságnak ilyen okáért egy egész héten át ünnepet ülve úgy lakmároztak, s majdnem minden nap megittasodtak.]³¹

Az áldomáshoz járult az állatáldozat, mégpedig első sorban a fehér ló feláldozása, mely még a múlt században az obi-uguroknál is (ahol a ló nehezen megszereshető volt) a legelölkelőbb, legértékesebb áldozati állatnak számított.³² Ismét Anonymusnál olvashatjuk: „... in eodem loco more paganismo occiso equo pinguissimo magnum aldumas fecerunt.” [Mindjárt azon a helyen, pogány szokás szerint egy kövér lovat ölve le, nagy áldomást csaptak.]³³

Az emberi élet nagy ünnepeit, a születést és lakodalmat, a lakomákon kívül versenyjátékokkal is ünnepelték. Mikor Árpád fia, Zoltán megszületett, a krónikás szerint játszottak az ifjak: „... et eodem anno dux Arpad genuit filium nomine Zulta et factum est gaudium magnum inter Hungaros et dux et sui nobiles per plurimos dies faciebant convivia magna, iuvenesque eorum ludebant ante faciem ducis et suorum nobilium sicut agni ovium ante arietes.” [Abban az esztendőben született Árpád vezérnek Zolta nevű fia. És lett nagy öröm a magyarok között. A vezér és nemesei számos napon át nagy vendégséget tartottak, ifjaik pedig ott játszottak a vezérnek meg nemesesinek színe előtt, mint a juhok bányái a kosok előtt.]³⁴

Zoltán herceg esküvőjét a krónikás szerint ismét játékkal ünnepelték: „Dux vero Arpad et omnes sui primates celebrantes nuptias magna fecerunt convivia et fere cottidie comedabant nuptialiter cum diversis militibus circumiacentium regnorum et iuvenes eorum ludebant ante faciem ducis et suorum nobilium.” [Árpád vezér, valamint minden főembere menyegzőt ülve nagy lakomát csapott

³¹ E kérdésekhez általában: LÁSZLÓ GYULA 1944. 495. — Az idézet forrása: ANONYMUS 22. fejezet. — GYÓRFFY 1958. 114. — *Scriptores* I. 64.

³² MUNKÁCSI 1940. II. 0423—0433

³³ ANONYMUS 16. fejezet. GYÓRFFY 1958. 109. — *Scriptores* I. 56.

³⁴ ANONYMUS 50. fejezet. GYÓRFFY 1958. 132. — *Scriptores* I. 101.

és majdnem napról napra — menyegzői szokás szerint — együtt vendégeskedett a köröskörül elterülő országok vitézeivel. Ifjaik meg ott játszottak a vezér és nemesei színe előtt.³⁵

Ilyenkor hősi énekeket énekeltek, illetve első személyes énekeket mondtak hőstetteikről. (unusquisque laudebat seipsum de sua victoria; — isti capitanei VII. de se ipsis cantilenas componentes. . .)³⁶ — Zenéről, énekmondókról is szólnak a krónikák: éppúgy harci játékokról, lovasjátékokról, íjas-, nyilasversenyről is: „. . . in palatio Attilae regis collateraliter sedendo et omnes simphonias atque dulces sonos cythararum et fistularum cum omnibus cantibus ioculatorum habebant ante se . . . — fere cottidie super dextrarios suos sedendo cum clipeis et lanceis maximum turnamentum faciebant (sic) et alii iuvenes more paganismo cum arcubus et sagittis ludebant, stb. [Ott lakomáztak minden nap nagy vígan Attila király palotájában egymás mellett ülve. Mind ott szóltak szépen összezengve a kobzok, meg a sípok a regösök valamennyi énekével együtt. Az ételt-italt a vezérnek meg a nemeseknek arany, a közrendűeknek meg a parasztoknak ezüst edényben hordták fel, mert hiszen a körülfekvő országok összes javát az isten az ő kezükbe adta. Bőségesen és pompásan éltek valamennyi hozzájuk jutott vendéggel egyetemben. Árpád vezér a vele mulatozó vendégeknek nagy földeket és birtokot ajándékozott. Ennek hallatára még több vendég tódult hozzá és ujjongva vele mulatozott. . . Közben majdnem minden nap Magyarországon vitézei valamennyien a vezér színe előtt vértezett harci ménjükön ülve pajzzsal meg lándzsával nagy tornát vívtak, másfelől az ifjak pedig pogány szokás szerint íjas, nyilas játékot játszottak.]³⁷

A krónikás adatainak hitelességét kétségbevonni nincs okunk, hiszen feltehetőleg az ünneplés hasonló módjai még az ő idejében is szokásosak voltak (kivéve a lóáldozatot, melynek emléke viszont nagyon is élő lehetett). De ezen túl is, az ázsiai lótartó népek közösségi ünnepeinek középpontjában még a múlt században is ugyanezek a mozzanatok állottak: a közös lakomázás, a fehér ló ünnepélyes feláldozása, a versenyszerű harci játékok, valamint a hősi énekek. Sőt egyenesen meglepő, hogy ezek a modern leírások mennyire szó szerint egyeznek a magyar középkori krónikák által leírt ünnepi formákkal.

Az ünneplés leírását tehát Anonymusnál és más krónikákban hitelesnek fogadhatjuk el. Ezek azonban alkalmi, győzelmi ünnepekre s az emberi élet ünnepeire (születés, lakodalom, halál) vonatkoznak és nem a természet változásához kötött időszaki ünnepekre.

Ez persze nem jelenti azt, hogy ilyesfajta ünnepei a magyarságnak nem voltak. A krónikások azonban keresztény történetírók voltak már, „történeti” eseményekről számoltak be, s nem a régi magyarság életmódját akarták megörökíteni

³⁵ ANONYMUS 52. fejezet. GYÖRFFY 1958. 133. — *Scriptores* I. 105.

³⁶ Erről részletesen: KARDOS TIBOR 1957. további irodalommal. — JAKUBOVICH 1927. — *Scriptores* I. 294.

³⁷ ANONYMUS 46. fejezet. GYÖRFFY 1958. 129. — *Scriptores* I. 94—95. — Továbbá VÁMBÉRY 490.

(mellesleg nem is lehetett szándékukban az ünneplés „pogány” mozzanatainál hosszabban időzni, márpedig a régi magyarság időszaki ünnepei kétségkívül ilyeneket tartalmaztak).

2.

Mint láttuk, Anonymus krónikájában több helyütt is említette az ifjak *játékát*. Egyszer kifejezetten megemlíti, hogy harci játékokra gondol, másutt pedig egyszerűen játékról szól. (Iuvenes cum arcubus et sagittis ludebant — ludebant sicut agni ovium ante arietes — ludebant ante faciem ducis et suorum nobilium.)

A játék (ludus) a hazai értelmezésben még sokáig jelent harci játékot épp úgy, mint bármiféle látványosságot, előadást. Így írja még a XVI. században is Heltai Mátyás királyról, Bonfini után: „. . . czináltatott vala drága kölczéggel állásokat, melyeken meg iáztác szép iátékokat” . . . „szép iátékokat játszadoznac vala. Sok hegedésec, lantosoc, és egyéb vígság tövéc valának ott. Másfelől torniroc és jeles öklelésec leszneac vala.”³⁸ Comenius még a XVII. században is a színpadot *játék-néző helynek* nevezi.

Forrásaink a XV. századot megelőző időben emlegetnek tehát játékokat, főként harci játékokat, lovagjátékokat. Szólnak hősi énekeket éneklő dalnokokról. Említik a mulattatók, zenészek, színészek különféle típusait, és közvetetten az általuk előadott műsorra is utalnak.³⁹ Emlegetik a források a táncot is, tiltják a templomban a temetőben és az ünnepnapokon való táncolást. Utalnak a pogány magyarság vallásos szertartásaira, a lóáldozatra, az ünnepi tűzre és ezen túl a táltosoknak, bűbájosoknak, „mágusoknak”, „jósoknak” és egyéb névvel nevezett pogány papi személyeknek szerepére is. Azonban nem utalnak közvetlenül a közösségi ünneplés mimikusan, esetleg álarcban, jelmezben előadott dramatikus mozzanataira.

Méltán lehetne erre mondani, hogy a játéokra, táncra, mulattatókra való utalásokban ez az értelem is bennfoglaltatik. Azonban forrásainknak ez a szükségszerűsége mégis feltűnő, ha összehasonlítjuk őket a környező szláv, germán forrásoknak az ünneplésre (különösen az időszaki ünnepekre, pl. a téli ünnepkör állatalakoskodásaira) vonatkozó utalásaival ugyanezekből a századokból, ahol a mimikus és alakoskodó mozzanatokra sokkal félreérthetlenebbül utalnak. Így hát a néprajzi párhuzamokra vagyunk utalva, ha a Magyarországon való megtelepedés első századainak dramatikus szokásait próbáljuk rekonstruálni.

Hont Ferenc az *Eltűnt magyar színjáték* c. könyvében igen érdekesen elemezte a honfoglalástól a mohácsi vészig tartó időszaknak a színjátszásra vonatkozó emlé-

³⁸ KARDOS TIBOR 1953. 10.

³⁹ A középkori mulattatókról: KARDOS TIBOR 1953. — és *Régi Magyar Drámai Emlékek* I. Bevezetésében passim. — HONT FERENC 1940. — PAIS DEZSŐ 1953. és 1958. — FALVY ZOLTÁN 1961. — ERNYEY—KARSAI II. 125. — Az ünnepi tűzről, a magyarok varázslóiról, papjairól lásd szintén az idézett művekben, ezenkívül LÁSZLÓ GYULA 1944. több helyen.

keit. Éppen a közösségi, dramatikusan mozzanatokra való utalás hiányossága készítette úgy látszik arra, hogy különös figyelmet szenteljen az egyszemélyes előadásnak, az általa „táltos színjátszásnak” nevezett kategóriának.

A sámán tevékenységében a külföldi kutatók is (az etnológus Éliade⁴⁰ éppúgy mint a színháztörténész Niessen⁴¹) a színjátszás elemeit fedezik fel. A sámán egyedül vagy segédeivel színszerűen megjátssza utazását, a szellemekkel való találkozását stb.

A sámán ruházatát és kellékeit is szívesen hasonlítják a színjátszás kosztümjéhez, kellékeihez. Nincs okunk kételkedni abban, hogy a pogány magyarok egykori „sámánjainak” szertartásaiban is voltak ilyesfajta színjátékszerű mozzanatok. (Hiszen a samanizmusnak nevezett vallási kategória régebbi és új formáiban egyaránt rátalálunk ezekre.) Csakhogy ez nem visz sokkal közelebb a mi kérdésünk megoldásához.

A sámán szerepe ugyanis éppen az időszaki közösségi — családi, nemzeti, törzsi — ünnepeknél nem látszik különösen jelentősnek. Ezeknek az ünnepeknek fő mozzanata a samanizmust ismerő népeknél általában az áldozatbemutatás. Csernyecov, Lewitzky,⁴² Wilhelm Schmidt és mindazok, akik ilyen formában egyáltalán felvetették ezt a kérdést, úgy találják, hogy a sámán szerepe e közösségi ünnepekben nem jelentős, az esetek többségében még az áldozat bemutatása sem az ő feladata. Ezeknél az ünnepeknél a családfő, nemzetségfő vagy egyszerűen az öregebb, tekintélyesebb férfiak (esetleg az idősebb asszonyok) játsszák a vezető szerepet. „Az áldozat bemutatója mindig a nagy család feje volt, akár a szűkebb nagy családban történik ez, akár pedig az egész nép életéért s jólétéért mutatták be” — írja László Gyula.⁴³ Csernyecov Budapesten tartott előadásában (1958) megemlítette, hogy a vogul medveünnepeken a sámán épp olyan egyszerű vendégként vesz részt, mint a közösség bármely tagja. Karjalainen szerint az ugor népeknél az áldozatbemutatás általában nem a sámán feladata volt.⁴⁴ Ő utal arra is, hogy egyes kutatók az áldozatbemutatót és a sámánt egy és ugyanazon alaknak vélik, más adatok viszont ennek teljesen ellentmondanak. „Die Ansicht von der Identität des jurgischen Opferpriesters und des Zauberers oder Schamanen ist jedoch meines Erachtens in so allgemeiner Form geäußert nicht richtig.”⁴⁵ Karjalainen szerint az áldozatbemutató és a sámán két különböző funkciót tölt be, bár helyenként a sámán is bemutatja az áldozatot.

⁴⁰ ÉLIADÉ 1951.

⁴¹ NIESSEN I/3. 1958. külön fejezetet szentel e kérdésnek (*Schamanismus, Mimus und Drama.*) 1152. és 1216 k.

⁴² LEWITZKY 1957. 43.

⁴³ LÁSZLÓ GYULA 1944. 394—395.

⁴⁴ KARJALAINEN 1921—1927. II. 158 k. III. 80. Idézi J. B. MILLERT: Zu den Pfaffen erwähnen sie eigentlich keine gewissen Personen, sondern ein jeder Hausvater oder der Älteste von der Familie, welcher ihm einen Klotz (d. h. Götzenbild) verfertigt, nahm ihm selber die Mühe vor den Götzendienst zu sorgen und die gewöhnliche Ceremonien zu verrichten.

⁴⁵ KARJALAINEN i. m. II. 160.

Mircea Éliade szerint a sámán feladata főként a mágikus védekezés, tehát a gyógyítás, a lélek visszaszerzése, a halott elkísérése túlvilági útjára.⁴⁶ — Kai Donner szerint a sámán Szibériában nem áldozópap, nem tartozik az ő feladatkörébe, hogy őrkdjék a meghatározott időponthoz fűződő, a vizek, az erdő és a család isteneinek bemutatott áldozatoknál.⁴⁷

Hasonló kép alakul ki, ha a samanizmus formáit az altaji népeknél vizsgáljuk. Radloff kifejezetten állítja, hogy az altaji sámánnak nincs szerepe az emberi életpálya ünnepeinél: a születésnél, házasságnál és temetésnél.⁴⁸ — Wilhelm Schmidt szerint az általa „elsődlegesnek” nevezett pásztornépeknél a sámánok az ég-istennek bemutatott áldozatoknál szerepet nem játszanak: „Priesterartige Mittler zum Jenseits, an erster überragender Stelle zum Höchsten Himmelswesen ist bei den primären Hirtenvölkern das Familien oder Geschlechts-Haupt.”⁴⁹ Az általa „másodlagosnak” nevezett pásztornépeknél már más a helyzet, a jakutoknál és burjátoknál pedig a sámánnak a közösségi funkciók ellátásában is szerepe van. Ugyanígy nyilatkozik Roux is.⁵⁰

Nem áll szándékunkban e kérdésnél hosszabban elidőzni. Annyi mindenesetre bizonyosnak látszik, hogy a családok, nemzetségek időszaki ünnepeinél a sámánnak vezető szerepe nincs, a sámán tevékenysége nem ezeken az alkalmakon lép előtérbe. A sámánt tekinthetjük „előadónak”, aki a szertartásban résztvevő „nézők” előtt játszik, de nem a közösségi ünnepek rendezőjének. Feladata elsősorban a szellemekkel való érintkezés és az ezzel kapcsolatos funkciók (például a gyógyítás), ez azonban egyéni és nem kollektív tevékenység, extatikus állapotát a nézők áhítattal szemlélik, de a révülésnek nem részesei.

Persze a sámán-funkciók specializálódásának pontos fokát a honfoglaló magyarságnál csak elméleti úton közelíthetnők meg. Azt vélem azonban, hogy a kisebb közösségeknek az év forgásához kötött, főként termékenység-varázsló jellegű ünnepein, melyek körülbelül megfelelnek a mai falusi közösségek ünnepi szokásainak, nem sok szerepe lehetett a sámánnak, bár elképzelhető, hogy a nagyobb közösségek jelentősebb ünnepein, pl. a törzsi ünnepeken a specializálódott áldozatbemutatóknak és más szakrális funkciót betöltő személyeknek is szerepe lehetett. Hasonló jelenségre sok népnél utalhatunk a történeti múltban és még a jelenben is, amikor párhuzamosan játszódnak le a hivatásos papi személyek által végbevitt ceremóniák, s amellet a kisebb közösségek is elvégzik a maguk laikus ünnepi rítusait. Egy bizonyos: a mai magyar népi kultúrában *azoknak a személyeknek, akiknek természetfeletti erőt tulajdonítanak*: a táltosnak, halottlátónak, nézőnek, javasnak stb. *semmi funkciója nincs a jeles napok ünnepi szokásaiban*. Tevékenységük fő területei itt is a *védekezés, a gyógyítás, az elhunytakkal való érintkezés*, esetleg a jóslás és rontás is; viszont a jeles napokhoz fűződő ünnepi szokásokban a közösség minden

⁴⁶ ÉLIADE 1951. 168.

⁴⁷ Idézi ÉLIADE. uo.

⁴⁸ RADLOFF: *Aus Sibirien*. II. 1884. 55. (Idézi ÉLIADE. uo.)

⁴⁹ SCHMIDT, WILHELM 1954. 669., 671.

⁵⁰ ROUX 1958. 441.

egyik tagja cselekvően részt vesz, vagy a családfő, esetleg felesége visz fontos szerepet, vagy pedig a legények többé-kevésbé szervezett korcsoportja. (E kérdésről azonban a továbbiakban még szólunk.)

Korcsoportok, avatás

Mint láttuk, Anonymus több ízben hivatkozik az *ifjak* játékaira. Ennek nyomán felmerülhet az a kérdés, hogy vajon a honfoglaló magyarságnál létezett-e a törzsi, nemzeti szervezeten belül korcsoportok szerinti szervezett megoszlás is, külön szabályozott csoportot alkottak-e az ifjak s a nő emberek, és voltak-e a felnőtt korba való átlépésnek, az avatásnak kialakult formái. Ez a kérdés annyival is érdekesebb számunkra, minthogy a dramatikus szokások kialakulásának egyik fő alkalmát szinte minden világrészben éppen az ifjúság avató szertartásai adják. A legújabb kutatás az indogermán népeknél is a felnőtté avatás egyre több emlékét fedezi fel; csupán a finnugor és altaji népeknél nem körvonalazódott világosan a felnőtté avatás szerepe és jelentősége.

E kérdés a magyar dramatikus szokások modern formáival kapcsolatban is felmerült már. Ünnepi népszokásaink gyakran fűződnek legényavatáshoz, amelynek lehet kapcsolata a regöléssel, a farsanggal, az aprószenteknapj korbácsolással, a pünkösdi szokásokkal stb. Az újabbkori adatok azonban nem adnak választ arra a kérdésre, hogy ismerték-e a honfoglaló magyarok a felnőttkorba való átlépés ünnepi (esetleg dramatikus) formáit, vagy pedig ezek a mozzanatok az indogermán népektől az ünnepi szokásokkal együtt kerültek át hozzánk.

Az avatás és az ünnepi szokások kapcsolatával különösen Róheim Géza foglalkozott, hiszen a természeti népek körében szerzett tapasztalatai arra intették, hogy a magyarságnál is keressen hasonló mozzanatok. A téli napforduló ünnepkörénél írja: „Évfordulóra születik tehát a termékenység istene, akinek rítusa egy pubertás szertartás. . . Ez volna tehát a ‚Haj regő, rejtem‘ (haj, extázisban vagyok), a regösök legényavatása, a leszálló (megszülető) isten és a párok össze-regölése. Más szóval azt hisszük, hogy az indogermán népeknél az évkezdést volt az avatási szertartások, termékenységet hozó varázslatok időpontja, és bika meg más állati maszkokban fellépő alakoskodók e szertartások szerepvivői. — Ez az avatási ünnep az ifjak halálát és feltámadását, talán az év istenének születését is ábrázolta és valószínűleg egybesett a többé-kevésbé tartós nemi kapcsolatok megkötésének időpontjával. A magyar népszokás itt ismét csak a kelet-európai kultúrkör egységes típusát mutatja és arra vall, hogy a nyelvrokonság szerepét az etnológiai kapcsolatok megítélésénél nem szabad túlbecsülni.”⁵¹

Ez a gondolat azonban többször ismétlődik Róheimnél. A húsvéti tavaszi ünnep ősi magját is a férfivá avatással hozza kapcsolatba,⁵² a pünkösdi szokásokat

⁵¹ RÓHEIM 1925. 235.

⁵² RÓHEIM 1925. 261.

is⁵³. Arra a kérdésre azonban, hogy miképpen fűződhet egyazon intézmény három különböző időponthoz, illetőleg három egymástól jól megkülönböztethető szokáskörhöz, nem tér ki, nem is utal e problémára.

Viski Károly is többször utal a férfivé avatás szertartásának emlékeire az aprószenteknap i korbácsolással,⁵⁴ a pünkösddel kapcsolatban.⁵⁵

Az újabkori legényélettel és legényszokásokkal (legényavatással, legénybíró választással) főként Szendrey Zsigmond és Szendrey Ákos foglalkozott.⁵⁶ Mindketten említik az avatásnál a természeti népeknél is sokszor megfigyelt mozzanatokot: az erő- és ügyességpróbákat, a fájdalom elviselésének, a titoktartásnak, szótlanágnak kritériumát. Richter M. István⁵⁷ és Khin Antal⁵⁸ viszont inkább az avatásnak a céh-szokásokkal és a polgári legénytársaságokkal való összefüggését hangsúlyozzák.

E kérdésben az etnológiai párhuzamok sem adnak döntő segítséget. A finnugor és altaji népekről szóló leírások csak kevéssé érintik ezt a problémát. A különböző korcsoportok természetesen itt is más és más szerepet játszanak a közösség gazdasági és társadalmi életében, de a korcsoportokba való átmenet, különösen a felnőtté avatás ünnepi rítusai más népekhez viszonyítva csak jelentéktelen szerepet játszanak. Éliade szerint pl. Szibéria népeinél és Belső-Ázsiában az egyik korcsoportból a másikba való átlépésnél nem szerepelnek avatási szertartások, viszont a sámán-avatást rokon jelenségnek fogja fel a férfivé avatással, illetőleg a titkos társaságokba való beavatással.⁵⁹

Más feljegyzések utalnak a nem és kor szerinti megoszlás szerepére a gazdasági életben és az ünnepi szertartásokban is, de különösebb avató „átmeneti rítusokról” nem emlékeznek meg. Csernyecov pl. megemlíti, hogy az obi-ugoroknál bizonyos ünnepi szertartásokat csak idősebbek végezhettek, fiatalok nem is vehettek ezen részt.⁶⁰ Wolfgang Steinitz is utal arra, hogy az osztják rokonsági elnevezések fiatalabb és idősebb rokonokat más és más névvel illetik, tehát egy-egy generációba tartozó férfi, illetőleg női rokonok megnevezésére használnak közös kifejezést.⁶¹

Bleichsteiner igen érdekes tanulmányban foglalkozik a kaukázusi népeknél feltűnő korcsoport-beosztással.⁶² Az iráni eredetű vagy iráni hatás alatt álló népeknél a korcsoport szerinti megoszlás jelentősége kétségtelen.⁶³ Azonban szerinte

⁵³ RÓHEIM 1925. 300.

⁵⁴ *Magyarság Néprajza*¹ III. 333.

⁵⁵ *Magyarság Néprajza*¹ II. 398—399.

⁵⁶ SZENDREY ÁKOS 1937; 1938; 1952. — SZENDREY ZSIGMOND 1928a. stb. — P. JÁMBOR MÁRTA 1957.

⁵⁷ RICHTER M. ISTVÁN 1938.

⁵⁸ KHIN ANTAL 1932.

⁵⁹ ÉLIADÉ 1951. 74.

⁶⁰ CSERNYECOV 1949. 16.

⁶¹ STEINITZ W. 1957.

⁶² BLEICHSTEINER 1952.

⁶³ Az indogermán korcsoportokkal és avatással foglalkozó irodalom igen nagy. Az iráni korcsoportokkal ALFÖLDI ANDRÁS foglalkozott (*Arch. Suis. des trad. pop.* 1951. 47 kk). — Vö. még BRELICH, ANGELO 1961a.

a türk népeknél is fellelhető a nőtlen legények és idősebb házasemberek közötti elkülönülés jegyei, s egyes kutatók szerint a *türk név* is eredetileg a fiatal harcosokat jelentette. A türkméneknél a házások és a fiatal nőtlen férfiak külön is laktak.

K. L. Zadühina is foglalkozott a korcsoportok kérdésével Közép-Ázsia népeinél.⁶⁴ (E kérdést a szovjet tudományban először Tolsztovet vetette fel.) A korcsoportoknak ma már csak csökevényei léteznek e népeknél. Így pl. az Amu-Darja deltájában lakó üzbégeknél a *katalar* kifejezés azt jelenti, hogy egy csoport tagjai hozzávetőleg egykorúak, együtt játszottak gyermekkorukban, együtt nőttek fel. (Hasonló értelmű megjelölést a tadzsikoknál is találunk.) Az üzbégeknél négy ilyen csoport szerepel: a gyermekeké, ifjaké, felnőtteké, öregeké. Az egyes korcsoportokhoz tartozók pl. közös házépítésben vesznek részt. A korcsoportok elkülönülése az ünneplésnél is szembeszökő; a jelenlevők mindig koruknak megfelelő sorrendben ülnek. Az egyes korcsoportból a másikba való átlépés megnyilvánul az öltözködés, a hajviselet változásában is.

A korcsoportok elkülönülése, gazdasági-társadalmi szerepe a magyar falu életében szinte napjainkig jól megfigyelhető még. A parasztséget *rendje* minden korcsoport kötelességeit és jogait szabályozta; az öltözködés és a társadalmi érintkezés formáit íratlan törvények szabták meg. A legényavatás a XIX. században országosan ismert jelenség és ma is megtalálható még sokhelyütt. Az avatásról azonban régi adatunk nincsen, s a történeti források nyomán ez a kérdés még aligha mélyíthető el. A korcsoportok szerepére az ünnepi szertartásoknál a pünkösdi királyválasztás, valamint a komálás, mátkálás történetileg is dokumentált szokásai utalnak halványan.

Maszkok

1.

Hasonlóképpen nincs konkrét adatunk arról sem, hogy milyen mértékben használtak a honfoglaló magyarok ünnepi szertartásaiknál álarcokat, és hogy megtelepedésük után a földművelő indogermán népeknek az év változásához kötött maszkos alakoskodásait milyen időben és mértékben fogadták el, vették át.

Közvetlen adatok hiányában itt is a néprajzi párhuzamokhoz kell folyamodni; a szibériai és belső-ázsiai népek maszkviseléséről azonban nincs áttekinthető képünk (kivéve a tibeti és mongóliai maszkos ünnepi táncokat, amelyeknek igen nagy irodalma van). Míg Kelet-Délkelet-Ázsia népeinek általában fejlett maszk-kultúrája van, és az arktikus népek közül is több igen érdekes maszkokkal rendelkezik, addig a finnugor és altaji népek jelentős részénél az álarc csak alárendelt szerepet játszik vagy pedig nem is használnak álarcot. (Mindenesetre már itt megjegyezzük,

⁶⁴ ZADÜHINA 1951.

hogy legközelebbi nyelvrokonainak, az obi-ugorok a múlt században alakoskodásaik néhány csoportjánál rendszeresen használtak maszkot.)

Egy kérdés van, mellyel a kutatás aránylag sokat foglalkozott; ez a sámán-öltözet és fejdísz maszk-jellege. A hazai kutatók közül elsősorban Diószegi Vilmosra hivatkozhatunk. Mióta a Néprajzi Múzeum sámán-archívuma elkészült, azóta már a sámán-fejdísz összehasonlító vizsgálatára valóban tudományos lehetőség nyílt. Diószegi maga is többször értekezett e fejdíszről és tartozékairól: a madártollról, szarvról.⁶⁵

Uno Harva is foglalkozott a sámán-fejdísz kérdésével.⁶⁶ Harva lehetségesnek tartja, hogy az egész sámán-öltözet álöltözetből alakult ki, mely a sámánt védi, vagy amelynek segítségével a szellemeket távoltartja az emberektől. A goldok sámánja pl. — mikor a halottak lelkét vezeti — bekormozza arcát, hogy a halottak birodalmában a szellemek ne ismerjék meg. Harva azt is lehetségesnek tartja, hogy a sámán-kosztüm az állatokat utánzó maszkokkal áll kapcsolatban; a sámán-fejdíszben levő agancsok, madártollak legalábbis erre engednek következtetni.

Hasonló nézeten van Éliade is.⁶⁷ Szerinte Szibériában, Észak-Ázsiában a századforduló körül valódi sámán-maszkok csak ritkán fordultak elő (még olyan népek-nél is hiányoztak, melyek a halottkultuszban használtak maszkokat). A burját sámán régen ijesztő maszkot hordott, ez azonban századunkban már eltűnt; valódi álarcot hordtak a fekete tatárok sámánjai is. Ahol valódi álarc nincs, ott is szokásos a sámán arcának bekormozása. Gyakran kendővel, állatbőrrel takarja le arcát a sámán (mint megjegyzik, ezzel a révülést, a koncentrációt segítik elő). Érdekes módon néha nem az arcot fedi az álarc, hanem a sámánhomlokszalag ölt emberi arc jelleget. (Ez Diószegi nézete szerint talán olyan népek sámán-öltözékében fejlődött ki, melyek valódi álarcot is ismertek, s a sámán-homlokszalag és az álarc összekapcsolódásából állott elő ez az átmeneti forma.)⁶⁸

Hasonlóan változatos képet kapunk akkor is, ha azt vizsgáljuk, hogy a szibériai, belső-ázsiai népek nemzetségi, törzsi, családi ünnepeik alkalmából használnak-e álarcot. A finnugor és altaji népek mai maszkhasználata nyomán csaknem lehetetlen törvényszerűségeket megállapítani, mert jelenleg azonos nyelvű és kultúrájú, egymás mellett élő csoportok közül az egyik ismeri, használja a maszkot, a másik nem. E jelenséget talán a nyelv- és kultúracserre tényével lehet magyarázni.

Az álarcviselést gazdasági, társadalmi fokhoz vagy etnikus jelleghez kötni eddig még nem sikerült a kutatóknak. Maszkokat a világ minden táján találunk, az őskortól egészen napjainkig. Úgy tűnik, hogy már az emberiség történetének hajnalán is használtak varázs-álarcokat a vadászatnál. A maszkoknak a halottkultuszban való szerepe is a történelemnek általunk ismert legrégebb korszakaiba vezet. Azonban mégis különbséget tehetünk a maszkokat ismerő és a maszkokat különösen nagy mértékben használó népek között.

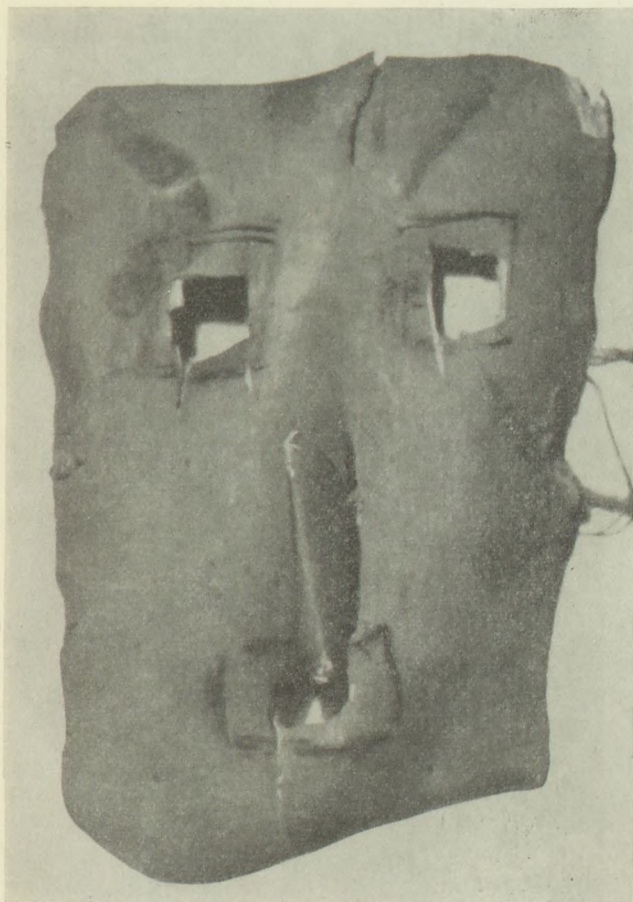
⁶⁵ DIÓSZEGI VILMOS 1960. 113. — 1958. 230 kk. — továbbá 1959a és 1959b.

⁶⁶ HARVA 1938a. 524—526.

⁶⁷ ÉLIADE 1951. 157—159.

⁶⁸ DIÓSZEGI VILMOS szíves szóbeli közlése.

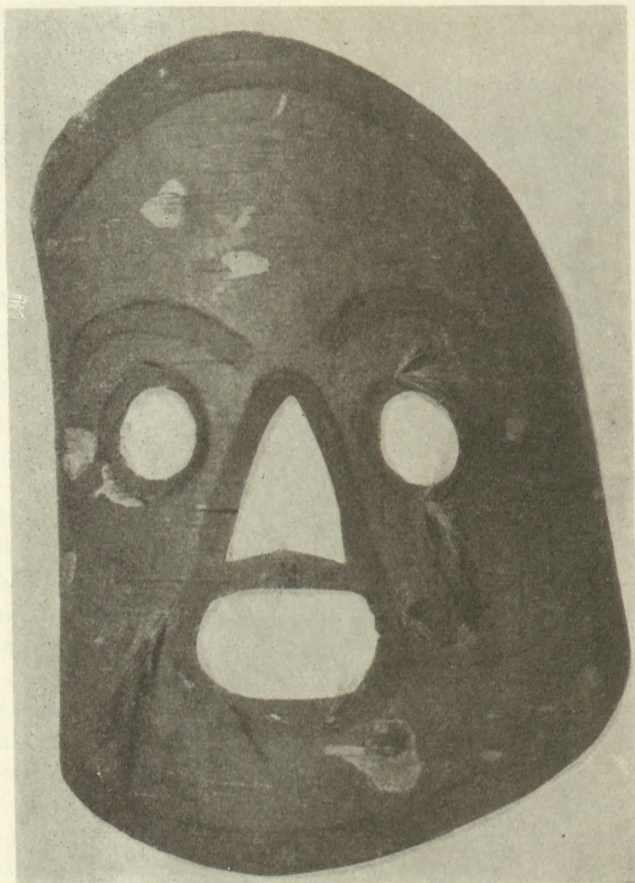
3. Osztják álarc.
(Budapest, Néprajzi
Múzeum.
Franciscy József felv.)

Abban általában egyetértének az etnológusok, hogy a maszkoknak különösen nagy szerepe van ott, ahol az anyajogú társadalmakban titkos férfitársaságok alakulnak, és ezeknek beavatási rítusaiban és egész tevékenységében nagyjelentőségű a fantasztikus, ijesztő álarc. A kezdetleges földművelő népeknél nagy szerepet játszik a maszkos alakoskodás az év forgásához fűződő termékenységi ünnepekben. Koppers szerint jelentős maszk-kultúrák fejlődnek ki a vadász, állattenyésztő és földművelő kultúrák találkozásánál is.⁶⁹

Ázsiában a maszk nagy szerepet játszik a dél- és kelet-ázsiai földművelő magaskultúrákban, de jelentős szerepe van Tibetben és Mongóliában is, ahol a félelmes, fantasztikus maszkok egész sorát öltötték fel az ünnepek alkalmából.

⁶⁹ STEINMANN 1943. 3114. — BEHN, F.: *Vorgeschichtliches Maskenbrauchtum*. Berlin 1955. — NIESSEN 1949. 265 kk. irodalommal. — POP, MIHAI 1958. — SCHMIDT, LEOPOLD 1955a. — AVGYEJEV i. m.

4. Vogul álarc
a medveünnepséghez.
(Budapest, Néprajzi
Múzeum.)

A kutatók véleménye megoszlik e maszkok eredetét illetően. Általában úgy tartják, hogy a földművelő kultúrákból a buddhizmussal kerültek Tibetbe és Mongóliába; mások, mint pl. Lucas, Belső-Ázsiában régi mágikus démonűző maszkos szertartásokat tételeznek fel.⁷⁰ A mongóliai lámakolostorok ú. n. *cam-tán* maszkjai azonban úgy látszik csak néhány évszázaddal ezelőtt Tibetből kerültek Mongóliába.⁷¹

A mongolokról szóló leírások és ábrázolások nyomán azonban régebbi mongol maszkviselésre is szoktak következtetni (többek között kínai ábrázolások, a „kutyafejű tatár” név, Julianus egy megjegyzéséből).

A finnugor népek közül sok használja az álarcot nemcsak a halott-kultusznál és az esküvői szertartásoknál, hanem az időszaki nemzetségi és törzsi ünnepi szer-

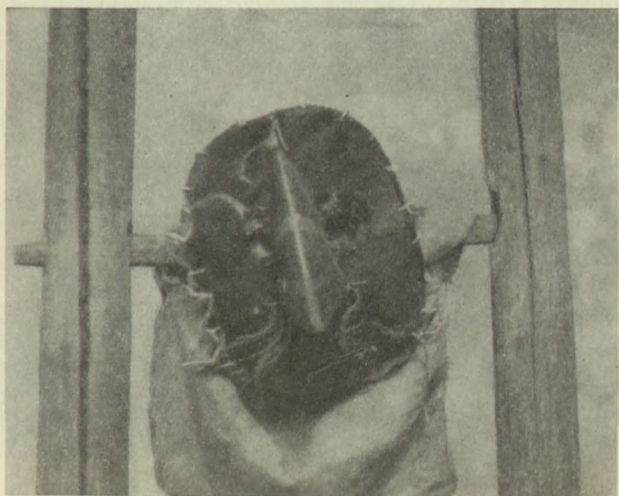
⁷⁰ LUCAS 1958. 222.

⁷¹ RÓNA TASS ANDRÁS szíves szóbeli közlése.

5. Kumánd álarc
a Kodžo szertartáshoz.
(Budapest. Néprajzi
Múzeum.)

6. A betlehemezésnél
használt bőrből készült
álarc. (Kakasd, 1955.
Dömötör Tekla felv.)

7. A karácsonyi köszöntésnél használt álarc.
(Kakasd, 1955. Dömötör Tekla felv.)

másik végével a férfiak hónalját érintették (más leírások szerint combjuk közé dugták a botot). E termékenységi rítus úgylátszik a csődört, a tavaszi termékenység megtestesítőjét utánozta. Hasonló rítust a telutok is ismertek.⁷³

Maszkos alakoskodásokra a paleo-szibériai népeknél, a korjácoknál, aleutoknál is találunk.⁷⁴

Bleichsteiner többször idézett cikkében igen érdekesen számol be a kaukázusi népek farsangi maszkos alakoskodásairól.⁷⁵ Itt azonban többféle kulturális hatás találkozásáról van szó, és az egyes elemeket még nem lehet világosan megkülönböztetni. Feltehetőleg elsősorban Bizánc és Irán maszkos alakoskodásainak együttes hatásáról van szó.

⁷² A medve-ünnephez vö. STEINITZ 1941. 205–207. továbbá „*Időszaki ünnepek*”. 88. sz. jegyzet.

⁷³ SCHMIDT, WILHELM 1949. 400 k. (Az ismert magyar káromkodás értelmezése is kapcsolatban lehet ilyesfajta ritussal. — Diószegi különben e rítus gyakorlójánál kultúra és nyelvcsere gondol, ez magyarázná az izoláltan fellépő rítus eredetét.) — Továbbá: ZELEIN 1928.

⁷⁴ NIESSEN 1958. 1202 és 1185.

⁷⁵ BLEICHSTEINER, ROBERT 1952. 66–67.

tartásoknál is. Az obi-ugorok medveünnepeiknél nyírfahéjból vagy fából készült maszkokat használtak nagy orral, szemmel, piros okkerral festve. Néha szakáll és phallos is járult ehhez. Az elejtett medvét szórakoztató színdarabokban különböző állatalakok léptek fel: daru, bagoly, egér, ló, kutya, nyúl stb.⁷²

Az altaji népek maszkos alakoskodásairól kevés feljegyzés van. Kivétel egy igen érdekes maszkos szertartás, melyet Zelenin 1927-ben „erotikus rítus” címszó alatt ír le. Ez a koratavaszi ünnephez fűződik és a lóáldozattal is kapcsolatos. Az alakoskodók maszkja nyírfakéregből készül, 28 cm. hosszú, 34 cm. széles, neve koča, kodzo. A bajuszt és szemöldöket mókusfarokból készítették. Az alakoskodók felszereléséhez tartozott még egy 77 cm. hosszú bot, mely a ló nemiszervét ábrázolja. Az alakoskodók a bot egyik végét lábuk között tartották,

8—9. Busó álarcok. (1964. Dömötör Tekla felv.)

10. Nyúl-alakoskodó.
(Órtilos. Somogy m.
1963. Dömötör Tekla
felv.)

2.

Ami a magyar adatokat illeti, csak a XV. századtól szólnak bővebben a források maszkos alakoskodásokról; ezekről a Farsang c. fejezetben szólnak.

Maszkot jelentő szavaink közt szerepel az *alak*, mely jelenthet bábot, bábút is.⁷⁶ (Bornemisza is így használja; a XVI. században személynévként is előfordul.) A XV. századi latin források hazánkban is a *larva* kifejezést használják. A *maskara*, *álorca*, *csúf ruha* megjelöléssel szintén a későbbi fejezetekben foglalkozunk. A XVII. században már gyakran találkozunk az „alakoskodás”, „alakoskodik” kifejezésekkel is.

⁷⁶ SZARVAS—SIMONYI: *Magyar nyelvtörténeti szótár.* — SZAMOTA—ZOLNAI: *Oklevél-szótár.* stb

11. Alakoskodásnál
használt, fából készült
gólyafej. (Szamosszeg,
1961. Dömötör Tekla
felv.)

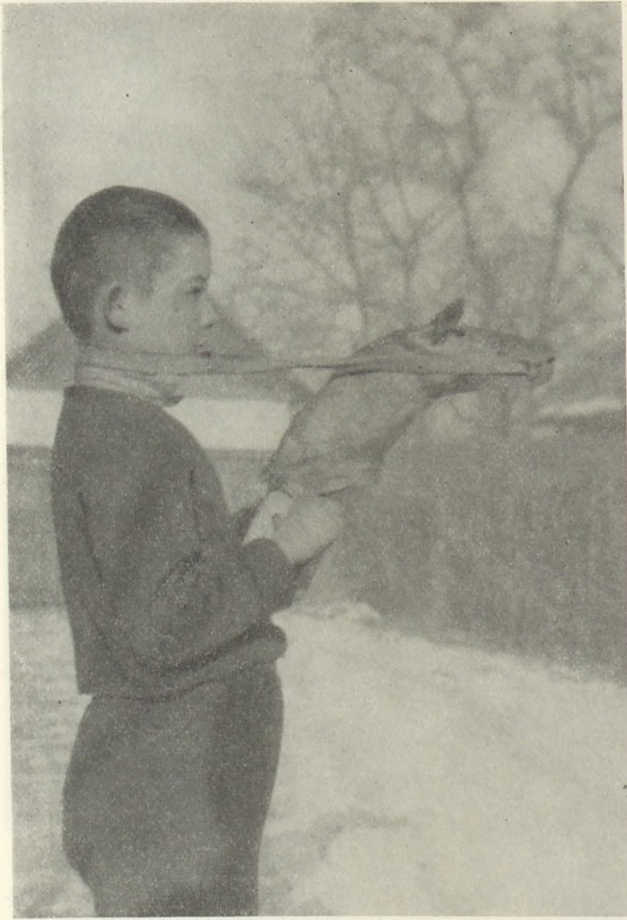
Középkori és kora reneszánsz képzőművészeti alkotásokon is találunk maszk-ábrázolásokat. Érdekes groteszk maszkokat láthatunk pl. a Pannonhalmi Főapát-ság keresztfolyosójának több maszk-szerűen kiképzett gyámkövén.⁷⁷ A kódexek iniciáléi is gyakran ábrázolnak álarc-szerű groteszk képmásokat. (Pl. az Esztergomban őrzött *II. Ulászló Kódex*⁷⁸ és a Győri Főszékesegyház ú.n. *Zalka Antifonáléja*.) Természetesen e képzőművészeti alkotások létrejöttében külföldi mesterek vagy külföldi minták is szerepet játszhattak. A maszkos alakoskodás városi formáira utalnak a Budán készült korai reneszánsz kályhacsempéken szereplő ábrázolások is (vadember, bohóc).⁷⁹

Újabbkori népszokásaink maszkos alakoskodásaival itt nem foglalkozhatunk részletesen. Fából készült álarcokat hazánkban jelenleg igen ritkán találunk.

⁷⁷ Ezekre BOJÁR IVÁN hívta fel a figyelmet.

⁷⁸ Esztergomi Székesegyház MSS.

⁷⁹ VOIT PÁL—HOLL IMRE 1951. — További képeket közöl: *Régi Magyar Drámai Emlékek I.*

12. Alakoskodásnál
használt lófej. (Szamos-
szeg 1961. Dömötör
Tekla felv.)

Faálarcot hordtak a múlt században még a hétfalusiak borica-táncának szereplői. Rendkívül régics, bőrből készült álarcokat használnak a mai napig a Bukovinából Dél-Dunántúlra telepített székelyek. A kakasdiaknál például e bőrmaszkok orra fából készül, a színezésnek is pontosan meghatározott jelentősége van. A maszkok sokszor madárfej jellegűek; a kakasdi maszkok közül is az egyik álarc eredetileg baglyot ábrázolt.⁸⁰

Ilyen érdekes maszkok a székelyek betlehemes-alakoskodásában még itt-ott megtalálhatók; századunkban azonban álarc helyett általánosabb az arc kormozása, vagy pedig kendővel, rongydarabbal, rossz harisnyával fedik be az arcot. Bolti álarcokat is bőségesen használnak.

⁸⁰ DÖMÖTÖR TEKLA 1940., 1956., 1960. — MÁNDOKI 1961.

13. Szalmamedve. (Szügy, Nógrád megye. 1937. Budapest, Néprajzi Múzeum. Gönyei Sándor felv.)

Népi alakoskodásaink állatmaszkjaival régebbi tanulmányaimban foglalkoztam már. A történeti adatok átvizsgálása során új részletek nem kerültek elő, ami elég meglepő, ha arra gondolunk, hogy a szomszédos népeknél (pl. a lengyeleknél) milyen gyakran utalnak állatmaszkokra a történeti források. A leggyakrabban előforduló magyar állatmaszkok a ló, medve, kecske és gólya. Elsősorban farsangi alakoskodásokban és fonójátékokban szerepelnek, de megjelenhetnek elvétve Luca-napkor, a téli ünnepkörben, húsvétkor, lakodalmak, disznóölések alkalmából is. A legkedveltebb figura a ló; megjelenési formájában különböző típusokat találunk. Az egyiknél ló és lovas együtt, egy személyben szerepel. A másik formánál a szereplő saját magát álcázza lónak, leplek és állatfej segítségével. A harmadik típusban két egymásnak hátat fordító legényt takarnak le lepellel; az elől levő tartja a ló fejét, a hátulsó a farkát, míg egy harmadik legény a lóra ül. Mindhárom típusnak sok párhuzamát tudjuk felsorolni egész Euráziában.⁸¹

Időszaki ünnepek

1.

Említettem már, hogy a földművelő kultúrákban az év változó szakaszainak fordulót, melyekkel a létfenntartást szolgáló táplálék élete is összefügg, dramatikus szokásokkal összekötött, főként termékenységi rítusokkal ünneplik. De ismernek ilyen időszaki ünnepeket a vadászó-halászó és az állattenyésztő népek is. Ezek az ünnepek az előbbieknél a halak vonulásával, a vadászati időszakokkal kapcsolatosak; a pásztorkodó népeknél a fű kisarjadásához, az állatok szaporodásához, a téli és nyári legelőre való vonuláshoz fűződnek. (Ugyanezek az ünnepek közvetlen kapcsolatban állhattak az őskultusszal és a halottkultusszal is.)

Mint hogy a magyarságnál előtörténete során feltehetőleg hasonló ünnepi formák alakulhattak ki, ismét idézünk néhány párhuzamot olyan népek köréből, melyekkel a magyarság valaha kapcsolatban állott, vagy melyeknek a múlt században még jól megfigyelhető életmódjához hasonló lehetett a honfoglaló magyarság egykori életmódja.

Az obi-ugorok időszaki ünnepeire vonatkozó leírások nem egyértelműek; a beszámolóok ellentmondásai feltehetőleg az egyes csoportok ünnepeinek valóságos eltérései nyomán jöttek létre.

Karjalainen az obi-ugorok szertartásaiban négy csoportot különböztet meg: az áldozatbemutatást, az eskürítust, a medve-ünnepet és az asszonyok vallásos szokásait.⁸² Az eskü-rítusok nem közösségi, hanem magánjellelű ünnepek, ezekre tehát itt nem térünk ki.

⁸¹ BAUMEL, JEAN 1954.

⁸² KARJALAINEN 1921—27. II. 69. kk

Az áldozat-bemutatás lehet egyéni vagy lehet a közösség feladata. Az egyéni áldozat-bemutatás nincs időhöz kötve, hanem alkalmi, a közösségi áldozat-bemutatások között azonban vannak periodikusan visszatérők.

A vadászok számára a legfontosabb időszak az őszi, a halászok számára a nyár kezdete. Gondatti szerint a vogulok négy ilyen fő periódust ismertek: tavasszal áldoztak a halászati idény kezdete előtt és végeztével, késő ősszel a vadászat kezdetekor, majd ismét annak végeztével.⁸³ Kb. hasonló volt a helyzet az osztjákoknál is.

Az obi-ugorok ünnepi periódusai már a múlt században is gyakran kötődtek a keresztény ünnepek dátumához (Péter nap, Június 29., Pokrov nap, október 1). Más tudósítások azonban nem meghatározott napokról, csak ünnepi periódusokról szólnak; Munkácsi például azt állapítja meg, hogy naptári időponthoz kötött és az ünnepek jellegével bíró szent napokat, illetve áldozati alkalmakat az obi-ugorok nem ismertek; voltak azonban bizonyos évszakok és természeti jelenségekhez fűződő rendes évi áldozatok, melyhez néha nagy számban és távoli vidékekről is gyülekeztek. Munkácsi szerint fő ünnepük az újév volt, mely kb. húsvétra esett, ekkor megfigyelései szerint a napot tisztelték. A másik ünnep az ezt követő második újholdra esett. Említ olyan ünnepeket is, melyek minden harmadik, hetedik vagy tizenkettedik évre estek.⁸⁴

Karjalainen megjegyzi azt is, hogy az északi osztjások ünnepeiben az áldozatok bemutatása mellett kardtáncok, tréfás jelenetek is szerepeltek; férfiak női ruhában járták a táncot. Természetesen az ünnepléshez tartozott a közös lakomázás is.⁸⁵

Csernyecov megkísérli az ellentmondó adatokat rendezni és különbséget tenni a családi, nemzetségi és törzsi ünnepek között.⁸⁶ A nemzetségi ünnepekről így ír: „A nemzetség oltalmazója az ős volt. . . hozzá fordultak, a nemzetséget ért különböző szerencsétlenségek idején, tőle kérték a sikert a vadászathoz és halászathoz. E célból kollektív áldozatbemutatásokat rendeztek. . . Ősszel a vadászati idény megkezdése előtt, télen az őszi és tavaszi szorgalmi időszak szünetében, nyár elején a halászatok előtt stb. Ezenkívül évente egyszer vagy háromévenként egyszer a nemzetségi ős tiszteletére ünnepeket rendeztek, ahol az áldozat bemutatásán kívül más szertartások is történtek.” — Megjegyzi Csernyecov, hogy a nemzetségi ősnek hozott áldozat bemutatásakor idegen nemzetségbeliek nem vehettek részt a szertartásokon. Az áldozati állat megölése általában kollektíven történt, és kollektíven fogyasztották el az áldozati húst is. Voltak ezenkívül más időszaki ünnepek is, három vagy hétévenként; egyes nemzetségek hétévenként minden évben tartottak ünnepeket, ezután hétéves szünet következett. Jelmezes haditáncokat mutattak be, az ősszellem életéről és kalandjairól énekeket mondtak.

Csernyecov szerint az obi-ugorok nemzetségi ünnepei általános vonásaikban mindenütt hasonlóak: karddal vagy nyilakkal járt tánc vezetési be, azután eléneklük

⁸³ Uo. III. 77—78.

⁸⁴ MUNKÁCSI 1910. III. 0423.

⁸⁵ KARJALAINEN i. m. III. 145; 163—164.

⁸⁶ A következőkhöz I. CSERNYECOV 1949. 15 kk.

a szellemidéző énekeket. Az ének után táncok, és álarcban előadott, részben mitológiai és az életből vett, részben pedig mágikus és totemisztikus jellegű jelenetek következnek.

Megemlékezik Csernyecov a törzsi ünnepekről is, ahol több nemzetség gyűlik össze. A frátriák központi tavaszi ünnepségeit a tavaszi napéjegyenlőséggel hozza kapcsolatba. „Az ismeretes vogul és osztják *por* frátra központi szent helyén szokások bizonyos időszakos, a tavaszi napéjegyenlőséggel kapcsolatos ünnepek” — írja. „Ezeknek az ünnepeknek középpontjában a halászzalattal és vadászzalattal kapcsolatos szertartások vannak. Pontosabban kettő: olyan ténykedések, varázslások, melyek a vadászat-halászat sikerének mágikus úton való biztosítására irányulnak. Ilyenek pl.: fagyal-gyűjtögető nők tánca, énekek, táncok, melyek a folyó halbőségéről szólnak, ének és tánc a csapdába esett rókáról, jávorszarvas vadászatot kifejező jelenetek stb. Ez utóbbinak a befejeztével többek között kilőnek egy nyílat, melynek leesésétől, annak helyétől függ majd a vadászat sikere.”⁸⁷

Karjalainen harmadik kategóriáját, a medve-ünnepet a szakirodalomban már sokszor leírták.⁸⁷ Ennek közvetlen időpontját a medve elejtése határozza meg, azonban ez is bizonyos időszakokhoz kötött; általában nyáron ritkán vadásznak medvére.⁸⁹ A medve-ünnep színjátékszerű mozzanatait több csoportra oszthatjuk. Már a medve elejtése és hazaszállítása is valójában alakoskodásszerűen folyik: ez a medve megtévesztését szolgálja. Ezután következik a medve-énekek éneklése és a medve szórakoztatására előadott színdarabok, táncok. Színhelyük egy szoba, melynek díszhelyén a leölt medve feldíszített bőre foglalt helyet: előtte étel, ital, mellette a házigazda.

A szereplők maszkot hordanak és elváltoztatott hangon beszélnek. Az előadott jelenetek egy része a mindennapi életből veszi tárgyát (pl. házasságtörésről is szólhat), azonban a természetfeletti lényekről, szellemekről is szólhatnak ezek a darabok. Gyakori az állatokat utánzó táncjáték is. Gondatti egy tizenkét napos medveünnep alkalmából 120 különböző jelenetet számolt össze.⁹⁰

Természetesen tudatában vagyunk annak, hogy az obi-ugorok kultúrájának ilyen megnyilvánulásait nincs jogunk az ugor együttélés idejére visszavezetni. Annyit azonban megállapíthatunk, hogy legközelebbi nyelvrokonaink ünnepségeiben igen jelentős szerepet játszik a színjátékszítás, az alakoskodás, érdekes maszkokat is hordanak.

Hasonló jelenségeket természetesen más finnugor népeknél is észleltek, pl. a medve-kultusz sok finnugor népnél hasonlóképpen színjátékszerű formát öltött,

⁸⁷ CSERNYECOV 1959. 10.

⁸⁸ A medve-ünnepnek igen nagy irodalma van. Vö. többek közt: KANNISTO 1906. és *Journal de la Société Finno-Ougrienne*. 1938—39. 21—39. — KARJALAINEN 1921—27. III. 193 kk. — MUNKÁCSI 1952. 105 kk. — FINDEISEN, H.: *Arch. f. Rel. Wiss.* 37. 1941. 196 kk. — STEINITZ, W. 1941. 205—207. — KROHN, KAARLE: *Bärenlieder der Finnen. Festschrift P. W. SCHMIDT*. 1928. Wien, 401 kk stb.

⁸⁹ KARJALAINEN 1921—1927. III. 194.

⁹⁰ Uo. III. 204. — Továbbá WASSILEWITSCH, G.: *Ursprung der Gesänge, Spiele, Legendenerzählungen und des Schamanierens bei den Evenki*. Acta Ethn. IX. 1960. 147. kk.

az evenkiknél pl. még a közelmúltban is a vadászat előkészítése nyolc napi ünnepségből állott, körtáncsal, pantomimszerű mozzanatokkal, párviadalokkal, énekkel és táncsal.

2.

A vadászó-halászó obi-ugorok ünnepei után vessünk egy rövid pillantást a lótenyésztő altaji népek ünnepeire is.

A legrégebb forrásoknak azokat a kínai leírásokat tartják, melyek a Hiungnu-birodalomról szólnak. (Bár egyes kutatók, mint F. Altheim, kétségbe vonják a hun-hiungnu azonosítást.) E tudósítások nem egyértelműek, de annyi kiderül, hogy három fő ünnepi periódus volt: kora tavasszal, tavasz végén (nyár elején), a harmadik pedig ősszel, mikor a lovak már meghíztak. E három dátum annál is valószínűbb, mert az altaji népeknél egészen napjainkig ez a három fő ünnepi időpont fordul elő, ez az áldozat bemutatásának fő ideje is.⁹¹

Ruysbroeck a XIII. században írja ázsiai útja alkalmából, hogy májusban kiválasztják a fehér kancákat és felszentelik ezeket, azután friss kumiszt öntenek a földre és nagy ünnepet ülnek ezen a napon.⁹²

A legrészletesebb leírások a jakutok tavaszi ünnepeiről maradtak ránk. Az Isyahot, vagyis a „kumisz kilocsolásának ünnepét” Strahlenberg írta le 1730-ban. „Mikor kizöldült — írja — minden nemzetség összejött, ahol szép fa és hely van (mert újévük áprilusra esett), s akkor lovakat és ökröket áldoztak. A fejeket körben feltűzik a fákra. Akkor veszik a kumiszt, körbe ülnek, egymás egészségére isznak, kumiszt locsolnak a levegőbe és a tűzbe is.”⁹³ 1737-ben Gmelin törzsi Isyah ünnepségen vett részt május végén.⁹⁴ Ezen is lótejet locsoltak, és azután a férfiak birkóztak, versenyt futottak.

Middendorf 1848-ban írta le az ünnepet, az eddigi mozzanatokon kívül a háromszoros „urui-urui” kiáltást is felemlíti.⁹⁵ — Priklonszkij idejében (1890) az ünnep pünkösdhöz kapcsolódott, a közös kumisz-ivás után tánc, versenyfutás, birkózás következett.⁹⁵

A századforduló körül Jochelson írta le az ünnepet. A kumiszáldozat és kumisz-ivás után énekek következtek, majd pedig a fiatalság versenyjátékai (ebben a kutatók a felnőtté avatás szertartásának csökevényeit vélik felfedezni).⁹⁷ A tél és tavasz küzdelmét két lovas versenye jelképezte; a tavaszt ábrázoló lovas fehér ruhát viselt, a tél fekete ruhában, fekete lovon jelent meg.

Ezeknél a leírásoknál éppúgy nem esik sok szó mimikusan előadott jelenetekről, mint ahogy Anonymus sem említi ezeket, de szó van lóáldozatról, áldomásról,

⁹¹ HARVA, UNO 1938a. 571. — SCHMIDT, WILHELM 1949. 14 k.

⁹² HARVA, UNO 1938a. 571.

⁹³ HARVA, UNO 1938a. 572. — SCHMIDT, WILHELM 1954. 79—124.

⁹⁴ SCHMIDT, WILHELM 1954. 97—98.

⁹⁵ SCHMIDT, WILHELM 1954. 100—101.

⁹⁶ Uo. 101—104.

⁹⁷ Uo. 113. — és SCHMIDT, WILHELM 1949. 671. — Továbbá VÁMBÉRY 490.

„urui” kiáltásról, versenyjátékokról, különösen az ifjúság versenyjátékairól és táncról. Wilhelm Schmidt szerint az égistennek szóló évi lóáldozathoz a hősi énekek éneklése a legrégebb türk periódus óta hozzá tartozik.⁹⁸

Az égisten mellett, akinek fehér lovat áldoztak, tudunk a földistennek bemutatott áldozatokról is. Így a földművelésre áttért csuvasoknál a földanyának fekete állatokat áldoztak és érdekes szertartásban a földanya menyegzőjét ünnepelték.⁹⁹ Paasonen a századforduló körül írja le a csuvasok új tűz szertartását. Ilyenkor minden házban eloltják a tüzet, alagútat vájnak a földbe, és ezen az alagúton haladnak át emberek és állatok. Az alagútból kijutva mindenkit vesszővel csapnak meg, és egyben új tüzet is kapnak az alagút mellett égő tűzrakásból.¹⁰⁰

Figyelemreméltóak Bleichsteiner leírásai azoknak a népeknek ünnepi szokásairól, akiknél a türk és iráni kultúra keveredéséről beszélhetünk.¹⁰¹

Az itt leírt mozzanatok természetesen nem merítik ki az ünnepelés összes formáját. Nem szóltunk pl. az emberi élet egyes fázisaihoz fűződő ünnepekről, így a halotti ünnepekről, melyek a lótenyésztő népeknél szintén lóversennyel, versenyjátékokkal kapcsolatosak; a finnugor népeknél a halottat egy rokon személyesítheti meg. (E kérdésekről azonban nálunk László Gyula és mások is már részletesen írtak.)¹⁰²

A lovasnomád altaji népek időszaki ünnepeihez fűződő mozzanatokhoz hasonlóak a honfoglaló magyarságnál is létezettek, sőt a középkori források alapján egyiknek-másiknak létezését bizonyítani is lehet. A pogány áldozat-bemutató és az ehhez közvetlenül kapcsolódó ünnepi mozzanatok azonban a kereszténység megszilárdulása után eltűntek, hogy más, keresztényebb színezetű vallásos-mágikus rítusoknak adják át helyüket.

⁹⁸ SCHMIDT, WILHELM 1949. 671.

⁹⁹ HARVA 1938a. 248.

¹⁰⁰ PAASONEN 1949. 83 kk.

¹⁰¹ BLEICHSTEINER 1952. és 1953.

¹⁰² LÁSZLÓ GYULA 1944. 492.

Az ünnepkörök

Farsang

Farsangi szokásaink a mohácsi csatáig

1.

A farsangi ünnepkörről történeti adataink jóval többet árulnak el, mint a többi ciklusról. A farsang kérdésében ugyanis katolikus papok s a későbbi protestáns prédikátorok egy véleményen vannak: a farsang az ördög ünnepe, mikor a féktelen emberi indulatok felszabadulnak, mikor világi énekekkel, tánccal telik meg a falu és város, a király és a jobbágy egyaránt víg farsangot ül. A farsang ellen minden hazai egyház harcol, az egyházi írók bőven szólnak róla, s így a XV—XVII. században aránylag több adat áll rendelkezésünkre, mint más ünnepek esetében. A XV—XVI. század farsangi ünnepei más európai országokban is igen változatos formákat mutatnak s bő alkalmat adnak a népi humor, a színjátszás kibontakozására. Kardos Tibor *A magyar vígjáték kezdetei* c. tanulmányában utal azokra a szálakra is, melyek a XVI. században meginduló magyar drámairodalmat a farsangi komédiázáshoz fűzik.¹

A magyar farsang történeti vizsgálatánál ismét bölcs vezetőnknek bizonyul Bod Péter, mikor a *Szent Heortokrates*ben így ír: „Fársang vagy Hus-hagyó Kedd Napja. Azt a nevezetet Fársang a' Magyarok vették a' Németektől, a' kik a *cantu circulatorum*, a' játékos tréfát motskot üzőknek tselekedetéből formáltak; a' kik sok féle játékokat 's bolondságokat indítottak ezen a' napon, s ez időben vendégeskedvén, nyargalódván 's magokat mulatván. Deákul hívják *Bachanalia* a' Bakhusról: értetik pedig ez a' nap egyenesebben, a' melly a Nagy Böjt első napját megelőzi, és utolsó Hus-evő nap, mellyet mondanak *Carniprivium* vagy *Privicarium* néha az írásokban: mellyen még a' Keresztyének között-is sok rendetlen tréfás vétkes dőlgek mentenek véghez. Mert némellyek lárvákat vettenek, különböző nemnek ruhájában öltözenek sok vásotságot fesletséget vittenek véghez: némellyek sok-féle figurás köntösöket vévén magokra, mutatták magokat Pokolból jött *lelkeknek*: mellyre nézve helyesen mondották sokan *Ördögök Innepének*.”²

A farsangi ünnepkörről nincs okunk régebbi honfoglalás előtti magyar hagyományt feltételezni; e szokások a középkorban honosodhattak meg hazánkban.

¹ KARDOS 1953.

² BOD 1757. 52—53.

Bod Péternek alighanem igaza volt, mikor a farsangi ünnepkörnél elsősorban német hatásra gondolt; erre mutat a német elnevezés meghonosodása a latinos-olaszos Karnevál helyett is. A farsangi szokások meghonosodása három szinten is történetelt a valószínűleg történt is: a királyi udvaron, a városi polgárságon s a falun keresztül. Míg az udvari szokásoknál erős lehetett az itáliai (és francia) hatás, a városi polgárságnál elsősorban a németiség közvetítő szerepét kell feltételeznünk.

A „farsang” szó, mint erre Bod megjegyzése is utal, német jövevényszó. A *vaschang* megjelölés 1283-ban jelenik meg bajor—osztrák írásos emlékekben az általánosabban használt s az egész ünnepi periódust jelző *fasnacht*, *fastnacht* mellett.³ A *vaschang* szó ezzel szemben inkább csak a böjt előtti napokat vagy csak húshagyót jelöli. A magyar jövevényszó eleinte *fassang* alakban használatos s a késői középfelnémet vagy korai újfelnémet *vaschang* megfelelője.⁴ Lehet, hogy a hazai németiségtől vettük át; szerepel pl. a XV. században a budai törvénykönyvben; 1441-ben az „am faschanktag” kifejezést találjuk.⁵ Magyar elnevezés-ként a XV. század végén tűnik fel; Temesvári Pelbárt latin szövegeiben is ezt a kifejezést használja húshagyó megjelölésére. A szlovák megjelölés (fašang) szintén e német szó változata.⁶

Középkori emlékeinkben gyakori a középlatin *carnisprivium carniprivium* megjelölés, míg ennek magyaros alakja, a húshagyó (hus hago hétfő, kedd,⁷ húshagyovasárnap⁸) a XV—XVI. században válik egyre gyakoribbá, de feltehetőleg már sokkal régebben is ismerték. (Ugyanaz a képzés, mint az olasz carnevale vagy a cseh meso-pust.)⁹ Ugyancsak régen (már az Érdy kódexben) feltűnik a farsang időszakára eső vasárnapoknak *menyegzős vasárnap* neve. Melich szerint ez a kánai menyegzőről szóló evangéliummal függ össze vízkereszt utáni második vasárnapon. Azonban hihetőbb Velledits (és más kutatók) nézete: „ezek a vasárnapok a házasságkötésre az egyház által megengedett időbe estek, tehát valóságban menyegzős vasárnapok voltak, szemben adventtal és nagyböjttel”.¹⁰

2.

Részletes leírást a farsangi szokásokról Temesvári Pelbárt *Pomerium de tempore* c. művében a *Dominica quinquagesime*-re szóló prédikációban találunk.¹¹ „Scilicet hodie est tempus cuiusdam leticie, scilicet carnisprivii... heu heu quam multi christiani his diebus a lumine gratiae christi avertuntur ad opera tenebrarum sc. ad gulam,

³ DÖRRER 1949. 16.

⁴ GOMBOCZ—MELICH: *Magyar Etymológiai Szótár*.

⁵ Uo.

⁶ Uo.

⁷ SZAMOTA—ZOLNAI: *Magyar Oklevél-Szótár*.

⁸ VELLEDDITS 1912. 250. — (BEYTHE: *Préd.* 1584. 63.)

⁹ SIMONYI ZSIGMOND 1913.

¹⁰ VELLEDDITS 1912. 207.

¹¹ TEMESVÁRI PELBÁRT: *Pomerium de tempore*. A *Dominica quinquagesime*-re szóló prédikációkban, *Sermo XLV*. K. III verso — K. VI verso. Részben közli SZILÁDY: *Régi Magyar Költők Tára* V. 329—330. (Holl Béla ford.)

ebrietatem, lasciuiam et huiusmodi in suo fassango suum deum quem praelegerunt sibi, hoc est diabolus laudando per larvationes et cantus lasciuos contempto Christo. . . . Ve nunc mundo a scandalis et peccatis. Quot enim peccata luxuriae, guale, ebrietatis, laruationum et vanitatum ac aliorum viciorum exercent miseri homines pro hoc tempore fassangi, quis dicere sufficit? . . . Toto quippe anno non sunt alii dies tales in quibus diabolus tot homines decipiat et in servitutum peccati sibi redigat, sicut facit his diebus, in quibus facit homines vacare comesationibus, ebrietatibus, choreis, luxuriis et vanitatibus multis. . . . Heu homines mundani de tanto beneficio ingenti precipue hoc tempore carnisprivii solent plurima nefanda vicia contra Christum committere peccando in gula, luxuria lasciviis et vanitatibus multis fassangi. . . . Sed circa predicta quaestio occurrit, utrum homo exercens iocum vel vanum gaudium mundanum aut ludum et huiusmodi trufas — semper peccet mortaliter an non? Respondetur, quod quamvis non semper homo peccet mortaliter in talibus, tamen praecipue sex rationibus potest esse mortale. Primo, quidem ratione alicuius actus mortalis, puta siquis in talibus iocis faciat tactus impudicos aut luxuriam, aut periuria et quaecunque mortalia. Secundo, ratione inhonestatis, scilicet si faciat ludibria gestuum inhonesturum et demonstrationum, quibus induci possunt homines videntes talia ad peccatum scilicet mortale. Tertio, ratione male intentionis, puta siquis larvationes faciet induendo veste aliena, scilicet vir veste muliebri aut mulier veste virili intentione lasciviae; vel siquis hastiludia facit mere propter vanam gloriam, aut siquis ludit sola causa cupiditatis, vel siquis corizat vel saltat intentione provocandi ad libidinem, vel cantilenam carnalem canit, aut tale quid dicit intentione libidinis etc. [Ma ugyanis vigaságnak ideje, húshagyó napja van. . . Ó jaj, ezekben a napokban hány keresztény ember fordul a kegyelem világosságából a sötétség cselekedeteihez, vagyis a tor-kossághoz, az iszákossághoz, a bujálkodáshoz. Az efféle emberek a farsangban istenüknek választják az ördögöt, akit álarcos mulatsággal és fajtalan énekekkel dicsőítenek megvetvén Krisztust. . . Jaj a világnak e botrányok és bűnök miatt. Ki tudná megmondani, hogy farsang idején a szerencsétlen emberek a paráznaságnak, mértéktelenségnek, iszákosságnak, a bűbájosságnak és léhaságnak, meg sok más gonoszságnak hányféle vétkével vétkeznek? . . . Az egész esztendőben nincs még egy ilyen nap, amikor az ördög annyi embert elragad és a bűn igájával saját rabszolgaságába hajt, mint éppen ezekben a napokban, mikor az emberek eszemiszommal, tánccal s fajtalansággal töltik idejüket. Ó jaj e világ fiainak, akik mérhetetlen égi javaknak birtokosai és mégis, főként húshagyó idején a torkos-ságnak, a könnyelmű paráznaságnak és sokféle farsangi léhaságnak bűneit szokták Krisztus ellen elkövetni. . . De hogy az előbb említett kérdésre térjek, vajon a léha szórákosoknak és örömeknek, az efajta játéknak és tréfáknak élő evilági ember mindig súlyosan vétkezik-e vagy sem? Azt kell válaszolnunk, hogy jóllehet ezekkel a dolgokkal nem mindig vétkezünk súlyosan, mégis nagy bűnökké válhatnak hatféle okból. Először is, mert súlyos bűn veszélyének tesszük ki magunkat. Ugyanis valaki ilyen szórákosok között tisztátalan, parázna érintéssel, esküszegéssel, vagy más súlyos bűnnel vétkezhet. Másodszor az illetlenség miatt.

Ugyanis aki szórakozás közben illetlen jelekkel és mozdulatokkal él, az őt nézőket bűnre csábítja. Harmadszor a bűnös szándék miatt. Mert gondoljuk csak meg, hogy valaki álarcot ölt és idegen külsőt vesz fel, például férfi női ruhát, vagy asszony férfi ruhát, azért, hogy fajtalanodjék; vagy valaki lándzsavetésben hiú dicsőségét keresi, vagy nyereszkedésből játszik; vagy táncol és illegeti magát, szemérmetlenül énekel és beszél, hogy ezzel az érzékiséget felkeltse. . .]

Még érdekesebb az alábbi történet, mely azt bizonyítja, hogy a farsangi alakoskodás, tánc, a XV. században a dunántúli magyar falvakban ismert, bevett szokás volt. Ez utóbbi tény különösen érdekes számunkra, hiszen a rendelkezésre álló források csak a legritkább esetben tesznek különbséget a város és falu szokásanyaga között, s így rendkívül nehéz nyomon követni azt, hogy egy-egy idegen eredetű szokásunk először falun vagy városban honosodott-e meg, milyen útjuk, milyen elterjedési irányuk volt. Így pl. a XVI. századból ismert adataink az álarcviselésről többnyire csak a királyi udvarral, főúri körökkel, esetleg a városi étellel kapcsolatosan szólnak.

A Temesvári által elbeszélt történet így hangzik: „Ad idem consimile factum est miraculum in regno Hungariae circa annum Domini MCCCCLXXX vel quasi quod referente coram pluribus canonicis nobili quodam viro sancte vite accepi. Videlicet quadam ipsius nobilis possessione ville iuxta aquam Kapus vocatas sita, quedam mulier cum pluribus mulierculis vestibus virilibus indutis et alie habitu larvationes exercebant. Ecce autem mulier illa, qua principalius eas id concitaverat, cum in domo cuiusdam convicanei simul cum aliis saltarent, rapta est a demone e medio illarum corisantium quasi latenter, ita ut nescirent quo devenerit, verum tamen videntes illam principalem non adesse, ceperunt conquerere quo evanuerit e medio, quam cum non invenissent, exiverunt de domo illa. Et ecce omnibus etiam viris et mulieribus qui aderant audentibus cepit mulier illa rapta inter paludes Kapus clamare voce lugubri plangendo ve ve ve etc. ad cuius clamorem omnes perterriti cum esset sero in tenebris nemo audebat navigare intra paludes ut videret quid ageretur aut posset iuvare illam. Sed cum tota illa villa ad terribilem clamorem foret excitata; quidam vir fortis natus, eiusdem mulieris compatines matrimonio ululatu prosiliit in unam navem, ut iret ad iuvandum illam. Cumque aliquantum ripa processisset, ecce vehemens turbo et tempestas mox exorta est in aere et aquis adeo quod navis cepit periclitari. Et sic vir ille presentiens demonum adesse turbam, cepit navem dirigere versus ripam, vixque potuit evadere ne periret in aquis. Cum itaque infelix mulier illa diutius ululas et planctu magno torquentibus eam demonibus ita periit, quod decetero nunquam repertum est etiam corpus eius, nec vestimenta illius apparuerunt. Ecce ergo patet quam terribiliter Deus tales perdit eo quod ingenti beneficiis passionis Christi et redemptionis. . .” [Ennek hasonlatosságára történt egy csoda a magyar királyságban az Úr kb. 1480-ik évében, amelyet több kánoni pap jelenlétében egy szent életű előkelő ember elbeszélése alapján hallottam, miszerint ennek a nemesembernek valamely birtokán fekvő faluban, a Kapos mellett egy asszony több fiatalasszonnyal együtt férfiruhába és másfajta ruházatba öltözve, álarcos játékot

űzött. Egyszerre csak az asszony, aki leginkább buzdította őket erre, miközben egy falujabelinek házában a többiekkel együtt táncoltak, egy démon által a táncolók köréből elragadtatott. (A démon) láthatatlan volt, úgy hogy nem tudták, hová jutott. De mikor észrevették, hogy a mulatság vezetője nincs jelen, elkezdték keresgélni, hová tűnhetett el. Mikor nem találták, kimentek a házból, és ekkor az összes jelenlevő férfiaknak és asszonyoknak füle hallatára ez az elrabolt asszony a Kapos mocsarai között gyászos hangon panaszkodva, elkezdett kiáltozni: jaj, jaj, jaj, stb. Erre a zajra mindnyájan megrémültek, de mivel ez későn, sötétedés után történt, senki sem mert a mocsarak közé hajózni, hogy meglássa, mi történik, vagy hogy segítséget nyújtson neki. Mikor azonban már az egész falu felriadt a rettenetes kiáltozásra, egy bátor ember, aki ezzel az asszonnal sógorságban volt, a jajgatás hatására együtt érezvén vele, csónakba szállt, hogy megsegítse. Mikor a parttól már bizonyos távolságra beljebb jutott, hirtelen heves forgósél és vihar támadt a levegőben, s a vízen úgy, hogy a hajó is veszélyben forgott. Így ez az ember észrevette, hogy démonok tömege van jelen, a hajót visszairányította a part felé, és alig volt képes kiszabadulni, hogy ne vesszen a vizekbe. Miután ez a szerencsétlen asszony még hosszabb ideig jajgatott nagy panaszkodással a démonok kínzása miatt, úgy elpusztult, hogy többé sem a testét nem találták, sem ruhái nem kerültek elő. Így tehát nyilvánvaló, milyen szörnyű módon veszejti el az Isten az ilyeneket.]¹²

Az ördögök által elragadott vagy más módon megbüntetett táncolók története rendkívül gyakori az európai mondakincsben. Ez természetesen nem zárja ki azt a lehetőséget, hogy Temesvári elbeszélésének ezúttal egy ténylegesen megtörtént esemény is lehetett alapja, s részeg farsangi mulatozás közepette tényleg vízbe fúlt egy asszony egy Kapos menti faluban.¹³ Az ilyenfajta vándormotívumok esetében azonban — mint köztudomású — a tényleg megtörtént események elbeszélése is alkalmazkodik formájában a hagyományos mondai formához; Temesvári is, mielőtt e monda magyar változatát elmesélné, először másik, hasonló, a nemzetközi irodalomból ismert történetet beszél el, amelyben a táncot és éneket túlságosan kedvelő asszonyt a magasba ragadja a gonosz szellem. E történet irodalmi előzményeivel Katona Lajos foglalkozott.¹⁴ Rokon ez a történet az ún. „ünneprontók” motívummal is, melyet Temesvári szintén érint a prédikációkban, azonban az „ünneprontók” bűne általában az, hogy egyházi ünnepeken isznak és táncolnak, míg a fent idézett történetben magáért a táncért és az álorcás játékért jár büntetés.¹⁵

E mondakör egy másik csoportja a megszentelt helyen (templomban, temetőben) történő táncról szól, ennek szintén halálbüntetés a következménye.¹⁶

¹² TEMESVÁRI uo. Sermo XLV. V. verso. — (Vö. DÖMÖTÖR TEKLA 1958.) (Hahn István ford.)

¹³ SZILÁDY ÁRON 1880. 6—7.

¹⁴ KATONA 1902. 70.

¹⁵ ERNYEY—KARSAI 1938. II. 348 kk.

¹⁶ E kérdéscsoporthoz vö. DENEKE, BERNWARD 1961. további irodalommal. — MORVAY PÉTER 1951. 73. — BALOGH JÓZSEF 1925. 26.

Többször rámutattak a kutatók arra is, hogy az egyháznak a táncolókkal szemben tanúsított elutasító magatartása nem csupán erkölcsi meggondolásból történt; az egyház által kárhozottatott „ördögi táncokat” gyakran nem annyira „világi” voltak miatt üldözték, hanem kultikus-mágikus jellegük miatt. Hiszen, különösen az időszaki ünnepekkel kapcsolatos extatikus táncok kereszténység előtti, pogány rítuselemeket őriztek meg. Igen jó példája ennek egy másik mondakör, mely főleg germán nyelvterületen, különösen azonban osztrák—bajor területen ismeretes. E mondákban a téli napforduló körüli — vagy a farsangi — ünnepkör extatikus táncolói, ugránczóí között jelenik meg egy ismeretlen „létszámfölötti” (der Überzählig¹⁷), s a táncolók, ugránczók egyikének halálát okozza. Ilyen mondat ismernek pl. Tirolban az ún. „Perchtlspringen”-nel kapcsolatosan. E szokás ideje a vízkereszt előtti, esetleg a karácsony vagy újév előtti nap. (Mindhárom nap évkezdő nap is volt egyúttal.) Az elragadtatott ugránczás és tánc közben a résztvevők észreveszik, hogy számuk megszorodott (többnyire tizenkettőről tizenháromra). Ez a „létszámfölötti” maga az ördög, aki csodálatos erőpróbákra ösztönzi őket, — így különösen a kutatók ugorják át.¹⁸ Ilyen történeteknél — akár a Temesvári által elbeszéltnél — gyakran szerepel a vízbefúlás motívuma.

A felső-magyarországi német bányavárosokban is ismertek voltak ilyen táncmondák; Karsai egészen a XVI. századig tudta visszavezetni a táncolás miatt halállal büntetettek mondai motívumát.¹⁹ A Temesvári által előadott történet azonban nem tartozik a szorosan vett „ünneprontók” motívumkörébe, sem a „létszámfölötti” mondakörbe, bár mindkettővel bizonyos rokonságot mutat. Viszont szavahihető tanúbizonyságát adja a dunántúli falu farsangi nőmulatságainak (hisz a történet kifejezetten asszonyokról beszél), a férfi-női ruhacserének, a farsangi álarcviselésnek és alakoskodásnak. Különösen érdekes ezek közül az önálló női farsangi mulatozás motívuma (asszonyok ivója); úgy látszik, a magyar falu is ismeri már a XV. században az ilyenfajta zártkörű női farsangi mulatozásokat.²⁰

3.

I. Mátyás idejétől kezdve egészen Buda elestéig többször hallunk a királyi udvar farsangi mulatságairól. Elsősorban az itáliai minták jöhetnek itt számításba. Velencében pl. már a XIII. század végén hivatalos ünneppé nyilvánították húshagyó keddet, ebben az időben a húshagyóhoz már maszkos felvonulások, játékok tartoznak.²¹ Nem kétséges, hogy már az Anjou-királyok és Zsigmond udvarában is divatoztak nálunk az udvari farsang más európai országokban szokásos formái. A Mátyás idejében lejátszódott farsangi mulatságokra elsősorban az álarcokra vonatkozó feljegyzések tartalmaznak utalásokat.

¹⁷ LIUNGMAN 1938. 894., 896., 898., 939. stb.

¹⁸ DÖRRER 1949. 168, 174. — DENEKE, BERNWARD 1961.

¹⁹ ERNYEY—KARSAI 1938. II. 351—352.

²⁰ SZENDREY ÁKOS 1938. 128. — DÖRRER 1949. 47. kk.

²¹ DSIVELEGOW 1958. 48.

A húshagyókor használt maszkok Itáliában különösen művésziek voltak, úgy hogy a festő-céh számára kifizetődőnek látszott külön alcsoportot létesíteni a maszk-készítők számára. Ezeket a maszkokat azután az itáliai nemesek külföldi udvaroknak is megküldték ajándéknak.²² Ránk maradt 1489-ből Eleonóra ferrarai hercegnő levele, melyben fiát, Hippolit esztergomi érseket megbizta, hogy az általa küldött álarcokat ajándékképpen Mátyás királynak felajánlja. Az álarcok listája a következő: Mascare 5 contrafate; Mascare 4 cole barbote rosse; Mascare 2 con barba negra; Mascare 2 sarascine; Mascare 4 da omenj de tempo; Mascare 3 con tuto il collo raxo dapello; Mascare 4 con le barbe de pello con tuto il collo; Mascare 16 da damexele et damixeli; Mascare 10 da barbate raxa de anni 25; Mascare 6 con la barba raxa alle Spagnulle.²³

Tehát az álarcok között különböző színű szakállas és szakáll nélküli arcok, szaracén és agg álarcok, fiatal lányokat és fiúkat, majd 25 éveseket ábrázoló álarcok és spanyol módra borotvált szakállú álarcok szerepeltek.²⁴

Hippolit érsek egyébként is buzgó kedvelője az álarcos jelmezjátékoknak és látványosságoknak. Számadáskönyveiben az álarcok és jelmezek hosszabb rovato-
kat képeznek. A ferrarai levéltárban magyar jelmezre vonatkozó feljegyzést is találunk. (I. Miksa császár udvari multságain is utalnak magyaros jelmezre.)²⁵

Mátyás halála után is több feljegyzés tanúskodik a királyi udvar álarcos multságairól. Zsigmond lengyel herceg budai számadásai többször is megemlékeznek a farsangi szórakozásokról. 1500-ban bohóc és gyermek-császár jelenik meg az udvar szórakoztatására. 1501-ben kardtáncot járnak, és álarcos lovas bohócok szórakoztatják Zsigmondot.

1500. Item blasznom cum cesare scolaribus qui venerant ad dominum principem. . . dedi II. flor (március 2.)²⁶ — 1501. Item dominico carnisprivii die, istis qui dimicabant ante dominum principem post prandium et choreas per gladios ducebant ad mandata domini principis dedi III. flor.²⁷ Item eodem die blasznom larvatis cum equo, qui chorisabant in aula superiori ante dominum principem dedi II. flor.²⁸

Nagy farsangolás folyt II. Lajos udvarában is. Szerémi György így búcsúztatja el a halott királyt: „Aztán márvány koporsóba helyezték, mert gyermekkorától kezdve rosszra szoktatták, s minden évben farsang utolján húshagyókor a rossz szellemek fejedelmévé tették s feslettségbe húzták bele a nők.”²⁹

Szerémi a király szájába adta ezeket a vádoló szavakat: „Ráadásul engem a királyt bolonddá tettetek, minden évben húshagyókor, luciferi fejre ökörszarvakat

²³ *Magyar Diplomáciai Emlékek Mátyás király korából.* IV. 8—9.

²⁴ Vö. RADVÁNSZKY 1887.

²⁵ RADVÁNSZKY 1887.

²⁶ DIVÉKY 1914a. 21. (Az egész kérdésesoporthoz: *Régi Magyar Drámai Emlékek.* I. Bevezetés. 61 kk.)

²⁷ DIVÉKY 1914a 91.

²⁸ Uo.

²⁹ SZERÉMI 1941. 10.

tettetek, ökörlábakat adtak, és gólyaorral kígyófarkat, ami Isten ellen volt és minden szentek ellen.”³⁰

Az 1519-es farsangról Brandenburi György számol be: „a király udvara szörnyen szegény, de én mégis hatalmasan farsangoltam vele, had lássák az urak, hogy azok, akik a király körül vannak, még talpukon tudnak állani. Először Stiblitz és Zetritz hat ízben gyalog csaptak össze egymással, azután én és Krabat lóháton vívtunk egymással. Krabat ördög volt, én meg vadember, az ördög lefordult lováról és arcára esett. A király is szépen lovagolt. A város minden asszonya jelen volt, azonkívül temérdek nép. Azután a tánc következett. Tizennyolc álarcossal léptem elő, kurta köpenybe és hegyes orrú vörös cipőkbe voltunk öltözve, minőket a régiek viseltek. Egy öreg atyus mindkét kezében bottal, fából készült sarukban két különös táncot járt. A király és más urak a tobortáncot járták.”³¹

1525-ben húshagyó kedden, midőn a király a pápa követét vendégelte meg, a déli és esti lakoma közötti időt álarcos menettel töltötte ki, melyben elefánt is szerepelt. E célra akkor 20 Ft-ot adtak a kincstárból, részben az álarcok és jelmezek kiegészítésére.³²

II. Lajos farsangkor harci játékokat, lovagjátékokat is rendeztetett. Radvánszky írja: „Batthyányi Ferenc főlovászmester 1522. év őszen a Prágában tartózkodó királyhoz külön futárt küld Szlavóniából azon kérdéssel: hol fogja a jövő évi farsang utolsó napjait tölteni? és kívánja-e, hogy a harci játékokra ő is felszerelve jelenjék meg? A király azonnal válaszolt; nem tudja ugyan még hogy akkor hol lesz, de a farsangot vígan akarja tölteni és Batthyányi a lovagjátékokban használt lovát és fegyvereit minden esetre hozza magával.”³³

A budai udvar farsangi ünnepségei a mohácsi vész után is folytatódtak. 1538-ban Szerémi nagy játékról számol be húshagyón, melyen Gritti kormányzót tették nevetségessé olaszos modora miatt. E játékot Kardos Tibor részletesen ismerteti tanulmányában, ezért itt csak utalunk rá.³⁴

A budai udvar farsangi mulatozásairól szóló híradások azután hosszú időre elhallgatnak, csak Buda felszabadulása után hallunk megint budai farsangról.

A falusi és udvari farsangolás mellett városi farsangról is van adatunk ebben az időben, melyet Kardos Tibor elemzett. Ludovico da Bagno mantuai olasz nemes írja Egerből 1518. február 21-én, hogy különös farsangi mulatságot látott. A lovagok sisak és pajzs helyett homloktól övig egybekötött vasabroncsokkal voltak borítva, vánkos védte hasukat a szúrások ellen, hosszú rúd végéhez erősített konyhakés képezte a lándzsát. „Azt vártam, hogy nyak és kartörést fogok látni, de egészségesen tértek haza, habár némileg szédültek, mint mondották” — így zárja be tudósítását. „Et perché V. S. so se diletta de arme come se conviene a

³⁰ SZERÉMI 1941. 78.

³¹ RADVÁNSZKY 1887. 311—312.

³² RADVÁNSZKY 1887. 311.

³³ RADVÁNSZKY 1887. 294.

³⁴ SZERÉMI 1941. 229. — és KADROS TIBOR 1953., továbbá *Régi Magyar Drámai Emlékek* I. 155 k.

Signor naturale et di qualla Illustrissima casa, parmi de narragli il modo de una giostra che fecero alcuni gioveni qui in Agria el giorno di carnevale.

La sorte de l'arme era un cossino grando sul stomacho, in capo un capelletto de lana all' ongraresca, per scuto alcuni pezzi di cerchi da vasseli commessi insieme li quali pigliavano de la cima de la fronte insino alla correggia et erano tanto larghi un da l'altro, chel giostratore potea ben vedere lo inimico senza periculo che la lanza la potesse offendere, et perchè el dicto scuto el qual scusava scuto et elmo, stesse ben assetato alla fronte vi era in cima un circhiello come una ghirlanda el qual era attachato con li cerchi, e cosi se lo assettavano sul capelletto, le lanze pavevano un tagliero in capo. Io aspettava di veder romper collo e brazzi, pur tornorno sani a casa anchor che si dessere qualche sturlato.³⁵

Ugyancsak Kardos Tibor lett figyelmes Stephanus Taurinus *Stauromachia* c. művében egy megjegyzésre, mely szintén farsangi szabadosságra utal, mégpedig Gyulafehérvárott 1519-ben: „Huc pertinet quod paucissimis admodum diebus: Saturnalibus inquam vel stultorum feriis in quibus, ut fit, justitium edixeram, clamosi fori a strepitu hos commentariolos raptim congressi.”³⁶ (Taurinus itt ugyan is mentegetőzik, hogy a kommentárokat csak összekapkodta néhány nap alatt, roppant zaj közben.) Bár a leírás maga inkább az újév-vízkereszt körüli bolond ünnepekre illenék, a dátum mégis arra vall, hogy húshagyó ünnepléséről van szó.

Farsangi ünnepek a XVI—XVIII. században

1.

A XVI. századtól kezdve további adataink vannak a farsangi álarcokra, jelmezes alakoskodásokra vonatkozólag; a férfi-női ruhacserét is gyakran említik.

Az álarcnak, jelmeznek többféle elnevezésére is bukkanunk e században. Ilyenek elsősorban az álorca és a gyakran használt „csuf ruha” kifejezés. A XVI. században bukkan fel a maskara szó is (az olasz maschera-ból),³⁷ Leopold Schmidt nyugat-magyarországi német forrásból, a Fertő-tó környékéről (Fertőfehéregyháza és Nyulas) a „Mäschkhora” kifejezést említi.³⁸

Míg az álorca kifejezés közelebbi magyarázatot nem kíván, néhány szóval ki kell térnünk az azóta eltűnt *csuf ruha* kifejezésre. A *csuf* szó bohóc, mulattató jelentésével Kardos Tibor foglalkozott *A trufa* c. tanulmányában. „A csufság

³⁵ ÓVÁRY 1889. 401.

³⁶ KARDOS TIBOR 1957. 324—325. „Ide tartozik, hogy nagyon kevés nap alatt hordtam össze e kommentárocskákat sebtében a lármás piac zaja mellett a Saturnálián vagy a bolondok ünnepén, mikor szokás szerint törvény-szünetet rendeltem el.” (A jegyzetekben levő fordításoknál Szilágyi János György volt segítségemre.)

³⁷ BÁRCZI: Magyar Szófejtő Szótár.

³⁸ SCHMIDT, LEOPOLD 1956.

— írja — az olasz eredetű mulattató típus, a csuf-ok nevéből vezethető le és gúnyos színjátékot jelent.³⁹ — Kódexeinkben gyakran találunk e kifejezésre. A *Virginia kódex* szerint „ez világi csufok, ez földi urakat szórakoztatják”, az *Érdy kódex* világi csufokat, a *Pozsonyi Krónika* tubás csufokat említ. A *Sermones Dominicales* az „istrio” szót tubás csufnak adja vissza. Mint vezetéknev is megjelenik a XV. században.

Tolnai Bálint a *Historia de Moribus in Convivio* c. költeményében írja:

Nem illet az rut játék tisztösségös embört
Csuf ruhában öltözni, illet nyálas embört,
Kötözés és füstölés, illet trágár embört
Ajtötörés, tollazás, illet bolond embört.⁴⁰

A „csuf ruhában öltözni” kifejezés ez esetben „jelmezt, álarcot öltetni” — értelemben fordul elő. Telegdi Miklós egy húshagyóra szóló prédikációjából még világosabban kitűnik ez a jelentés: „Gondollyátok meg, mely éktelen dolog az istennek hasonlatosságára teremtett orczátokat az ördögnek ábrázattára fordítani, chufokat, bolondokat ti magatokból chénálni!”⁴¹

Többször emlegeti a csufokat Bornemisza Péter is, aki a híres csufokat: Eulenspiegel, majd Orlandót idézi. Másutt trágár és penészes csufszágról beszél.⁴²

Az „álorca” kifejezésre is sok példát tudunk idézni. Telegdi Miklós írja húshagyóra szóló prédikációjában: „Az kic az Istennek parancsolattya ellen ál orczában járnak, az Firfiak aszszony ember ruhába, az aszszony népek firfiu ruhába öltözne, részegeskedne, paráználkodnac. Ó részegesec, oh torkosoc, oh ti fassangosoc . . . Gondollyátoc meg, méltóe tinectec kártyát, hásártot, vertelyét játszanotoc. . . ez Világi emberek magokrul el feletkezvén Bachusnak áldoznak hasoknac és torkoknac szolgálnac dozbodasra és reszegesgre aggyac magocat al orczakba és fassang ruhaba bolondoskodnak, kártyat, vertelyét, hásárdot iaczanac.”

Másutt így ír: „Ti peniglen az Isten parancholattya ellen oly ruhaba öltöztöc mely nem chac tisztessesgebeli emberhez de akar kihezis ugyan nem illeniec.”

Így kiált fel: „Az poganoktul reianc szallot test hizlalo es lelec öldöklő bűdös fassang.”⁴³

Férfi és női ruhaeserére utal többek közt a L. Schmidt által ismertetett Fertő-tó környéki történet is. Hőse Villanus Kristóf nevű német pap, aki 1593-ban szakácsnőjével együtt megy farsangolni, mégpedig a pap női ruhában, a szakácsnő pedig férfiöltözékben. Nem csoda, ha ezért hívei feljelentették a felsőbb hatóságoknál.

³⁹ KARDOS TIBOR 1955b. 133.

⁴⁰ DÉZSI 1915. 27.

⁴¹ TELEGDY I. Bécs, 1577. 347—349.

⁴² *Ördögi kísértetek*. (1955-ös kiadás) 99.

⁴³ Bécs, 1577. 122. 347—349. (Telegdi maga is mentegeti a Bécsben nyomott könyv nyomdai, helyesírási hibáit.)

Mint más európai országokban, nálunk is ismeretes volt már a XVI. században a böjt és farsang párviadalának dramatikus színrehozatala. E tréfás küzdelemre először Szkhárosi utal:

Többet ezekről én mostan itt nem szólok,
Csak a csúf innepről, az farsangról szólok
Mennyi sok bolondság ott vagyon tudjátok,
Minden gonoszságra vagyon szabadságtok.
Senki ne féljen akkor részegségtül,
Gonosz gyilkosságtul, fertelmes élettül,
Csak böjtben, megszünjék az gonosz étkektül,
Turótul, tikmonyutul, és az hús-ételtül.
Ütközet nagy lesz mindenkor a farsangban,
Mikor Cibere bán beszáll az Bánságban,
Konc vajda haragszik, dul-ful haragjában,
Mert nincs tisztessége az negyven hat napban.
Oh mely szemérem ez a sós szalonnának
Az disznó soldornak, hogy füstön hallgatnak,
De csak lencse, borsó tisztességben vagynak,
Az szegény kapások halat nem kaphatnak.⁴⁴

(*Kétféle hitről*)

Rothadt tőkének térdet fejeket hajtunk,
A disznó soldornak innepet szentelünk,
Kit nagy zabáláságban farsangban elhagyunk,
Sós vízzel meghintjük, szenteltnek alitjuk.⁴⁵

A Cibere—Konc háborúskodás megszemélyesített szereplői a farsangi népszokásokban egészen századunkig fennmaradtak, különösen Erdélyben, ahol Csík megyében a Cibere vajda—Konc király (vagy Csont-király) tréfás küzdelmét szalmabábokkal is eljátszották.⁴⁶ Az északi felföld peremvidékén élő palóc és palócos jellegű községekben ismerik a harc fordított kimenetelét is. Kiszileves és Sódar tréfás vetélkedése előfordul böjt befejeztekor is, akkor viszont Sódar kerül ki győztesnek a harcból, és a Kiszileves (korpaleves, cibere) bukására kerül sor.⁴⁷

A magyarországi Cibere—Konc háborúság elsősorban a farsang és böjt kulináris vonatkozásait emeli ki. Ez a motívum: a böjti és farsangi ételek küzdelme más

⁴⁴ *Régi Magyar Költők Tára*. II. 1880. 183—184.

⁴⁵ Uo. 186.

⁴⁶ GYALLAY 1953. — VÁMSZER 1955. — KARDOS TIBOR 1953. — TURÓCZI-TROSTLER JÓZSEF 1958. — DÖMÖTÖR TEKLA 1953a. stb.

⁴⁷ MANGA JÁNOS 1941a.

európai országokban is ismeretes (Madridban a szardellát, másutt a heringet temették el). Hazánkban azonban a böjt-farsang küzdelem csaknem kizárólag az ételekre szorítkozik.

Melius Péter írja böjti prédikációjában (1563): „Im mint koplalunc, testünket vexallunc . . . szürt visellunc. Sós vizával, borsos drága etkeken io draga felföldi, Somog, Barania, Szerem borauul veszödne . . . stb.”⁴⁸

A farsangi és böjti ételek megszemélyesített küzdelme a XVII—XVIII. században néha összeolvad egy középkori eredetű vetélkedés motívumával, a Bor és Víz vetélkedésével, illetőleg az iskolai színjátszásban Bacchus és Neptunus dramatizált vetélkedésével. A bor és Bacchus éppúgy a farsangot személyesítik meg, mint a víz és Neptunus a böjtöt. A farsang-Bacchus azonosítás azonban nálunk sohasem lett a népi hagyomány olyan szerves része, mint a cseh farsangi népszokásokban (különösen a városokban), ahol gyakran találkozunk a farsang-Bacchus azonosítással, Bacchus szomorú kimúlásával. Palóc falvakban azonban magam is hallottam, hogy a farsangi maskarákat *bakusok*-nak nevezik.⁴⁹

A farsangi és böjti ételek harcát rendkívül szemléletesen írja le a XVII. században egy nagyböjt-ellenes vers: *Bakkhusnak véletlen rabsága idejének legjobb korában* és Gyöngyösi István költeménye: *Márs és Bacchus egymással való viaskodása*.⁵⁰

E motívumok nálunk gyakran helyettesítik a szomszédos népeknél felfalható, allegorikus értelmű megszemélyesítéseket: a tél kivitelét — nyár behozaletát, a halál kihordását stb.

A XVII—XVIII. században is folytatódnak a maskarákra, álorcás alakoskodásra való utalások. A pünkösdi királyról szóló fejezetben emlékezünk meg bővebben a Gelei Katona által említett „fársángos pünkösdi királyról”, akit a komédiai játékban szereplő „personatus, álorcás királyokkal” vet össze. Hivatkoztunk már Gyulai Sámuelre is, aki a falusi maskarázásról szól: „De ne menünk mezze, ne de Izibe esek a Magyar Orszagnak az sok Comedia Jadzás az sok farsangolás az sok all orezakban való bolondoskodás.”⁵¹

Miskolczi Csulyak István is emlegeti a farsangi álorcákat és a farsang kihajtást.

Apor Péter a *Metamorphosis Transylvaniae*-ben így emlékezik meg a régi erdélyi farsangról: „Fársángban pedig kivált egy székelységen az atyafiak valamely atyafihoz gyűltenek . . . Tizen, tizenketten az atyafiak és nemesek egy szánban beültenek, zekében, harisnyában öltöznek, az szán előtt hat ökör volt, közöttük két-három cseber, bor s úgy ittak s úgy jártak egymáshoz, csuklyát vontak az nyakokban, botot az kezekben, feles cigány hegedüsök, dudások az szánban, kiáltásokkal, muzsika-szóval úgy járták az tartományt.”⁵²

⁴⁸ MELIUS PÉTER 1563. 173.

⁴⁹ ZÍBERT 1950. — DÖMÖTÖR TEKLA 1953b.

⁵⁰ TURÓCZI-TROSTLER 1942 és 1943. — DÖMÖTÖR TEKLA 1953b. és *Régi Magyar Drámai Emlékek* II. 419 kk.

⁵¹ GYALLAY 1953.

⁵² APOR: *Metamorphosis*. IV. cikkely.

Tréfás városi párviadalra utalnak a *Magyar Simplicissimus* megemlékezései is a XVII. századból: „Húshagyó kedd éjszakáján a mézároslegények egyebek között ilyen különös tréfákat szoktak csinálni. Kötelet húznak a lócsei vendéglőstől a másik oldalon fekvő őrházig, amelynek közepére egy fonallal jól összekötözött libát akasztanak a lábánál fogva. A legények nyeregtelen lovon futtatnak el a kötél alatt és igyekeznek elkapni a liba nyakát. A kapkodás és nyargalás addig tart, amíg valamelyik a lúd fejét le nem szakította. Ez aztán hirtelen elvágta vele s jól elrejtí, mert a többiek üldözőbe veszik s igyekeznek tőle elragadni; pedig, aki a fejet elvitte, egy évig főlegény és a mesterségbeliek között különös kiváltságokat élvez. Ilyen időtájban szabadítják fel tanuló inasait is. Egyet-egyét ketten visznek rúdon a csorgókúthoz s a medencébe dobják. Ha az inas jól megfürdött, ismét fel kell ülnie a rúdra. Útközben gyakran megállnak pihenni, mint amikor a levágott ökröt viszik. A szegény nyomorultnak félig meg kell fagnia, mire a szállásra érnek vele.”⁵³ — Az egri tréfás viadalhoz hasonló párviadalról is megemlékezik a *Simplicissimus*. „Egyéb tréfák között a párviadalt is megengedik a nőtlen legényeknek és akámelyik kérkedő hívhatja a másikat egy szál kopjára, vagy lándzsatorésre a következő módon. A dolgot egy forint lefizetésével a városbírónál kell bejelenteni. Ha ez megtörtént, a bíró kötelezi őket, hogy egymással ne kötekedjenek, se meg ne hátráljanak húshagyóig, amikorára a lándzsatorés határnapja ki van tűzve. A kijelölt ideig mindegyik elláthatja magát vérttel, páncéllal, karvassal és jó lóval. A kopját vagy lándzsát persze vashegy nélkül a felsőbbség adja, egyforma hosszúságban és csalafintság kizárásával. Amikor odanyújtották nekik a kopját, két oldalról, megfelelő irányban egymásnak rohannak. Nyereg nincs a lovon. Aki a másikat a lóról lelöki, az győz. Gyakori eset, hogy jókora husáng is van náluk, s az, aki ellenfelét földre terítette, leugrik lováról és a másikat alaposan végigveri. Bizony megtörténik, hogy némelykor a kihívó kapja a legtöbb ütést és hozzá a csúfságot. Nagyritkán megesik, hogy valamelyik fél nem akar megjelenni. Ilyenkor az, aki kiállott a viadalra, vesz a mézárosától egy hólyaggal bevont lámpát, égő gyertyát tesz bele s ezt egy pár rongyos nadrágszárral lándzsára kötve, benyargalja vele a város utcáit, kikiáltja ellenfele nevét s kérdi az emberektől nem látják-e a, tisztességgel legyen mondva mit, vagy nem tudják-e hol lenne feltalálható. Annak, aki nem jelenik meg, ezt el kell viselnie. Különben ötven vagy még több hajdú van kirendelve, hogy ha a felek kellőképpen megfizettek egymásnak, szétválasszák őket s békét teremtsenek. Ilyenkor rendszerint mind a kettőt feldicsérik s ezzel elérik, hogy megbocsátanak egymásnak s ismét jó barátokká válnak.”⁵⁴

Még egy történetet találunk e pikareszk regényben, melynek már óriási irodalma van. Ez a *halottas tánc vagy játék*, melyről a szerző így nyilatkozik: „Ezt a ronda játékot láttam lakodalmakon is és farsangkor.”

⁵³ *Magyar Simplicissimus*. 167—168.

⁵⁴ Uo.

„Más alkalommal egy magyar városban is láttam egy temetés alkalmából különös táncot. Egy ember lefeküdt a szoba közepére, kezét, lábát elnyújtotta, arcát zsebkendővel betakarta, teljesen mozdulatlanul. Erre megrendelték a muzsikusnál, fújja csak a dudán a halottas táncot. Mihelyt rákezdték, körüljárta néhány férfi és nő énekelve, félig pedig siránkozva a fekvő fickón, összetették a kezét a mellén, összekötötték a lábát, hol a hasára, hol a hátára fordították, s mindenféle játékot űztek vele. Nagyon utálatos látvány volt, mert a legény meg sem rezdült, hanem megmeredten állt, úgy, ahogy a többiek a tagjait igazították.”⁵⁵

E különös szokásról Morvay Péter írt tanulmányt.⁵⁶ Pleszajta halottas játékot ma is bőven lehet találni országszerte, különösen lakodalmak alkalmából. Mint Morvay Péter is megjegyzi, ilyen lakodalmas játék szövegét nem igen publikáltak, mert nem tűr nyomdafestéket. Magam Körösnagyharsányban gyűjtöttem a 76 esztendőös Bitó Gergelytől ilyen temetési játékot; ezt lakodalom alkalmából szokták előadni. A törvénykezés után a főhóst felakasztották „akkurátusan”, azután kivitték a konyhába, lefektették a ravatalra. A násznép felöltözött papnak, a halott feleségének, családjának, kántornak. A pap kezében egy nagy tőzeg ganéj helyettesítette a bibliát. Következett a rendkívül hosszú sirató, melynek változatait Hajdú-Biharban mindenfelé fel lehet még jegyezni. Egyes mitológiai utalások itt is diák-szerzősége utalnak. Egy enyhébb részletet közlünk: „Mi segedelmünk legyen a nagyszemü Jupiternek nevében, aki teremtette az üllőt, a furót, a kis és nagy kalapácsot, minden osengő-bongó szerszámmal egyetemben és mindörökké a phele.

Végbucsuzásomnak most lesz kezdése,
 Legyünk csendességben, mikor lesz végzése.
 Körülöttem álló takaros kis sereg,
 Aki e holttest felett mostan kesereg,
 Lássátok őt; meghalt ez a szegény legény.
 Lelankadt a f . . . már nem igen kemény . . .”⁵⁷

És így tovább, hosszú verssorokon keresztül búcsúztatják a szegény halottat. Javait családjára testálják.

A Morvay által felhozott példák közül azonban néhányat nem csatolnánk e szokáshoz. Más körbe tartozik az a motívum is, amikor a farsangot eltemetik szalmabábú alakjában, vagy pedig egy részeg legény testesíti meg a kimúlt farsangot.

Ilyen farsang-temetés igen sok formában él ma is a néphagyományban: talán ide tartozik a XVII. századból a Miskolci Csulyak által emlegetett farsang-kihajtás is.

⁵⁵ Uo. 248.

⁵⁶ MORVAY PÉTER 1951.

⁵⁷ Hasonló szöveget gyűjtött KISS GABRIELLA 1954-ben. Az EA-ban is több szöveg. Saját gyűjtésem Biharugráról és Szamosszegről. Továbbá: Táncstudományi tanulmányok. Bp. 1958. 106 kk: „Szentjános megsiratása.” – V. ö. FERENCZI-UJYÁRY 1962.

A XVII. századtól kezdve vénlánycsúfoló mozzanatokra is van utalás. (A farsang a földi élet örömeit, a bőséget ünnepelel; csúfolják a pártában maradt lányokat, s ennek a csúfolásnak társadalmi mondanivalója is van: a közösség elítéli azokat, akik a köz számára elsőrendűen fontos kötelességüknek, a fajfenntartásnak nem tettek eleget.)⁵⁸ Az iskolák farsangi közjátékai kegyetlen humorral emlékeznek meg a vénlányokról, és lényegében e témára épült Csokonai *Dorottyája* is. Egy XVIII. századi magyar iskolai közjáték, az ún. „Weibermühle” motívumát tartalmazza. A fiatal férfi öregasszonyt vett feleségül, de a molnár kellő jutalom ellenében fiatallá őrlé vissza. (Az alpesi népi farsang is gyakran hozza színre a málmot, mely az öregasszonyokat és lányokat megőrli és megfiatalítja.)⁵⁹

A vénlánycsúfolásra utal a *tuskóhúzás* szokása is. Csokonai így számol be erről a *Dorottyához* írt jegyzetben: „*Tőkét vonni*. Szokásban vagyon sok helyeken, hogy mikor a fársáng elmulik, a meg nem házasodott ifjakkal és a férjhez nem ment leányokkal valamely fát vagy tőkét nevetség okáért felemeltetnek, vagy egy helyről más helyre vitetnek. A csinosabbak az olyan személynek zsebébe egy kis forgácsot, szilánkot vagy zsindelet tesznek, sőt affélet levelekbe s cédulákba is zárnak.”

A tuskóhúzást századunkban főként a Dunántúlon gyakorolják, de ismerték pl. Szatmár megyében is.⁶⁰ Karl Klier⁶¹ monográfiájában a tuskóhúzást a mágikus ekehúzási szertartásokkal hozza kapcsolatba: e kapcsolat azonban a magyarországi formákból nem tűnik ki. Nálunk a XVIII. század óta a források csak csúfoló szertartásra utalnak, amit a falubeli legények rendeznek.

Dugonics András is szól a tuskóhúzás szokásáról: „Régente azokkal az eladó lányokkal, kik fársangi napokon férjhez nem mentenek, mint valami szilaj kancákkal hus hagyó Szerdán tőkét huzattak a Magyarok.”⁶²

A tuskóhúzás a nyugati országrészekeken még a két világháború között is élő szokás volt; hasonló vénlánycsúfoló szokások azonban szerte az országban fellelhetők farsangkor. Ilyenfajta szokás például Szatmárban a kongózás. Húshagyó kedden a férjhez nem ment lányok ablaka alatt rossz pléhdarabot ütögetnek, lármáznak s bekiáltanak a fiúk:

Hushagyó!
Itt maradt az eladó.

Akinek van nagy jánya
Hajtsa ki a gulyára.⁶³

⁵⁸ DÖMÖTÖR TEKLA 1953b.

⁵⁹ *Régi Magyar Drámai Emlékek*. II. kötet. 540 kk.

⁶⁰ SZENDREY ZSIGMOND 1941b. 103. — és 1928b.

⁶¹ Ismerteti I. WEBER—KELLERMANN: KARL M. KLIER: *Das Blockziehen*.

⁶² DUGONICS 1820. II. 287.

⁶³ ORTUTAY 1934. 217.

Az idézett forrásoknál természetesen sokkal több említés történik e századokban a farsangról. Különösen a protestáns prédikátorok térnek mindig újra és újra vissza e kérdésre. Mégis a történeti adatok, melyeket idéztem, lényegében kimerítik a magyar farsang fő formáit.

Régi hagyománya van az aláreviselésnek, alakoskodásnak (férfi-női ruhacsere). Az éneknek, táncnak is ez a fő időszaka. Mindezt már Temesvári Pelbárt szerint is és még Bod Péter szerint is az ördög sugalmazza.

A fő hangsúly az evésen, iváson van, mint Heltai Gáspár írja: „Ackor isz nac az emberek, tobzódnac, lakoznac es külemb külembfele heaba valo kölchéget müvelnec”. A farsang-böjt megszemélyesítés is az ételek világából veszi allegorikus alakjait.

A farsangi szórakozások közt szerepel tréfás párviadal, harci játék, kakas-ütés, libanyakazás, lóverseny, halottas játék.

A farsang végének már régen külön hagyománya alakult ki. Temetési szertartást játszanak, kihajtják, vízbe dobják, elégetik a farsangot. — Hallunk a pártában maradt (tehát a közösség fenntartásában részt nem vevő) lányok csúfolásáról is.

Az adatok gazdagságának oka főként az, hogy a farsangi ünnepkörnek nemcsak a népi kultúrában volt jelentősége, hanem az egész társadalom életében jelentős szerepet játszott, lejegyzésre méltó esemény volt. Jellemző a farsangi alakoskodás népszerűségére, hogy az *alakoskodókat általában farsangosoknak nevezik*, bármelyik alkalomból jelennek is meg; pl. a XVII. századi kassai rendeletekben a vízkereszti csillagozókat is mint „farsangosokat” említik.

A farsang a XV—XVIII. századig minden társadalmi osztálynak víg ünnepe. A királyi udvar, a nemesség, a város és a falu farsangolásáról, a céhek farsangi szokásairól egyaránt szólnak az adatok. Különösen a diákság veszi ki részét a mulatozásból; a XVI. század elején a budai diákok farsangi játékokat adnak elő, szatírát is készítenek farsangra. A XVII—XVIII. századi iskolai színjátás egyik fő alkalma is a farsang. A jezsuita iskolák farsangkor táncjátékokat, balettokat adnak elő, más iskolák latin és magyar nyelvű bohózatokat.

Vannak azonban olyan mozzanatok, melyekre adataink nem térnek ki: így például nem történik említés az évszakok allegorikus farsangi küzdelméről. A tél és nyár küzdelmét színrevivő farsangi játékokat a környező népek s a velünk egy évezreden át egy államközösségben élt népcsoportok jó része ismeri. Ehelyett nálunk a farsang és böjt tréfás küzdelméről emlékeznek meg (a megszemélyesített farsang halálát nem tartom allegorikus évszaktemetésnek, ez nálunk sokkal inkább a kényszerű egyházi böjt beálltára utal, mint a tél halálára). Az évszakok megszemélyesített küzdelme nálunk elsősorban a kisére kivitele — villó behozatala szokásban jelentkezik virágvasárnap, bővebben tehát e szokásokról a következő fejezetben szólnok.

Újabbkori farsangi szokásaink között szerepel a farsangi „sajbózás” is (tüzes karikák hajítása). Itt a szokás német eredete nyilvánvaló, a név is erre utal

(sajbó: német Scheibe). Hiányoznak történeti adatainkból a farsangi tűzgyújtásra vonatkozó leírások is.

A történeti leírásokban a magyar farsang démonikus vonásai is általában kevésbé kerülnek előtérbe, bár Temesvári Pelbárt a XV. században eleget emlegeti a farsangi ördögöket, démonokat. Az adatközlők inkább az erkölcstelenségek miatt nevezik a farsangot az ördög ünnepének. Termékenységvarázslásra, agrármágiára vonatkozó mozzanatok a modern szokásanyagban sokat találunk; a Dunántúl mai hiedelmei között is szerepel a húshagyókeddi boszorkányjárás; — a történeti adatok e területen sem árulnak el sokat. A magyar farsangra vonatkozó történeti adatokban inkább a humoros, szatirikus mozzanatok kerülnek előtérbe s olyasfajta démonikus és erotikus mozzanatok, melyek például a mohácsi délszlávok busójárásában közvetlenül és leplezetlenül jutnak kifejezésre, a magyar farsangi szokásokban halványabban jelentkeznek.

Vannak azonban a magyar farsangnak is igen archaikus jellegű alakoskodásai, játéka, melyek különösen a magyar nyelvterület keleti részein maradtak fenn. Ilyenek például a hétfalusi és moldvai csángóknak a századforduló körül még életteljes farsangi játéka, többek között a borica-tánc. Ilyenek tekinthetjük a halált és feltámadást ábrázoló állatalakoskodásokat is. Egy Szolnok-Doboka megyei leírás, melyben a tréfás lakodalom együtt szerepel különféle állatalakoskodásokkal, meglepő párhuzamot mutat balkáni farsangi maskarázással.⁶⁴ Érdekes színszerű szokások élnek ma is még Panyolán, Szamosszegen és néhány környező községben, ahol a fonókat látogatják farsang idején a legénycsoportok. A betyárok életéből vett jelenetek mellett tréfás, rendkívül durva lakodalmas és halottas játékot is adnak elő, és megjelennek az állatalakok: a ló, a kecske, a gólya is. Sajnos a történeti források nem segítenek ezeknek az állatmaszkoknak kelet-európai összefüggései tisztázásában. De hazánk más részében is élnek még a farsangi alakoskodó szokások, állatmaszkokkal (medve, ló, kecske, gólya), leánycsúfoló mozzanatokkal (ilyen például az ősrégi, tuskóhúzással egybekötött maskaralakodalom, „faházasság”).⁶⁵

A farsangi alakoskodások rituális kötöttsége hazánkban ma már eléggé halvány, s ennek következtében jó alkalmat nyújtanak a politikai és társadalmi aktualizálásra (rabozás, tréfás jogszokások stb.).⁶⁶ A farsangi alakoskodások sokhelyütt átkerültek a fonóbeli játékok közé, majd a fonó megszűnésével ma már a városias formákat utánzó, falusi álarcosbálok keretében élnek még tovább.

⁶⁴ VINCZE LAJOS 1943.

⁶⁵ DÖMÖTÖR SÁNDOR 1960. 133. — FERENCZI—UJVÁRY 1962.

⁶⁶ UJVÁRY ZOLTÁN 1957. — DÖMÖTÖR TEKLA 1960.

Húsvét

Húsvéti tojás — Öntözés — Komatál küldés

A húsvéti ünnepkör kezdetét nagyjából virágvasárnaptól számíthatjuk. Az ünnepkörhöz fűződő szokások ettől az időponttól a húsvét vasárnapot követő fehér vasárnapig, illetve az ezt követő hétfőig tartó periódusban helyezkednek el.

A húsvéti ünnepkör dramatikus (és nem dramatikus) szokásainak igen sok eleme egyházi eredetű és jellegű. Ezek történeti múltját általában igen messze nyomon követhetjük, mert az írott források már régóta említik őket. Viszont ezek az egyházi szokások (tűzszentelés, vízszentelés, zöldág-szentelés, ételszentelés) is többnyire régebbi és általánosan elterjedt „pogány” képzetekhez kapcsolódnak, és könnyen érthető, hogy az egyházi liturgiából visszakerültek a népi gyakorlatba és a mai napig is népszerűségnek örvendenek.

A nem egyházi jellegű szokások tavaszi szokások; a természet megújulásával állnak kapcsolatban és főként termékenységvarázsló jellegűek. Ilyen az a két igen régen ismert szokás, melyre már a középkori elnevezések is utalnak, s melyeket hazánkban a mai napig is falu és város egyaránt kedvel: az öntözködés és a tojással kapcsolatos játékok. Az utóbbira utal a „dies concussionis ovorum” elnevezés (1380). Ez a húsvétot követő fehér vasárnap utáni hétfő neve.¹ A vízbevetélő hétfő, vízbehányó kedd elnevezések is már régen ismertek.² Szlavóniában is ismerték e kifejezés tükörfordításait.³

A húsvéti tojás eredetére és az ezzel kapcsolatos képzetekre itt nem óhajtunk részletesen kitérni. A tojásnak, mint termékenységi jelképnek bizonyára voltak előzményei a magyarság világképében is, hiszen általános eurázsiai szimbólumról van szó, és rokonnépeink mitikus hagyományában is szerepel a világtojás. De a festett tojás elterjedése is igen általános és régi; a kínaiak, az irániak szokásanyagában egyaránt szerepel a festett tojás. Hazánk területén például a régészeti feltárások avar női sírokban hoztak napvilágra sírmellékletként díszített tojást.⁴

¹ BARTAL: *Magyarországi latinság szótára*. — SZENTPÉTERY 1923. 27. — Századok. XI. 539.

² VELLEDEITS 1912. 254.

³ SCHNEEWEIS 1956.

⁴ SZENDREY ÁKOS 1928. 26. — LÁSZLÓ GYULA 1944. 87.

14—15. Húsvéti tojást
hímző asszony.
Letenye. (Nagykanizsa,
Thury György
Múzeum. Sörlei Tibor
felv).

A középkori egyházi írók a húsvéti tojást is beillesztették jelképrendszerükbe. Érdekes a *Sándor-kódex* leírása a „Mennyszámban található igen szép dolgokról”. Az igen szép dolgok között említi a kókonyát, a húsvéti szentelt ételt is, melyet az emberek egymásnak is küldözgetnek. A tojásfehérjét Krisztus lelkéhez hasonlítja, a tojás sárgáját pedig Krisztus istenségéhez. A kókonyához tartozik még a „koszorúmódra csinált” húsvéti kenyér is.⁵ A kókonya szó azután a mai népnyelvben jelentheti a hímes tojást is. Olasz vagy vallon jövevényszó lehet, még a középkorban honosodott meg nálunk (az olasz *cuccagna*-ból vagy a vallon *cocogne*-ből).⁶ Akárcsak más, a római egyházhoz tartozó országokban, nálunk is nagy szerepet játszott húsvétkor az egyházi járandóságok között a tojás. Így például a dunántúli egyházi nagybirtokokon a középkor végén minden telek után általában 2 kenyeret és 2-től 20-ig terjedő tojásmennyiséget voltak kötelesek a jobbágyok beszolgáltatni.⁷ (Hasonló adatokról számol be Moser a bajoroknál, a középkor végén itt is kenyérrel és tojással adóztak húsvétkor.)⁸

A XVIII. században a tudós Bod Péter is felteszi már a kérdést: „Méltán lehet itt azt vizsgálni, hogy az Húsvéti Festett Tojás honnan vette eredetét? . . . 1. hogy tsak Húsvétkor tselekszik. 2. Nagy örömmel viszik véghez. 3. Hogy adják a' gyermekeknek, szomszédoknak 's kivált a kereszt Atyák, Anyák a' magok kereszt-fioknak leányoknak. 4. Hogy akkor sokkal inkább észik mint másszor; mellyet bizonyít a' sok Tojás haj, melly mindenfelé hever . . . a' gyermekek sok Tojásokat koldulnak egybe 's azokkal mulatják magokat”.⁹

Bod Péter itt már utal a gyerekek szerepére a tojással kapcsolatos szokásoknál; másrészt a keresztszülők és a komaság jelentőségére, ami különösen fehérvasárnap kerül előtérbe. Néha a tojás díszítésének módjára is utalnak a források, így pl. a viasszal való díszítésről szólnak a XVIII. században.¹⁰

A húsvéti tojásokkal kapcsolatos játékokról, a „türköldsdiről” éppúgy szólnak a régi adatok, mint a húsvéti öntözködésről. A tojásjátékok is rendkívüli hasonlóságot mutatnak Közép-Európa minden népénél, s mint a *dies concussionis ovorum* kifejezés mutatja, nálunk már a középkorban is ismertek voltak (a tojások versenyszerű összeütése, gurítása stb.).

Nem hiányoznak természetesen a húsvéti ünnepekörből sem a köszöntők, melyekért általában festett hímestojás jár. A húsvéti népének között is szép régi folklorizálódott énekek vannak, féldramatikus húsvéti veszekedőket is ismertek Erdélyben.

⁵ SÁNDOR ISTVÁN 1957. 175. kk — Nyelvemléktár II. 216.

⁶ BÁRCZI GÉZA: *A magyar nyelv francia jövevényszavai*. Bp. 1938. 20.

⁷ HOLUB JÓZSEF: *Egy dunántúli egyházi nagybirtok élete a középkor végén*. Pécs, 1943. 26.

⁸ MOSER, HANS: *Brauchgeschichtliches zu Osterei und Osterbrot in Bayern*. Schweizerisches Archiv für Volkskunde. 1957, Bd. 53. 78 kk.

⁹ BOD PÉTER 1757. 75–76. — Vö. a Schweizerisches Archiv für Volkskunde 53 kötetét, különösen Kretzenbacher, Leopold és Liebl, Elisabeth tanulmányát.

¹⁰ GYÖRFFI ISTVÁN 1935.

A tojással kapcsolatos a húsvétot követő fehérvasárnap (mátkáló vasárnap) és az ezt követő hétfő, a már többször idézett *dies concussionis ovorum* szokásanyaga is. E napon a keresztszülők tojást küldöttek keresztgyermeiknek, és az ifjúság is komatállal tisztelte meg egymást. A komálás, a mátkatál küldés szokása különösen Dél-Dunántúlon maradt fenn. Lényege, hogy az egymásnak ajándékot küldő lányok, fiúk az ajándékkal egy életre szóló kapcsolatot teremtenek:

Komatálat hoztam,
Fel is koszorúztam.
Koma küldte komának,
Hogy váltsa ki komának.
Ha nem váltsa magának,
Küldje vissza komának.¹¹

A szokás teljesebb formáira a románoknál és délszlávoknál bukkanunk. Eredetere nézve megoszlanak a vélemények; egyházi eredetűnek is tartják, mások régi délszláv korcsoport-társulások emlékének,¹² Slătineau pedig egyenesen thrák eredetűnek.¹³ A románoknál a szokás neve lányoknál *surația*, fiúknál *fărtația*. A nővérré, fivérré fogadás szertartása itt is húsvéti tojás segítségével történik, ideje szintén gyakran a húsvéti utáni hét hétfője.

A húsvéti tojást hozó nyúl képzete nálunk is csak a legújabb időben a városi kultúrából került falura. Tyúkverést, kakasütést viszont húsvétal kapcsolatosan is ismerünk. Napjainkban még Apácán dívik húsvétkor az iskolások kakaslövése, régebben általánosabb szokás volt. (Erdélyben feltehetőleg az erdélyi szászok régi szokásanyaga nyomán lett divatos.)¹⁴

A legéletteljesebb szokások közé tartozik ma is a húsvéthétfői öntözés, sőt napjainkban a városok is valóságos újjáéledésének lehetünk tanúi. Bár a környező népek jelentős része ismeri (dívik például a lengyeleknél), a szlovákoknál, cseheknél és a különböző germán népeknél öntözés helyett vesszővel való csapulást találunk, hasonló termékenységvarázsló cézzalattal és hiedelemanyaggal.

Az 1654-ben Farkasdon tartott protestáns generális szinodus is tiltja az öntözöködést.¹⁵ Apor Péter a *Metamorphosis Transsylvaniae*-ben írja: „Éppen nem nagyzották akkor az emberek magokat: urfiak, alávaló fő és nemes emberek husvét másod napján az az vízben vető hétfűn járták az falut, erősen öntözték egymást, az leányokat hányták az vízben, sőt az alávaló embereknél csak magok házoknál is este az frajok az leányok házában kádakkal hordották fel a vizet, reggel csak

¹¹ Saját gyűjtésemből. KÉTHELY, 1961. — Vö. BÁLINT SÁNDOR 1937 és 1938. 235—237., — GÖNCZI 1895. 65 k., GÖNCZI: *Göcsej*. 249—251.

¹² RADÓ POLIKÁRP 1957b. 139. — BÁLINT SÁNDOR 1938. 235. — RÓHEIM GÉZA 1925. 256 k. — Ujabban: LÉVAINÉ G. JUDIT: *Komatál*, 1963. Ethn. LXXIV. 230-260.

¹³ SLĂTINEAU 1957. 181.

¹⁴ SÍPOS BELLA 1956. — UJVÁRY ZOLTÁN 1961a.

¹⁵ CSEFKÓ 1931. 150. — ItK. 1901. 225.

könnyen öltöztek, tudván már az jövendőt. Reggel azért az udvariak csebrekkel, kártyákkal rá mentek az leányokra.” „Jó anyának rosz leánya, a' Katékuménusoknak keresztiségekből a' kik ezen a' napon a' vízbe meritetnek vala, fen-maradott volt a' Magyaroknál az a' szokás, hogy Husvét másod napján öntözték s vízbe hányták egyik a' másikat nevetségesen: a' Görög vallást tartó Oláhoknál meg-vagyon most is” — írja Bod Péter.¹⁶

Egyházi eredetű népszokások

I.

A húsvéti ünnepkör XVI. századi egyházi szokáselemeire ismét Szkhárosi a legjobb forrásunk:

Semmit ezekről én szólni nem akartam,
Mert az foltos hitről csak szólni akartam,
De virágvasárnap szentelt berkét láttam,
Kinek ez óráig hasznát nem tudhattam.
Tekintsze meg immár az nagy heti dolgot,
Ingyen majdan ott látsz sok ördögi dolgot . . .
Jézus urunkat ők ezekkel tisztelik,
Éjjel az gyertyákat egyenként elszedik,
Az földet erőssen pálczákkal veretik,
Csete-paté zérzur, hol mit használ nekik?
Nem hagyá a Krisztus ezt testamentomba,
Hogy szent testét rekesszük irott koporsókban,
Odóban, ketreczben, sem a szent oltárban,
De az bünös népnek ételül ajánlá.
Jaj mely szemérem pápa az te szentséged,
Nagy szombatón látjuk az tüzet kerenged,
Sok viasz keresztvel sugdva büvöled,
Az vizre lehellesz, azzal szentté teszed.
Az veternyére hogy husvét napján juttunk,
Az koporsó környül kerengve hazudtunk,
Szu-öttö tókéhez fejenként békélkedtünk,
Az igaz istennek ott nagy boszszut tettünk.
Im a roszszas tókéét Krisztusnak kiáltják,
Meg sem tagadhatják, hátokon hordozzák,
Tisztességben tartják, térden csókolgatják
Krisztus tisztességét az bálvánnak adják . . .

¹⁶ BOD PÉTER 1757. 74.

Rothadt tőkéknek térdet fejeket hajtunk,
Az disznó soldornak innepet szentelünk,
Kit nagy zabáláságban farsangban elhagytunk,
Sós vízzel meghintjük, szenteltnek alitjuk, stb.¹⁷

Ezekről az egyházi szentelményekről és népi továbbélésükről Bálint Sándor, Zalán Menyhért és mások értekeztek. A nagyszombati tűzszentelés például nem római eredetű, a VIII. században tűnik fel először. Ekkor Franciaországban már szokásos volt a tűzszentelés, Rómában viszont csak a IX. század második felétől honosodott meg.¹⁸ Hazai emlékeink tanúsága szerint nálunk már a kora középkorban is nagyjelentőségű volt a nagyszombati újtűz. Miután meggyújtották, a hívek hazavitték az új tüzet és ezzel gyújtották meg az otthon kioltott tüzet. Az 1192 és 1195 között készült *Pray Kódex* (Sacramentarium Boldvense) is megemlékezik erről: „Ordo in sabbato sancto. Benedictio ignis. Sabbati die ornetur ecclesia omnibus ornamentis et utensilibus suis. Hora VII. conveniat omnis clerus in ecclesiam et paret se uestimentis sollempnibus. Diaconi dalmaticis. Subdiaconi sericis albis. Paratisque omnibus expectent iussum pontificis in ordine suo in choro. Cum autem presbiter fuerit paratus in sacrario, ueniat clerus obuiam sibi cum aqua benedicta et thuribus et candelabris, sine igne et plenario. Et surgens presbiter eat cum plena processione et crucibus cantando XV- cim graduum psalmos ubi fuerit ignis paratus ad benedicendum . . .” „Tunc apponatur incensum et aspergatur aqua benedicta et per omnes domos extincto ueteri igne, nouus diuidatur ciuibus. His completis, redeant inde ad locum ubi diaconus est cereum benedicturus.” stb.¹⁹

[Nagyszombati szertartás. Tűzszentelés. Szombat napján díszítették fel a templom minden díszével és használati eszközével. Hét óraker gyűljön össze a templomban az egész papság ünnepi öltözetben. A szerpapok és alszerpapok fehér, átszótt dalmatikában. Mindenki felkészülve várja, rangsor szerint a kórusban a főpap érkezését. Mikor pedig az áldozópap a sekrestyében elkészült, menjen szenteltvízzel, tömjénezővel és gyertyatartókkal, tűz nélkül és keresztel, teljes körmenetben, a 15. zsoltár graduáléit énekelve oda, ahol a tűz elő van készítve a megáldásra . . . Azután tegyenek tömjént a tömjénezőbe, hintsék meg szenteltvízzel és minden házban kioltva a régi tüzet, osszák szét az új tüzet a lakosság között. Ennek befejeztével térjenek vissza arra a helyre, ahol a diakonus meg fogja áldani a húsvéti gyertyát.]

Zalán Menyhért a nagyszombati tűzszentelés szokásával hozza kapcsolatba a hazánkban is szokásos Júdás-égetés (illetőleg Pilátus-égetés) szokását.²⁰ E szokások változatai a Pilátus-verés, illetőleg Júdás-verés. Mindkettőt ismerik a

¹⁷ *Régi Magyar Költők Tára*. II. 1880. 184. kk.

¹⁸ ZALÁN MENYHÉRT 1928.

¹⁹ RADÓ POLIKÁRP 1947. 47.

²⁰ ZALÁN MENYHÉRT 1928.

környező országok (Lengyelország, Ausztria, Jugoszlávia, Csehszlovákia) katolikus lakosságú vidékein is.²¹

A leggyakrabban ezek közül a Pilátus-verés fordul elő. A nagyhét egyik napján (szerdán, csütörtökön vagy pénteken) a gyerekek a templomban nagy lármát csapnak, verik a padokat, vagy másutt, a templom ajtaja előtt összehordott üres ládákat, hordókat zúzzák össze nagy lármával. Ezeknek roncsaiból rakták néha össze a nagyszombati máglyát, melyet a tűzszenteléshez gyűjtöttek.

E két szokást — a Pilátus-verést és a Júdás-égetést — nehéz különválasztani. Tolna megyében pl. egy deszkára Pilátust ábrázoló emberi alakot rajzoltak, és azt ütötték, verték a gyerekek. A népi magyarázat szerint a Pilátus-verés a zsidók lármázását utánozza Pilátus előtt, vagy a természet hangját (földrengés, égzengés) Krisztus halálakor. Biharban Pilátus macskáját kergetik és így tovább.²²

Mindkét szokásformára már a XVI. századból van adatunk. Sopronban még a reformáció első idejében is szokásos volt a Júdást jelképező szalmabábu ünnepeyes körülhordása és megégetése.²³ A Pilátus-verést viszont Bornemisza emlegeti a *Foliopostillában*: „... kinél most balgatagbak azok, kik pénteken vevén az Pilatust erősen zörgetnek”.²⁴ Közmondásgyűjteményeinkben is szerepel: Verik, mint Pilátust.

Ugyancsak a *Pray Kódexben* is szó esik már a Szkhárosi által emlegetett vízszentelésről is. A mai népi hiedelemben is nagy szerepet játszik a víz, a nagypéntek reggeli fürdés, mosakodás. Martonfalvy György a XVII. században is említi már: „Husvét napján, hogy ne rühdzenek, meg-ferednek”.²⁵

2.

Érdekes féldramatikus szokásra utal Szkhárosi akkor is, amikor azt írja, hogy húsvét napján „az koporsó körül kerengve hazudtunk”. Ilyen hordozható „sepulchrum Christi”, azaz úrkoporsó a garamszentbenedeki bencés apátságából maradt ránk, s ma az esztergomi bazilika egyik érdekes nevezetessége. A nagypénteki csonka mise után itt helyezték el a keresztet, melyet azután húsvét reggelén fel-emeltek, helyére kendőt tettek a sírba. A nagypénteki „Depositio crucis” és a húsvéti „Elevatio crucis”-ra való utalás már Hartvik zágrábi kódeksében is szerepel; ez a szokás lett a húsvéti liturgikus játékok egyik kiindulópontja. (Lásd a továbbiakat. Részletesen leírta Mezey László, Gerevich László, Bálint Sándor stb.)²⁶ A szent sírt néha a káptalani iskolák növendékei őrizték. Az egrai iskola

²¹ SARTORI 1914. III. 139. — ZELENIN 1927. 365. — FEHRLE 1955. 123.

²² ZALÁN MENYHÉRT 1928. — BÁLINT SÁNDOR 1937. — SZENDREY ZSIGMOND 1928b.36.

²³ CSATKAI 1935. Forrása: Gamauf evangélikus pap kéziratot jegyzetei az OSzK kéziratárában. III. kötet.

²⁴ NEMESKÚRTY 1959. 354.

²⁵ CSEFKÓ 1931. 152.

²⁶ Ezt a szertartást sokszor leírták, így KARDOS TIBOR a *Régi Magyar Drámai Emlékek* I. kötetében. 45 és 261., továbbá MEZEY LÁSZLÓ 1955. — GEREVICH LÁSZLÓ 1942. — BÁLINT SÁNDOR 1937 és 1938. 191 kk. stb.

növendékei például az 1490-es években egy forintot kaptak, mert nagyhéten a szent sírt őrizték és zsoltárokat énekeltek.²⁷ Ez az egyházi szokás a féldrámatis formák egész sorának lett kiindulópontja.

A feltámadást esetleg a levegőbe felhúzott Krisztus-figurával is jelképezheték; feltehetőleg e célt szolgálták a középkorból reánk maradt mozgatható végtagú szobrok is.²⁸ (A lengyeleknél is szokásos volt már a Jagello-korban egy Krisztus-alakot felhúzni, egy ördög-alakot pedig a toronyból lehajítani. Így történt ez például a krakkói Mária-székesegyházban is.)²⁹

Bornemisza Péter idéz e szokással kapcsolatosan egy anekdotát: „Egy barát fel fogadgya hogy ő meg mielhety hogy fele az népnec sir s fele neuet. El megyen azért mikor az fa feszületet szoktac volt helyere fel vinni az Egyház közepire az hol állott nagy Péntec vtán és mutogattac az Christus kinyat, es menybe meneset, azkor az barát a ki az latorian fel vitte; elöl artzal nagy sirua es aítatoson vitte, es a miat a Babac es az balgatag aítatosoc mind sirtac. De hatul az kapat fel foztotta hogy az ál fele es mas szerszama ki tettzet, azt valaki latta, mind el fakadot neuetue.”³⁰

(Itt jegyezzük meg, hogy Bod Péter a szokást az áldozócsütörtöki, az Úr mennybemenetelét megjelenítő szertartások között emlegeti: „Ezen a Napon a' tudatlanság idején azt tselekedték az emberek, hogy egy darab Tőkét, a' mellyel a' Kristust ábrázolták, a Templomban fel-vontanak annak Menyezetére”).³¹

A Krisztus-keresése szertartásnak népi változatai is egészen a XX. századig fennmaradtak. Ezek lényege általában, hogy a hívek egész éjjel bolyonganak a határban, míg a búzában vagy egy keresztnél elrejtett Krisztus képmást megtalálják.³² Amint Jászfelsőszentgyörgyön mesélték; „Jézus keresése nagypéntek éjjel volt, akkor kimentek a keresztekhez. A Jézus az öreg Donath bundája alatt volt. A templombíró vitte, a végén a templomban találták meg.” (1959)

Régi szokás hazánkban a húsvéti *határkerülés* is, melyről Bálint Sándor ír részletesen. Egy 1665-ös feljegyzés szerint „az mi romano-catholica religionkban régi, bévött szokás az volt, hogy mink az karácsonyi és húsvéti innepeknek éjszakáin hajnalig is miseszolgálatban foglaljuk magunkat, akkoron az ifjuság szokott lövöldözni affelett az is régi, bévött törvényünk volt, hogy minden husvét napján határt kerülénk, azaz processiot járánk”.³³

A határkerülésnek hazánkban később sok népi formája is alakult ki. Székelyföldön például a fiatal házasok „dideregtek”, azaz az ablakok alatt bebocsátást kértek s ez alkalommal jól odamondogattak mindazoknak, akiket valamiféle bűn csak terhelt abban az évben: pl. a megesett lányoknak. — Zalaegerszegen történeti monda fűződött a határjáráshoz: zászlóval, katonás rendben, lövöldö-

²⁷ BÉKEFI REMIG 1910. 80.

²⁸ GEREVICH LÁSZLÓ 1942.

²⁹ KINDERMANN, HEINZ: *Theatergeschichte Europas*. I. Salzburg, 1957. 389.

³⁰ *Ördögi kísértetek*. 1955-ös kiadás. 170. — ERNYEY—KARSAI II. 122—123.

³¹ BOD PÉTER 1757. 91.

³² BÁLINT SÁNDOR 1937 és 1938. további irodalommal.

³³ BÁLINT SÁNDOR 1937. és 1938. 211. — FEHRLE 1955. 135.

zéssel ment végbe a határkerülés. E szokást századunkban is többször felújították.³⁴

Ugyancsak a határkerülésnek egyik maradványa az úgynevezett *Emausba-járás*, melyet szintén ismernek a környező katolikus országok is, különösen azonban Ausztriában és általában német nyelvterületen szokásos. A XVIII. század végi, XIX. század eleji, még erősen németes kultúrájú Pest-Budán is Emausba-járásnak nevezték a húsvét hétfői búcsút. A *Hazai Tudósítások* így ír róla: „Húsvét hétfőn délután Szt. Gellért hegyén vígan szokott tartatni az Emaus. Ez idén mivel hideg szél vala, kevesebb számmal takarodott fel Buda s Pest mint máskor, de csak ugyan ez esztendei örömök szembetűnök voltak. A víg kedvűek közül egy amint észre vehettem elidősödött deák ifjúságának hajdani örömeire emlékeztvén, a setét és tsendes estve haza mentében nem mesterséges ugyan, de mégis kellemes hangzattal danolt . . .”

1787-ben az *Ungarische Staats und Gelehrte Nachrichten* hatóságilag szabályozza a húsvéthétfői gellérthegyi népünnepet. Megtiltja a lövöldözést, tűzijátékrendezést és ezenkívül a dohányzást is. Aki az utcán dohányt füstöl, hat forint bírsággal vagy elzárással sújtják, aki pedig tud ilyesmiről és nem jelenti, azt az előjáróság 18 forint pénzbüntetéssel fogja sújtani.³⁵

Félig egyházi, félig népi formái alakultak ki a feltámadási körmeneteknek is.

A zöldág-hordás

A Szekhárosi által említett virágvasárnapi szentelt barka is ismeretes még: főként termékenység-varázslásnál, bajelhárításnál használják.³⁶

A zöldág szentelés szokása virágvasárnapon igen fontos szerepet játszott az egyházi szertartásban; mint a XV. századi pozsonyi Missalékből is kitűnik, körmenettel, a nép és az énekesek dramatikus mozdulatokkal illusztrált részvételével zajlott le.³⁷ Telegdi Miklós is mint a virágvasárnapi ceremónia lényeges alkotórészét említi prédikációjában: „és végezetre bémegyünk a szentegyházba, zöld ágakat kezeinkbe viselvén.”³⁸

Hazánkban a tavaszi zöldággal kapcsolatosan különböző féldramatikus és köszöntő szokások alakultak ki, s nem világos, hogy ezek mennyiben függenek össze az egyházi ceremóniával, s mennyiben játszott szerepet kialakulásukban a szlovákok (s a délszlávok) tavaszi zöldághordozó szokása, mely a tavasz behoza-

³⁴ RÉSŐ ENSEL SÁNDOR 1867. 163. — GÖNCZI FERENC 1914. 245—247. és 1895. — BÁLINT SÁNDOR 1938. 211 kk.

³⁵ ZOLTÁN JÓZSEF 1963. 181 — 182.

³⁶ BÁLINT 1938. 213. — ZALÁN MENYHÉRT 1928. — KERÉNYI GYÖRGY 1962.

³⁷ JÁVOR EGON 1942. 48 kk.

³⁸ TELEGDI MIKLÓS: *Az evangéliumoknac . . . Magyarazattának I. Resze*. Bécs, 1538 675.

16. Kiszebaba öltöztetés. (Boldog, Pest megye. 1933. Budapest, Néprajzi Múzeum. Gönyey Sándor felv.)

talát jelképezi.³⁹ Bod Péter írja: „Dominica Palmarum, Virág vasárnap. Vették ezt az nevezetet onnan, mivel a' Kristus szenvedése előtt nem sokkal számar háton Jerusálembe bé menvén, az örvendező sokaság olaj és Pálma ágakat vitt a' kezében, melly napot a Kristus' Jérusálembe való menetelének emlékezetére fel-vettek a' Keresztyének is, 's azon a' napon valami berkeket vagy zöld ágakat szednek ; mellyekkel az után egy 's más babonára vissza élnek. Néhol ezen a' napon fából számart készítettek, arra ember Képet 's azt vonszolták az utzán, ének szóval mentenek előtte mintha a' volna a' Kristus, zöld ágat hánytak elejkebe s le-térdepeltek.”⁴⁰ (Kiemelés tőlem.)

³⁹ VÁCLAVIK 1959. 176 kk. — GÖNCZI 1914. 242—243. — LIUNGMAN 1941—1945.

⁴⁰ BOD PÉTER 1757. 27.

17. Indul a menet a kiszével. (Boldog, Pest megye, 1933. Budapest, Néprajzi Múzeum. Gönyey Sándor felv.)

A bizonytalanságot fokozza, hogy a tavasznak zöldág formájában való behozatala a szomszédos népeknél néha Laetare vasárnapon, máskor azonban virágvasárnap jelentkezik. Ez a zöldág-hordás nálunk is összekapcsolódhat a kiszébábu kihordásával, azaz a tél kivitelével.⁴¹

A tél kivitele — tavasz behozatala szokásforma a germánoknál és nyugati szlávoknál egyaránt igen elterjedt, népszerű szokás; a néprajzi irodalom igen sokat foglalkozott a kérdéssel. Mannhardt főképpen erre az allegorikus jellegű játékokra alapozta „vegetációs démon”elméletét.⁴² A játékvariánsok száma nagy, néha a tél és nyár allegorikus küzdelme játszódik le, máskor a telet kiviszik, kihajtják, elégetik, vízbe dobják. A tavaszt általában zöldág formájában hozzák be.

Nálunk e szokásnak a nyugati nyelvterületen különböző változatait találjuk: északon a kiszé kihordása — villó behozatala formájában, a Somló-vidéken a zöldág-hordás formájában, Dél-Dunántúlon, főként Baranyában pedig leányjátékok formájában. (A tavasz zöldág alakjában való behozatala ismétlődhet május 1-én és pünkösdkor is, hasonló leányjátékok formájában.)

⁴¹ MANGA 1941a. — LIUNGMAN 1941.

⁴² MANNHARDT 1904—1905. — SIEBER 1963. — KERÉNYI 1962.

A zöldág behozatalát és a tél vagy halál kihordását a Gömör megyei evangélikus rendtartások már a XV. század végén emlegetik, valószínűleg inkább szlovák, mint magyar szokásra utalva. 1599-ben megtiltják, hogy fiúk és lányok gallyakkal járjanak.⁴³ Felsősjón ugyanebben az évben tiltják, hogy Laetare vasárnap a halált kihurcolják. 1642-ben tiltják, hogy húsvétkor a halált égessék a temetőben.⁴⁴ (A nyugati szlávoknál szokásos virágvasárnapi vesszőzés szokása nem nagymértékben terjedt el a magyarok között, hanem a csapulás fő dátuma a téli aprószentek napja maradt.)⁴⁵

Bod Péter is megemlékezik a halál kihordásáról: „Dominica Laetere. — Némely nemzeteknél ezen a’ napon hómi játékokat indítanak, vonszolnak valami rútképet az utcán, meyet egybe törnek, sárba tapodnak, annak emlékezetére, hogy az ördög és halál immár megrontatott.”⁴⁶

A magyar szokássorozatban együtt jelentkezik a böjti étel megszemélyesített elpusztítása és a sonka behozatala a tél kivételére és a tavasz behozatalára való utalásokkal.

Az ismert zöldág-játékokról (Gyűj el, gyűj el te szép ág zöld levelestől stb.) az utolsó fejezetben még bővebben szólnunk.

A virágvasárnapi körmenetek jellegzetes figurája volt a középkorban a fából faragott kerekeken mozgó szamár (Palmesel). Hazai előfordulására vonatkozólag megoszlanak a vélemények. Talán erre a szokásra utal a gráci *Antiphonarium*-ban látható allelujázó szamár-ábrázolás is.⁴⁷

Nagyheti misztériumjátékok

A nagyheti-húsvéti misztériumjátékok kérdésének hazai irodalma igen nagy. Tudósaink szinte másfél évszázadon keresztül sokat értekeztek arról a kérdésről, hogy voltak-e a magyarságnak is a középkorban nemzeti nyelvű városi passiójátékai vagy sem. Az érvek és ellenérvek jól ismertek; elsősorban a hazai városok fejlődésének sajátosságával, a magyar anyanyelvű polgárság kulturális fokával próbálták magyarázni azt a tényt, hogy nálunk ilyesfajta magyar nyelvű játékokról konkrét feljegyzés nem maradt fenn.⁴⁸ A hosszú vita ellenére a végső szó még

⁴³ MIKULIK 1917. 19, 20.

⁴⁴ MIKULIK 1917. 47, 57.

⁴⁵ Kivéve a szlovákokkal közvetlenül érintkező területeket, ahol előfordul. MANGA 1941a. 314 (húsvétkeddi suhodás). — Néprajzi Értesítő 1905. 113. — Továbbá Fejér megye néhány községében így Pázmádon, Tordason. (Pesovár F. szíves közlése)

⁴⁶ BOD 1757. 26.

⁴⁷ BÁLINT SÁNDOR 1938. 191 és BÁLINT SÁNDOR 1937. — *A gráci Antiphonarium szamár ábrázolásáról*: FETICH NÁNDOR 1958. 355. és FALVY ZOLTÁN 1955.

⁴⁸ E kérdésekről részletesen szól: DÖMÖTÖR TEKLA 1936 és 1956. — POSONYI ERZSÉBET 1929. további irodalommal. — DÖMÖTÖR TEKLA: *Drámatörténet és nacionalizmus*. Fil. Közl. 1961.

nem hangzott el ebben a kérdésben. Magyar nyelvű iskolai passiószövegek a XVII—XVIII. századból maradtak ránk. A szomszédos Ausztriában a középkori és reneszánsz játékok, főként azonban a barokk iskoladráma hatására nagyszabású paraszti passiójátékok is alakultak ki.

Húsvéti latin nyelvű liturgikus játék középkori szertartáskönyveinkben több is fordul elő. (A *Pray Kódeax*nek nevezett Sacramentarium sokszor emlegetett „*quem queritis*” szövege, a Hartwick győri püspök *Agenda Pontificalis*ában fennmaradt *Officium sepulchri*, a gráci *Antiphonarium* húsvéti liturgikus játéka stb.)⁴⁹ Ugyancsak ismeretesek a középkorból magyar Mária-siralmak is, amelyek — más országok passiószövegeinek tanúsága szerint is — a misztériumjátékok szerves részét alkották.

Kardos Tibor latin és magyar kódexirodalmunkban számos olyan passiószöveget talált, melyek az itáliai féldramatikus devociós játékok felépítését követik. Gyöngyösi Gergely pálos-történetében megemlékezik egy magyar nyelvű pálos-passióról. (1515 körül)⁵⁰

Az észak és észak-nyugati részek, valamint Erdély németlakta városai mindenestre ismerték a húsvéti ünnepkör látványos, színszerű, a nyugat-európaihoz hasonló polgári misztériumjátékait is, amelyeknek legérdekesebb emléke az ún. „*bártfai színlap*”. Karsai Géza gyűjtötte össze a német lakosságú városok számadáskönyveiből az idevonatkozó adatokat: Sopronban 1412-ben, Pozsonyban 1439-ben, 1519—20-ban, 1540—41-ben, 1539—40-ben; Bártfán 1497-ben, 1512-ben, 1516-ban; Késmárkon 1523-ban; Brassóban 1500-ban adtak a húsvéti ünnepkörhöz tartozó városi misztériumjátékot elő.⁵¹

A középkori és XVI. századi képzőművészeti alkotások között is akadnak olyanok, melyek talán tényleges passióelőadások nyomán jöttek létre és ezek jeleneit ábrázolják. Különösen a csíkszentléleki és csíkmenasági szárnyasoltárok keltik ezt a hatást.⁵² Csíksomlyón egészen a XVIII. század végéig adtak a ferencesek magyar passiójátékokat elő. A legrégebbsen ismert magyar nyelvű katolikus iskoladráma is erdélyi, ferences eredetű. Feltehető tehát, hogy az erdélyi ferencesek már a XVI. században is és talán előbb is közreműködtek passiójátékok színrehozásában. Ezek szereplői iskolai növendékek és laikus vallásos céhek tagjai egyaránt lehettek. A felvidéki német városokból ránkmaradt adatok is általában e laikus vallásos társaságok közreműködésére utalnak.⁵³ Ha pedig e

⁴⁹ Közli: KARDOS TIBOR, *Régi Magyar Drámai Emlékek* I. 241 kk. — Továbbá: KARDOS TIBOR 1953. és 1956. — MEZEY LÁSZLÓ 1955. és 1958.

⁵⁰ KARDOS TIBOR a *Régi magyar Drámai Emlékek* I. kötetében, a Bevezetésben, továbbá KARDOS 1953., 1955a.

⁵¹ L. az 50. jegyzetet, továbbá ERNYEY—KARSAI II. 111—113., 116—117. — HONT FERENC 1940. 148. kk stb.

⁵² Közli RADOCSAY 1955. és *Régi Magyar Drámai Emlékek*. I. VI—X ábra

⁵³ DÖMÖTÖR TEKLA 1957c. 256—257. (További irodalom uo. a 11. sz. jegyzetben.) — BÁLINT SÁNDOR 1938. 28. stb.

18. Passiójelenetek a Leibic-i oltárról. 1521. (Budapest, Szépművészeti Múzeum.)

céheknek a németajkú városokban ilyesfajta funkciója is volt, alig hihető, hogy a magyar lakosság vallásos céheinél teljesen hiányoztak a színjátékszerű, kollektív megnyilvánulások.

Jobban ismerjük a passiójátékok második, *barokk szakaszának* hazai emlékeit, bár ismereteink itt is hézagosak. A csíksomlyói kéziratok drámakötetek publikálatlan anyaga is eltűnt a II. világháború alatt. A barokk passiók egy része az iskolák rendezésében került színre. A katolikus iskolák növendékei nagypénteken a körmenet alkalmából vagy ettől függetlenül jeleneteket, passió-részleteket adtak elő, vagy mint Csíksomlyón történt, egész passióciklusokat vittek színre. Másrészt a XVII. században divatba jöttek nálunk is a töviskoronás, keresztthordozó, önostorozó körmenetek.⁵⁴ A XVII. századi protestáns prédikátorok gyakran emlékeznek meg gúnyos hangon ezekről: „Ide való a többi között Christus szenyvedésének és halálának játékos comediára való fordítása, a mely Jézus Christust bosszantó szokást, esztendőként a pápistáknál szemünkkel tapasztalunk.”⁵⁵

Keresztthordozó flagelláns körmenetekről Budán a Vízivárosban is tudunk, ezeket csak 1782-ben tiltották be. De tudomásunk van polgári passióelőadásokról is Budán a XVIII. században. A főszerepet éveken át egy Fingerle nevű polgár alakította; a keresztrefeszítők szerepében hidegkúti parasztok léptek fel. A hét főbűn allegorikus megszemélyesítéséről is szó esik a feljegyzésekben.⁵⁶

Városi passiókról és nagypénteki dramatizált körmenetekről tehát elég sok feljegyzés maradt fenn. Falun a passióéneklés, a stációjárás és a nagyheti ünneplés több féldramatikus formája egészen századunkig fennmaradt.

⁵⁴ BÁLINT SÁNDOR 1938. 24–25. — JÁNOSI GYULA 1935.

⁵⁵ Idézi SZILÁDY ÁRON: *Régi Magyar Költők Tára* V. 1886. 325–327. — Az idézet forrása: PÓSAHÁZI JÁNOS: *Igazság istápjá*. 1669. 561.

⁵⁶ Ezeket részletesen közli ZOLTÁN JÓZSEF 1963. 51. (A szövegre Schoen Arnold hívta fel a figyelmet *A budai Szt. Anna templom* c. művében.)

Május — Pünkösöd

Egy régi közmondás

A szokásoknak egyre változó szövevényénél hagyományörzőbb, konzervatívabb a nyelv. Ott, ahol a levéltári adatok, írásos feljegyzések cserbenhagynak, történeti forrásul szolgálnak a közmondások, szólások.

Ennek köszönhetjük, hogy a XVI. századtól kezdve tudunk a pünkösdi királyválasztásról. A XVI—XVII. századi adatok főként a régi (s még ma is élő) közmondással kapcsolatosak, s elsősorban a pünkösdi királyságnak rövid, múltó, értéktelen voltát hangsúlyozzák.

Így nevezi pl. Kállay János 1528-ban Kompolthból keltezett és Báthory Andrásához intézett levelében Ferdinándot többszörösen is „rex pynkesthyensis”-nek. (Ubi vero Eadem scribit ut omni die vellem regem elevare pynkesthyensem. — Ubi denique scribit dominatio Vestra ut in elevatione Regis pynkesthyensis poterit in me cognoscere parva sapientia.)¹ Melius Péter *Az ket Samuel könyveiben* (1565) is többször használja a kifejezést. (Nagy szégyent vall, mint egy pünkösdi király stb.)²

Sokszor idézték Gelei Katona István megjegyzését, aki a *Váltság Titkának* második Volumenjében (1647) egyenesen „fársángos Pünköshti Királyról” beszél. Ez a látszólagos ellentmondás a közmondás általános közismertségével magyarázható, s azt bizonyítja, hogy Magyarországon éppúgy, mint Erdélyben, széltében hosszában ismert volt a pünkösdi király múltó hatalmának fogalma. Gelei e helyen Krisztus szenvedéseiről szól; levonják Krisztusról a királyi palástot: „jelenté az ő királyságának hívságos és csúfos voltát, hogy tudniillik ő csak olyan fársángos Pünkösdi Király volna, mint ama comoediai játékban levő personatus, álorczás királyok.”³

A közmondás különben napjainkig is él, sok gyűjteményben szerepel. Erdélyi Jánosnál a 6486 szám alatt olvashatjuk: „Pünköshti Királyság. Rövid mint a

¹ BUNYITAY—RAPAICS—KARÁCSONYI 1902. I. 419. — E kérdéstről lásd még: JUHÁSZ: Ethn. 1944. 24—43. (Ahol pedig ugyanő azt írja, hogy minden nap pünkösdi királyt akarok választani. . . Végül ahol azt írja Uraságod, hogy a pünkösdi király választásában megismerzik hogy milyen csekély az én okosságom.)

² O. NAGY GÁBOR 1957. 200. — MNy. XIV. 154.

³ GELEI KATONA 1647. II. 414.

pünkössti királyság. (Ez csak egy napig tart. Szokás ugyanis az Alföldön pünköszt első napján egy szép kis gyermeket, néhutt csak leányt, csinosan felöltöztetni, versekre betanítani, mikor aztán megy házrul házra, hirdeti az ünnepet, ajándéket kap.)”⁴

A XVI. századtól kezdve szólnak a levéltári adatok is a pünkösdi királyválasztásról. Bartholomaeides a csetneki zsinat 1591-es határozatai között talált idevonatkozó tilalmat. A „Decreta Synodi Evangelicae Csetnekiensis anno 1591 celebratae” 18-ik pontja: . . . „In die Pentecostes de veteri more Reges creare, choreas ducere, ludos exercere etiam quibuscunque prohibitum sit.” [. . . Pünkösd napján régi szokás szerint királyt választani, táncot járni és játékokat játszani, akiknek is meg van tiltva.] E zsinat határozatai szlovák és latin nyelvűek, tehát a tilalom szlovák népszokásra is vonatkozhat. De semmi okunk sincs azt hinni, hogy a magyarok között éppúgy ne dívott volna — a közmondás tanúsága szerint is — e szokás. A XVI—XVII. században az észak-magyarországi adatok közül, melyek a pünkösdi királyválasztásra és a szentiváni tűzgyújtásra vonatkoznak, nehéz különválasztani a szlovák és a magyar szokásokat, a két ünnepi szokás egyaránt előfordult mindkét nyelvterületen. A Gömör megyei evangélikus rendtartások és egyházlátogatási jegyzőkönyvek pl. tiltják a pünkösdi királyválasztást 1578-ban, 1596-ban, 1604-ben.⁵

A XVIII. századi adatok, akárcsak a szentiváni tűzgyújtásnál, leginkább az északi-északnyugati megyékből származnak. Bél Mátyás Csallóköz leírásánál 1736-ban Csötörtök helységgel kapcsolatban kimondottan magyar szokásra utal: „Vicinium oppido, praedium S. Elisabethe adsedit, Hungaris Szent-Örsébeth dictum. . . Huc sacras peregrinationes, altera Pentecostes feria, instituti olim accepimus, religione oppido eximia, atque hilaritate insigni. Rusticum scilicet vulgus, vetere suo more, vicitim reges sibi, diebus Pentecostes sublegit, quos vernacule Pünkösdy Király, hoc est: reges pentecostales, seu temporareos, vocant. Frequentes huc coeunt, cumque sacra concelebrassent, effunduntur in choreas et tripudia. Rebus florentioribus, adee haec cerimonia obitatur sollicite, ut heri ipsi, subditos sibi, ad eam faciendam compellerent. Iam aliquot retro annis, obsolescere ea solemnitas coepit, credo ob angustam rem agrestium.”⁶[A városhoz közel fekszik a magyar nép ajkán „Szent-Örsébeth”-nek nevezett falu. . . Tudjuk, hogy erre a helyre pünkösd másnapján a városból igen jámbor, de egyúttal vidám hívő sereg szent zarándoklatát szokták vezetni. A falusi nép ugyanis ősi szokás szerint a pünkösdi napokra királyt szokott választani, akit a nép nyelvén „Pünkösdi Királynak” vagy „ideiglenes királynak” neveznek. Némegyszer úgy jönnek ide össze, hogy az istentiszteleten való közös részvétel helyett is táncrea és ugrándozásra özőnlenek. Szerencsésebb időkben erről a hagyományról annyira gondoskodtak, hogy maguk a földesurak biztatták rá alattvalóikat. Néhány éve azonban ez már kezd feledésbe menni, úgy hiszem, a falusi nép sanyarú sorsa miatt.]

⁴ ERDÉLYI JÁNOS 1851. 334.

⁵ BARTHOLOMAEIDES 1799. 214. — MIKULIK 1917. 18., 28., 29., 40.

⁶ BÉL MÁTYÁS: *Notitia Partis Secundo*. 230—231.

Bartholomaeides László a XVIII—XIX. század fordulóján Gömör megye leírásánál együttesen szól a magyar és szlovák pünkösdi szokásokról, de megjegyzi, hogy 1673-ban Jánosi és Pálfalva magyar lakossága is választott pünkösdi királyt: „Non vero ita se res habuit cum ritu Regum Pentecostalium constituentium nostris diu multumque usitato. Hunc enim Magistratus civiles et ecclesiastici censuris et edictis suis impugnare et abolere debebant. Fit hujus ritus in Protocolis Provincialibus, imprimis autem Adversariis ecclesiasticis evangelicis luculenta et iterata mentio. Nimirum quoties, visitationes quae audiunt ecclesiasticae apud Evangelicos instituebantur, toties in abolenda ista consuetudine laborabatur. Consistebat autem ritus hic in eo, quod Feris Pentecostalibus, unus e numero juvenum alicujus loci, in Magistratum incolarum omnium, cum potestate brevi duratura, sed regio nomine insignita, creabatur, eique potestas, judiciaria et suprema adaequatis tantisper ordinariis localibus Magistratibus, deferebatur. Quid sibi consuetudo haec voluerit, facile dictu non est. Existimaverim, vulgus hac cerimonia Morem majorum Duces creandi, Procerum item Regem eligentium imitari voluisse, idque imprimis inde conjecerim, quod Provinciales Magistratus ei abolendo tum demum manus et animum adjecerint, dum Regnum Hungariae desiisset esse electivum. Scilicet iuxta adversaria publica an. 1673. iidem Magistratus incolas Janosienses et Pálfalvenses, graviter ideo animadverterunt, quod Reges pentecostales constituere fuerint ausi. Nomen igitur Regum Pentecostalium hic evanescit.”⁷

[Nem így áll a dolog a pünkösdi királyválasztásának szokásával, mely a mieink között régóta és elevenen élt. Ennek a hagyománynak a megszüntetéséért a világi és egyházi hatóságoknak büntetésekkel és rendeletekkel kellett küzdenie. E szokásról főként az evangélikus egyházi jegyzőkönyvekben és protokollumokban esik hitelt érdemlő gyakori szó. Különösen az evangélikusok egyházlátogatásai alkalmával, mikor megvizsgálják a nyáját, foglal koznak ezzel a kiirtandó szokással is. A hagyomány pedig abból áll, hogy pünkösdi ünnepén a község lakói az ifjak közül egyet rövid időre királyi címmel elöljárónak választanak és felruházzák a község elöljáróit megillető bírói és főhatalommal. Hogy mindennek mi a magyarázata, nehéz megmondani. Úgy gondolom, hogy a nép mindezzel utánozni akarja vezért vagy királyt választó őseinket és a főnemeseket. Ezt pedig főként abból sejttem, hogy a vidéki hatóságoknak csupán azóta gondja-baja ennek a hagyománynak eltörlése, mióta megszűnt a magyar királyok választása. Ugyanis az 1673-iki jegyzőkönyv tanúsága szerint Jánosi és Pálfalva elöljárói komolyan megdorgálják a népet, mert az pünkösdi királyt merészelt választani. Ettől az időtől megy tehát feledésbe a pünkösdi királyok hagyománya.]

⁷ BARTHOLOMAEIDES: *Com. Gömör* 443—444. — L. még: IPOLYI 1929. II. 3. fejezet.

Pütkösd király — pütkösd királynő

1.

Mint láttuk, a legrégebbi adatok a pütkösd királynőről nem szólnak, csak királyválasztásról beszélnek. Más a helyzet a XVIII. század végétől kezdve, mikor a királyválasztás mellett a királynőválasztás szokását is emlegetik. A XIX. században mindkettőről egyformán szólnak forrásaink. A XX. században azután úgy változott a helyzet, hogy csak a kislányok királynőválasztása maradt fenn az ország egyes vidékein élő gyakorlatként.

Sebestyén Gyula, aki összefoglaló tanulmányt írt a pütkösd király és királynő választásról, egymás mellett sorolja fel ezeket az adatokat,⁸ s ugyanígy járt el Róheim és a többi kutató is. Valójában a vegyes adatokat négy fő csoportba oszthatjuk, s lehet, hogy ezek eredetükre nézve is különbözhetnek. Ezek a következők:

1. Pütkösd királyválasztás a legények korcsoportjából.
2. Király- és királynőválasztás a legények és nagylányok csoportjából.
3. Király- és királynőválasztás a gyermekek korcsoportjából.
4. Lányok királynőválasztása. (A királynő többnyire egészen fiatal kislány.)

Az első csoportba tartozó adatok a már idézett, a közmondással kapcsolatos említések mellett csaknem mindenütt a legények versenyével, ügyességpróbájával kapcsolatosak.

Szendrey a *Magyarság Néprajza* IV. kötetében a pütkösd királyt bizonyos mértékig a *legénybíróval* azonosítja, amikor így ír: „A pütkösd király egy évig igazi királyuk volt a legényeknek: deres, kaloda nem fenyegette, borát a földesúr vagy az előljáróság fizette, lovát és marhát a legények őrizték, hivatalos volt minden lakodalomba, házi és kocsmái összejövetelekre, a rendtartások ellen vétő legényekre bírságot vagy bizonyos számú lapickaütést rótt ki és neki minden legény engedelmeskedni tartozott. Ma azonban már ebből a pütkösd királyi, vagy legénybírói hatalomból csak a táncrendezés és horbíróság maradt fenn a vasárnap délelőtt tartott legénybírói igazlító gyűlésre.”⁹

A pütkösd királyválasztás e típusának katonai hagyományai is voltak. Takáts Sándor is utal arra, hogy a XVI. században a katonáknak — töröknek és magyarnak egyaránt — pütkösd volt a legkedvesebb ünnepe. Balassi Bálint írja a *Borivőnek való* című közismert költeményében:

Áldott szép Pütkösdnek gyönyörű ideje,
Mindent egészséggel látogató ege,
Hosszú úton járókat könnyebbítő szele!

Neked virágoznak bokrok, szép violák,
Folyó vizek, kutak csak neked tisztulnak.
Az jó hamar lovak is csak benned vígadnak.

⁸ SEBESTYÉN GYULA 1906.

⁹ *Magyarság Néprajza*. IV. (első kiadás). 175.

19. Pütkösdí királyné. (Maconka, Heves megye, 1931. Budapest, Néprajzi Múzeum. Gönyei Sándor felv.)

Sőt még az végbeli jó vitéz katonák
 Az szép szagú mezőt kik széjjel bejárják.
 Most azok is vígadnak, az időt mulatják.

Ki szép fűven lévén bánik jó lovával,
 Ki vígan lakozik vitéz barátjával,
 S ki penig véres fegyvert tisztítat csiszárral. . . .

Takáts utal arra is, hogy a XVII. század végén, a XVIII. század elején a huszárezredek századai „Májuskirályt” választottak, akiknek minden ember engedelmessé tartzott.¹⁰ Ezek törvényt ültek, ítékeztek, s ők vigyáztak arra, hogy a huszárok mulatozás és tánc közben az illem ellen ne vétssenek. Takáts közli a Splényi huszárezred 1727. május 1-én végbement választásának iratait. Eszerint a májuskirálynak „népei” is voltak: adjutáns, assessor, két bévádló, két pártfogó, egy lapickás mester, tréfás asztali és udvari szolga stb. Ránk maradt e májuskirály kiáltványa is, mely egykorú céh-előírásokat és tilalmakat idéz emlékezetünkbe. Adataink hiányossága folytán nem áll világosan előttünk, hogy a katonai gyakorlat

¹⁰ TAKÁTS: *A régi Magyarország jókedve.* 109—115.

hatott-e a népi szokásokra, vagy pedig a katonai gyakorlat maga is népi előzményekre megy vissza. Valószínűleg kölcsönhatásról van itt szó, bár a katonai gyakorlatnak külföldi előzményei is lehettek.

2.

Nézzük most az újabb, a XIX—XX. századból ránkmaradt adatokat.

Jókai Mór *Egy magyar nábob* c. regényében a VIII. fejezetben pünkösdi királyválasztást ír le „Nagykunmadarasban”. A királyválasztás pünkösöd harmadik ünnepén, lóverseny formájában zajlik le. A királyt nagy lombos koszorú díszíti, fűzekből és virágokból, úgyhogy a fűzerek hosszan omlanak a legény vállára. A királyválasztást lóverseny előzi meg, majd mikor ennek eredményét nem fogadják el a nézők, a vetélkedők vad bikát hajszolnak.

E regényes leírásen kívül Jókai másutt is foglalkozott a pünkösdi királyválasztással. A *Vasárnapi Ujság* 1856-os évfolyamában a dunántúli pünkösdi királyválasztást hasonló módon írja le.¹¹ Megjegyzi, hogy ettől függetlenül a lányok is választottak pünkösdi királynőt. — Kecskeméten pünkösdi bikahajszóról emlékezik meg. Jókai szól arról is, hogy Erdély déli részén fazékba dugnak kakast, s a bekötött szemű legényeknek azt kell furkósbottal eltalálni pünkösdkor.

Adataink más versennyel egybekötött királyválasztásra is utalnak. A székelyeknél kamó-húzásról (bothúzásról) emlékeznek meg.¹² A Nyárad mentén fiúgyermekek közül választottak maguknak királyt, aki a három ünnepen rendezte a játékokat, kántálást. A játékban, verekedésben legerősebb a pünkösdi király, királysága a pünkösöd elmúltával megszűnik. Harmath Lujza megjegyzi azt is, hogy a pünkösdi királyok szolgáltatták a későbbi legénybírókat.¹³

Jókai ír a lúdnnyakszakításról is: „A felső vidéken kötelet húznak pünkösöd napján az utcán végig, annak közepére eleven ludat akasztanak, lábainál fogva, amely alatt aztán a legények elballagva, a lúd nyakát elszakítani törekszenek. Természetesen aki egy rántással el nem tudja tépni, ki megy alóla, s ő a lúdon függve marad, s azon aztán sokat lehet nevetni.”¹⁴

Ide kapcsolódik még a pünkösdi királyválasztásnak érdekes leírása Ugocsa megyéből, (1895) amiből Vargyas Lajos igen messzemenő következtetéseket vont le. A pünkösdi király az „ezévben bevált katonák közül a legelőkelőbb”. A király arcát álarc fedi, fején papiros korona, ruhája szedett-vedett. Lová sem a legjobb. Mellette álarcos „palatinus, zászlós főúr”. A menet felé minden kerítés mellől hamuval telt fazékkal, törött tállal dobálnak. A lovasmenetet bál zárja be. Mint az ismertető, Csáky János írja: „itt tehát nem egy évig, de csak egy napig tart a pünkösdi királyság”.¹⁵

¹¹ JÓKAI MÓR 1856. 165—166.

¹² Uo.

¹³ HARMATH LUJZA 1899. 44—47.

¹⁴ JÓKAI MÓR 1856. 167.

¹⁵ CSÁKY JÁNOS 1895. 226—227.

Bikafékezéssel egybekötött pünkösdi királyválasztásról még századunk első évtizedében is hallunk.¹⁶ A szokás azonban napjainkban már ismeretlen; a készülő magyar néprajzi atlasz kérdésére jóformán semmi válasz sem érkezett.

Itt most egy kis kitérőt kell tennünk. Régi közmondásgyűjteményeink egyike-másika és ezek nyomán Sebestyén is, a pünkösdi királyt a többször emlegetett „Tragikus Rex”-szel is azonosították.

Sebestyén Gyula idézett tanulmányában így ír: „Ha sejtelmünk nem csal, a tragikus király azzal a „szomorú” (vagy pünkösdi) királlyal lehet azonos, aki utoljára a koloniak (Nyitra megye) május elseji népszokásában szerepelt. E király, aki a tél és tavasz szimbólumainak külföldön is gyakran tapasztalt összekeveredéséből keletkezett, fakardos örök kíséretében a májusfa állítás után sorra tányérozta a házakat. A szomorú király — szolt a tudósítás — kinek kötelessége szomorú, komoly képet vágni, ha elneveti magát pár icce bor vételére büntettetik, amit a legények a pünkösdi királyság után, a falut vígan bejárván, vígan elköltenek.”¹⁷

Itt véleményünk szerint nem egészen helyesen értelmezett közmondás-magyarázatról van szó. Sebestyén ötletét Kovács Páltól nyerte, aki 1794-ben a Tragikus Rex fogalmát azonosította a pünkösdi királlyal. A régebbi közmondásgyűjtemények azonban mást mondanak. Baranyai Decsi szerint (XVI. század) a Tragikus Rex magyarul annyit tesz, mint kakaskirály.¹⁸ 1713-ban Kis Viczay Péter a Tragikus (Exitus) Rex magyarázatául ezt írja: „szörnyű és szerencsétlen kimenetel. Kakaskirály.”¹⁹

E magyarázatoknál arra gondolhatunk, hogy e két fogalom összefügghet, azaz a Tragikus Rex is és a „Kakaskirály” is a kakaslövéssel, kakasütéssel választott pünkösdi király szokására utal. Azonban ez nem biztos, és lehet, hogy Kovács Pál csak azért nevezi a kakaskirályt pünkösdi királynak, mert éppoly rövid ideig tart uralma, mint a pünkösdi királyé.

A kakasviadal szokása Magyarországon régóta ismert; Vadianus már a XV. században látott ilyen Budán. Bartholomeus Pannoniusnak a XVI. század elején írt latin vígjátékában is a kakasok „óriási szörnyű és vérengző kakasküzdelmére” esküsznek.²⁰ A kakasviadatok megszűnése után fennmaradt a kakaslövés, kakasütés mint tréfás ügyességpróba; több ünnepkörrel (húsvéttal, farsanggal) kapcsolatban is emlegetik. A tréfás kakasviadalokhoz gyakran szöveg is járult, ahol a kakasokat pörbe fogják, elítélik. Ilyen tréfás kakaslövés ismeretes pl. még napjainkban Apácán, Apáczai Csere János szülőfalujában. A kakaslövés ideje a húsvét, s a többek között a következő sirató éneket éneklük:

Ó milyen bajos élete,
Akinek nincs becsülete.

¹⁶ Ethn. XXXIX. évf. 106.

¹⁷ SEBESTYÉN GYULA 1906. 38.

¹⁸ BARANYAI DECSI JÁNOS 1598.

¹⁹ KIS VITZAY 1713.

²⁰ KARDOS TIBOR 1953. 143.

Az kakasok es úgy jártak
Maguk alá vermet ástak.
Szegény kakas, szegény kakas.

Azt gondolták, hogy jó volna,
Ha a gazda mindent tudna,
S midőn már felnevekedtek,
Fejükre halált kerestek.
Szegény kakas, szegény kakas.

Küsebb korukba csipegtek,
Hogy felnőttek, kikirilték.
Tarójukat félrecepták,
S a tyúkokat sarkantyúzták.
Szegény kakas, szegény kakas.

A szarkák és varjú fészket,
Ülő körmét elkerülték.
S midőn már felnevekedtek,
Egy iszonyú törbe estek.
Szegény kakas, szegény kakas. stb.²¹

A következőben a tréfás versek megokolják, hogy miért kellett a kakast halálra ítélni, milyen bűnöket követett el. Védője is van a kakasnak. A tréfás prédikáció után kezdetét veszi a kakaslövés.

Azt hisszük tehát, hogy a közmondás-gyűjteményekben említett Tragikus Rex nem a pünkösdi királlyal, hanem a tréfás formában kivégzett „kakaskirályal” azonos. (Ettől függetlenül a Sebestyén által említett nevetési tilalom a leányok pünkösdi szokásaiban is szerepel. A legényavatások próbái között is gyakran szerepel a nevetési vagy szótlansági tilalom.)

3.

Az eddigi leírásokban főként a legények (vagy fiúgyermek) versennyel egybekötött királyválasztásáról és az ezt követő időszakos „uralomról” volt szó. Nézzük most már a *királynőválasztás* szokását. Régebbi adataink itt nincsenek, kivéve egy homályos utalást a tavaszkirálynő ünnepére Nagy Lajos király környezetében.²²

²¹ SIPOS BELLA 1956. — UJVÁRY 1961a. hosszabb tanulmányban foglalkozott a kakasütéssel. A felsorolt számos párhuzam közül kiemelhetjük a besztarcebanyi szlovák iskolások kakasünnepével összekötött diákkirály-ünnepét, Szt. Gál napján, októberben. stb. (Vö. 20. és 58. oldal)

²² *Magyarság Néprajza* IV.¹ 292.

Van még egy másik adat is, mely esetleg ide vonatkozhat: a XVII. században a Csik megyében hozott egyházi rendelkezések többször is tiltják a sátoros ünnepeken való táncolást és *királyné asszony ültetést*.²³

Adataink jó része azonban csak a XVIII. század végétől kezdve bukkan fel. Dugonics András 1788-ban kiadott *Etelka* című regényében az Alföldön *fiú és leánygyermek*ek házról-házra járó pünkösödölését említi. Karcsay 1851-ben a Csallóközből említi, hogy a legények maguk közül és a lányok is maguk közül pünkösdi királyt és királynét választanak.²⁴ Az előbbieken idéztük Erdélyi leírását is, mely jellemző az alföldi pünkösdi király és királyné járásra. Kislányok és esetleg fiúk házról-házra mennek, verseket mondanak és adományokat kapnak. Ipolyi Arnold palóc legények és lányok pünkösödöléséről emlékezik meg.

A *negyedik* főformában már kizárólag lányok vesznek részt. A pünkösdi királynőválasztás fővonásai a következők: néhány kislány még magánál is fiatalabb királynét választ. A királyné arcát többnyire fátyol borítja. A leánycsapat házról-házra jár és megkérdezi, szabad-e megmutatni a pünkösdi királynőt. Fellibbentik fátylát, ezután következik a köszöntő. Mint látjuk, e formánál sem versenyről, sem pedig rövid ideig tartó „hatalomról” nincs szó.

A játék dunántúli változataihoz termékenység-varázslás is kapcsolódik. Fel-emelik a királynőt háromszor és azt kiáltják: ekkora legyen a ketek kendere. Ezután adománykérés következik. A Jászságban a kislányok „menyasszonyt és vőlegényt” személyesítenek meg.

A dunántúli pünkösdi királyné feje fölé kendőből gyakran dízsátrat, baldachint terítenek és ez alatt vezetik a kis királynét.²⁵ Gyakran folklorizálódott egyházi énekeket is énekelnek.

4.

Nézzük most már a magyar folklórkutatás értelmező kísérleteit e szokásokkal kapcsolatban. Ha a fent említett formákat közös eredetűnek vesszük, roppant bonyolult képet kapunk. Ha azonban azt tételezzük fel, hogy e szokások nem okvetlenül azonos eredetűek, a kép sokban egyszerűsödik.

Ipolyi a *Magyar Mythológiában* így ír a pünkösdi szokásokról:

„Összefoglalva már most a nevezetes népszokásokról tudomásunkra levő vonásokat, mint azokat a külföldi hasonlatok is még felvilágosítják, bennök ismét nyilván időszaki, időfordulati ünnepélyt s itt különösen a nyár megjöttének ünneplését s tiszteletét látjuk; ebben pedig kitűnőleg a nyárnak, mint egy a télen győzelmet vett hatalmas és diadalmas királynak vagy királynőnek személyesítése... Mi még ezentúl mint pünkösdi királyságunk egyik kitűnő nevezetes vonásaul áll, miszerint még a régi szokások Bartholomaeides és Bél tudósítása szerint tudják,

²³ KÁLLAY 1861. 159. — *Székelly Oklevéltár*. VI. 435.

²⁴ IPOLYI 1929. II. 54.

²⁵ Részletesen: *Magyar Népzene Tára II.* kötet jegyzeteiben és *Magyarság Néprajza III.* 356.

hogy ekkor minden egyéb hatalma a pünkösdi királyság mellett megszűnt... Mindez a fentebbiekkel egyezően véleményem szerint még szinte egy mélyebb régi mythosi hitnézet nyomát tükrözteti fel és az ős népek régi szabadság ünnepei, az úgynevezett sakeák vagy saturnáliákban találja megfejtését, midőn az urak letéve egy időre uraságuk, a rabszolgákat emelik megük fölé (stb). . . Így a babilóniai és assyriai sakeai ünnepélyeknél közönségesen egy rabszolga emeltetett a trónra, melyről a király lelépett s bíborba öltözve, korona és joggal feldíszítve kenetett fel, miután a nép neki hódolt, tűz áldozatra vettetett.²⁶

Ipolyi tehát három fő mozzanattal hozza összefüggésbe a pünkösdi szokásokat: a megszemélyesített nyár behozatalával, a saturnáliák „fordított világával” és a „pótkirály” feláldozásával.

Mint látni fogjuk a későbbi kutatás lényegében ugyanezeket az elméleteket variálja. Ipolyi is hivatkozik Karcsey egy érdekes adatára, melyet az egy dercsikai földművestől hallott: „hogy az régi szokás utánzása volna, miszerint valaha az ország tanácsosai minden évben új királyt választottak pünkösöd napján, közönségesen egy pásztorfiút, kinek álomitalt adva, öntudatlanul szokták volt a királyi székre helyezni, de hatalma csak a jövő pünkösdig tartott, midőn ismét hasonló módon elszenderítve kitevék régi helyére.” — Ipolyi szerint „e történetke nyilván könyvből kiolvasott mesére utal”; Róheim azonban nagy jelentőséget tulajdonít ennek az adatnak.²⁷ Valóban szép lenne, ha itt a népi emlékezet egy rendkívüli példájáról lenne szó; azonban másutt nem találkoztunk sehol hasonló népi magyarázattal, viszont a motívum irodalmi forrásokban, Shakespeare-től a *Rusticus Imperans* című magyarországi iskolai vígjátékig sokfelé előfordul, a „dercsikai földműves” magyarázatából tehát történeti következtetéseket nem mernénk levonni.

Az Ipolyitól felvett gondolatokat a kutatók azután tovább fejlesztették s néhány új magyarázattal meg is toldották.

Róheim pl. a pünkösdi király- és királynőválasztással kapcsolatban a következő magyarázatokat hozza, mégpedig egymás mellett: a rituális királygyilkosság s a király helyett feláldozott időszaki király (Ersatzkönig) vagy bűnbak; a „tavasszal visszatérő termékenység megtestesítése”; a termékenyítő királyok menyegzője; az őshordák küzdelmének emléke a nőért; a kezdetleges törzsek férfivá avatási ünnepének csökevényei.²⁸

E magyarázatok szerintünk egymás mellett így nem állhatnak meg; szinte lehetetlen, hogy egyetlen szokás egyszerre egy helyen ennyiféle különböző gazdasági és társadalmi fejlődési fokhoz tartozó jelenség emlékéét őrizze.

Viski főként avatási és termékenységvarázsló kapcsolatokra utal.²⁹ Bálint Sándor szerint „minden népnél megtalálható valamilyen formában a tavasz megünneplése: a telet jelképező szalmabábot vízbe dobják, esetleg elégetik, pünkösdi királyt és

²⁶ IPOLYI 1929. II. 54.

²⁷ RÓHEIM 1925. 298.

²⁸ RÓHEIM uo. 295 kk.

²⁹ *Magyarság Néprajza* III. 356—357.

királynőt választanak, akik a tavasz eljövetelét, a termést, szaporodást akarják mágikus szertartásokkal biztosítani. . . Az egyház, ha nem is tudta őket teljesen kiirtani, keresztény tartalommal igyekezett megtölteni.”³⁰ — Hasonló gondolat-körben mozognak más kutatók értelmezési kísérletei is.

A termékenység-ünnep

A magyar kutatóknak e nézetei természetesen nem önálló elméletek, hanem az általános európai hipotézisek nyomán keletkeztek.

Mindjárt előljáróban meg kell mondanunk, hogy az Ipolyi, Bálint Sándor és mások által emlegetett „megszemélyesített nyár behozatala” motívum allegorikus utalásai a mi pünkösdőző szokásainkban közvetlenül nem jelentkeznek, bár a külföldi anyagban néha jól felismerhetők.

Nézzük tehát azt a mozzanatot, amit Róheim így fogalmaz meg: „A tavasszal visszatérő termékenység megtestestítése. A termékenyítő királyok menyegzője.”

A tavasznak, májusnak s a május havára eső pünkösödek (tehát a természet kibontakozása, a virágzása legszebb idejének) kapcsolata Európa éghajlati viszonyai között a termékenységgel, a zöldággal (májusfával), a rózsával, a násszal, az ifjú jegyespárral annyira nyilvánvaló, hogy bátran allegóriának is nevezhetjük. E kellemes, szívderítő időszak tánccal, énekkel, sportszerű versenyekkel való ünneplése olyan emberi megnyilvánulás, melynek lelki alapjai közérthetőek; itt tehát méltán utalhatunk a sokszoros megújulás, a „revival” jelenségére.

A május és a szerelem kapcsolata ősidők óta lírai közhely. Ugyanígy az európai dramatikus szokásokban számtalan megszemélyesítést találunk: tavaszi jegyespárokat, májuskirályt és királynőt, májusgrófit és grófnőt, pünkösdi királyt és királynét, továbbá a megszemélyesítéseken kívül is rengeteg más virágokkal, zöldággal kapcsolatos szokáselemet. Sok szexuális-erotikus vonatkozása is van az ünnepkörnek.

Nehéz lenne a kutatás mai állása mellett tisztázni azt, hogy ezek az említett mozzanatok közös történeti gyökerekre mennek-e vissza, vagy pedig egymástól függetlenül keletkezett, de hasonló értelmű és formájú szokások szövevényéről van szó. Egyesek közülük oly közkeletű szimbólumok, hogy történeti összefüggést keresni szinte felesleges. Más jelenségeknél azonban (amilyen az ünnep boszorkánys, manisztikus jellege) már közös történeti gyökereket kell keresnünk.

A klasszikus ókor tavaszi ünnepei közül tudunk a római ludi Florales vagy Floralia ünnepéről, mely i.e. 173-tól állandósult és hat napig tartott (április 28-tól május 3-ig). Kapcsolatot keresnek a kutatók az Ambarvalia ünnepségekkel is. Május havában ünnepelték Maja istennőt is; a kelet-római birodalomból ismeretes

³⁰ BÁLINT 1938. 251.

a Maïoumas ünnepe. Időszámításunk II. századában Venus és Dionysos ünnepe; a IV. században lóversenyekkel kapcsolatos az ünnep; három évenként tartották meg, és ekkor 30 napig tartott már.³¹

Másrészt a május 1-e néhány európai népnél egyideig évkezdő nap is volt (pl. a kelták időszámításában az V. században,³²) s így évkezdő szokások is kapcsolódhatnak hozzá. Mindezeknek az emléke a keresztény pünkösdi ünnepkörrel úgy összefonódott, hogy szétválasztásuk alig lehetséges.

A májusi — pünkösdi *megszemélyesítések*, játékok a XIII. század körül már Európa északibb országaiban is jelentős szerepet játszottak. Angliában pl. 1240-ben említik a *Ludus de Rege et Regina*t.³³ Történeti emléke van a májusgróf választásnak a hanza-városokban is, Lübeckből már 1226-ból vannak idevonatkozó adataink; Revalból (Tallin) a XIV. századból említik ezt az ünnepséget.³⁴

A régi adatok is szólnak a májusi ünnepségeknek a színjátszással való kapcsolatáról is; már a római ünnepeken is fontos szerepe volt a színésznőknek.³⁵

A francia középkori dráma első ránkmaradt nem vallásos emlékeinek (*Le jeu de la Feuillée*, *Le jeu de Robin et Marion*) is kapcsolata van a májusi, tündéres ünnepségekkel, s ugyanígy kapcsolatban áll az angol Robin Hood játék és a moroszka nevű dramatikus tánc is a májusi ünnepel. Itáliában is az agonisztikus, dramatikus játékok egész sora fűződik ehhez az ünnepkörhöz, s néhányat közülük történetileg igen jól nyomon követhetünk.³⁶

A május-pünkösdi ünnepkör szexuális-erotikus színezetére már utaltunk. (A magyar szokásanyag ilyesfajta vonásokat kifejezetten nem tartalmaz, de a rítusénekek utalnak a termékenységre, virágünnepre is.) — Ugyanakkor érdekes, hogy sokhelyütt, pl. Franciaországban a májusi házasságot nem engedélyezte a néphagyomány (malum mense maio nubere).³⁷

A „kultikus jegyespár” vagy „tavaszi házaspár” mellett sok egyedülálló férfi vagy női megszemélyesítés is szerepel. (Pünkösdi király, Májuskirály, Pfingstlümme, Pfingsbutz, Laubkönig, Graskönig, Jack in the Green, Tavaszkirálynő, Májuskirálynő, Májusi menyasszony, Májusi rózsza, Pünkösdi királynő, Májusi virág stb.)³⁸ Az egyedülálló férfi-megszemélyesítő gyakran lombokba burkolt vadember, akinek szerepe esővarázslással is kapcsolatos. Másutt, pl. a mediterrán szokásanyagban inkább női megszemélyesítőkre találunk.

Franciaországban pl., mint Van Gennep megállapítja, férfi megszemélyesítések inkább a germán nyelvhatár közelébe eső területeken fordulnak elő.³⁹ A női meg-

³¹ L. *Historie des religions*. 3. Megfelelő helyek. — LIUNGMAN 1938. II. 1042. — TOSCHI 1955. 446 kk. stb.

³² LIUNGMAN 1938. II. 470.

³³ CHAMBERS 1903. I. 164 kk.

³⁴ PABST 1865. 51 kk. — FOSSENIUS 1951. 317.

³⁵ LIUNGMAN 1938. 1043.

³⁶ TOSCHI 1955. 442. kk.

³⁷ VAN GENNEP 1949. I/IV. 1422, 1430.

³⁸ SARTORI III. 214. — FEHRLE 1955. 147. kk. — MANNHARDT I. 318.

³⁹ VAN GENNEP 1949. I/IV. 1488.

személyesítések gyakoribbak. A francia királynőnél két fő formát különböztet meg. Vannak mozdulatlanul ülő, hordszékekben körülvitt királynők (reine assise) és járó, verseket mondó, adománygyűjtő királynők (reine ambulante). Az első csoportba tartozó királynők fiatal kislányok, míg a második csoportban már inkább nagyobb leánykák vesznek részt. Van Gennepe e két formát különálló, egymásból nem származtatható szokásnak tartja.⁴⁰ (Ilyenfajta különbségeket a magyar szokásokban is találunk: más korosztályhoz tartozott a dunántúli, dízsátor alatt vezetett kiskirálynő és a múlt századi leírásokban emlegetett éneklő, adománygyűjtő nagy-lány-királynő. A magyar dunántúli énekek is a kiskirálynő hordozására utalnak:

Elhozta az isten piros pünkösöd napját
Mink is meghordozzuk Királykisasszonkát, stb.)

Érdekes megemlíteni azt is, hogy a Dauphinében, Gièresben a kiskirálynőt magyar királynőnek (la reine d'Hongrie) hívják.⁴¹ Flandriában a XVII. században is fiatal kislány volt a pünkösdi királynő, akit pünkösdi virágnak hívtak.⁴² (Ennek párhuzamát is megtaláljuk a magyar pünkösdlőben:

Nem anyától lettél,
Rózsafán termettél, stb.)

Említésre méltó az is, hogy a francia királynő-ünnepeken egyes vidékeken a férfiak nem vehetnek részt; kimondottan zártkörű leányünnepekről van szó.⁴³ Ez a tény már önmagában is óvatosságra int azokkal az elméletekkel szemben, melyek egy nagy tavaszi „termékenységi ünnep” egységes eredetére utalnak. Hiszen, mint már eddig is láttuk, a „termékenységi ünnep” szokásai is sokféle formát öltenek, s a kultikus jegyespárok, önálló tavaszkirályok és királynők nemcsak mágikus vonatkozásaikban, hanem *nemek és korcsoportok szerinti megoszlásukban is különböző képet mutatnak.*

Ilyen érdekes átmeneti formát találunk pl. a szlovéneknél.⁴⁴ A szokás megszé-
lyesített képviselőit néha királynőknek (kraljice), másutt királyoknak (kraljevi, kraljicari) hívják, de az alakoskodók legalábbis a jelenlegi gyakorlatban mindig lányok. Katonai jelvényeket, zászlókat hordanak, néha fiúruhát is öltenek. Itt is gyakran külön csoportban járnak a kislányok és az eladó lányok. (Magyar párhuzamként utalunk arra a formára, ahol a kislányok „vőlegényt és menyasszonyt” személyesítenek meg.)

⁴⁰ Uo. 1452.

⁴¹ Uo. 1460.

⁴² MANNHARDT i. m. I. 317—318.

⁴³ VAN GENNEP 1949. 1457.

⁴⁴ MARGALITS 1900. — *Narodopisje Slovencev. I.* 1944. 336—337. (További közlések levélben Zdenka Lechnertől, Osiek, Muzej Slavonije.)

A dunántúli kislányok pünkösödésének legközelebbi párhuzamait délszláv, mediterrán és nyugat-európai területen találjuk. A magyar pünkösöd szó forrása végeredményben a latin *pentecoste*, mely viszont görög elnevezésre megy vissza. Kniezsa a „pünkösöd” magyar nevét egy feltehető őfelnevet *pfinkusti*-ből származtatja, míg más nyelvészek szláv jövevényszónak tekintették.⁴⁵ A magyar pünkösdi király elnevezés legközelebbi párhuzamai a szlovén *binkostni kralj* és a német *Pfingstköning*, melyek egymásnak tükörfordításai.

Lóverseny — A moreszka — A vadember

1.

A májusi-pünkösdi ünnepkörre vonatkozó más történeti adatok értelmezése éppolyan bonyolult, mint a király- és királynőválasztás kérdése. Néprajzi párhuzamokat ugyan minden mozzanatra bőven tudunk hozni; az összefüggések feltárása azonban valójában nem jutott túl a múlt század hetvenes éveinek vallástörténeti koncepcióján. Mannhardt ugyanis a pünkösdi királyt és különböző megjelenési formáit (pl. a lombokba burkolt vadembert) éppúgy, mint a májusfa-állítását, a pünkösdi rózsát és a szláv *Ruszalkát* a megszemélyesített természeti erők jelképeinek fogta fel.

A vegetációs-démon elmélet keletkezése óta eltelt csaknem egy évszázad sok részlettel gazdagította a képet, de nem sokkal jutott túl a mannhardti koncepción, legfeljebb a rituális királygyilkosság eszméjével vegyítette.

Nehezíti az értelmezést az, hogy míg a karácsonyi-húsvéti szokások esetében a különböző eredetű szokáselemek nagyjából az egyházi ünnephez kapcsolódtak, a pünkösdi-májusi szokásoknak az egyházi ünnepel való összefüggése igen laza. A pünkösdi kiskirálynők pl. egyházi éneket is énekelnek, és az egyházi kultuszhoz kapcsolódnak a rózsára vonatkozó képzetek és cselekmények is. Az egyházi átértelmezés példája, továbbá a májusfának Szent Fülöppel és Jakabbal való összekapcsolása; e középkori teológiai átértelmezések azonban ma már az egyházi irodalomban sem igen fordulnak elő.

2.

A múlt században Jókai által leírt pünkösdi királyválasztásnak, mely a legények lóversenyével kapcsolatos, legközelebbi párhuzamait (melyek azonban nem felelnek meg egészen pontosan a magyar formának) nyugati szláv és germán területen találjuk. E lovaglással összekötött királyválasztási szokásokat Mannhardt állította össze klasszikus művében (*Wald und Feldkulte*), és az ő nyomán Róheim Géza

⁴⁵ KNIEZSA I/2. 928.

már kimerítően elemezte például a magyar szokás csehországi párhuzamait.⁴⁶ A legnagyobb hasonlóságot a múlt században Reinsberg-Düringsfeld által leírt Pilsen környéki királyjátékkal találjuk, itt a pütkösdi királyság szintén egy évig tartott. Versenylovaglással választottak a szorbok is pütkösdi királyt, az ő hatalma is egy évig tartott. A cseheknél, szlovákoknál a pütkösdi királyválasztásnak változatos formái alakultak ki, s a király mellett gyakran királynő is szerepelt.⁴⁷

A lóversennyel történő királyválasztás német területen is gyakori, azonban általában olyan esővarázsló mozzanatokkal párosul, melyek a magyar anyagból hiányoznak. A magyarországi németek még századunkban is gyakorolták a lóversennyel összekötött pütkösdi játékokat. A lovasversennyel összekötött választás szokását megtaláljuk Thuringiában is.⁴⁸ Itt régen pütkösdkor nagy lovagi tornákat ültek. Ennek népi formái (lovaglás és egyéb ügyességpróbák) napjainkig fennmaradtak; e pütkösdi királyok többnyire zöld lombokba burkolt maszkos alakok, és vízzel öntözik őket, mert bőséges esőt remélnek tőlük.

Lutz Röhrich jegyzi meg egy helyen, hogy a lovaglással kapcsolatos pütkösdi királyválasztást versenyeknek nevezik akkor is, amikor valójában versenyről nincs szó, és csak egyetlen lovas megszemélyesítő vesz részt benne.⁴⁹ E májusi királyoknak általában nagy katonai kísérete is volt. A XV—XVI. századi francia és angol adatok szerint viszont valóban a király, a hercegek és kíséretük hozták be május elsején lóháton a tavaszt jelképező zöldágot.⁵⁰ Liungman e pütkösdi-májusi lóversenyeknél, lovas felvonulásoknál a bizánci májusi lóversenyeket tartja kiindulópontnak.⁵¹

A májusi-pütkösdi ünnepkör kapcsolatára udvari ünnepekkel, lóversenyekkel a mi történeti adataink is hivatkoznak. Radvánszky Béla így számol be a II. Lajos udvarában tartott ünnepekről :

„A rendszeres lóversenyek különben már a XVI. század elején divatban voltak. II. Lajos királynak tisztán versenycélra idomított lovai is állottak istállóiban. . . A király versenylovai nemcsak saját méneséből kerültek ki, Lengyelországból is kapott ilyeneket, 1525-ben kora tavasszal (március 19.) egy Karelkwecer nevű lengyel úr ajándéka küld a királynak egy versenylovat és egy fiút, ez utóbbit valószínűleg azért, hogy az lovagolja. Április havában ismét egy új szállítmány érkezett, Szidloviczky Kristóf krakói vajda három versenylóval kedveskedett, mint ajándékkal, II. Lajos királynak.

Hogy a király mennyire szerethette versenylovait, bizonyítja, hogy dacára a meglehetősen üres kincstárnak, nagy jutalompenzéket adatott azon szolgáltnak, kik

⁴⁶ MANNHARDT I. 382 kk. 354. — RÓHEIM 1925. 299. — SARTORI 1914. III. 213.

⁴⁷ REINSBERG—DÜRINGSFELD 1861. és 1898. 189 kk. — ZÍBRT, ČENEK: Králové a Královnický. Praha. 1910. — A szorbokról: SCHNEEWEIS. 1953. 140.

⁴⁸ WÄHLER 1910. 441. — FEHRLE 1955. 149. — WEBER—KELLERMANN, I. 1958b. és 1960.

⁴⁹ RÖHRICH 1949. 253.

⁵⁰ LIUNGMAN 1938. 1037 kk. — WHISTLER, L.: *The English Festivals*. 1947. London, 135 kk.

⁵¹ LIUNGMAN 1938. 1042.

a lengyelországi versenylovakat Budára hozták. De bizonyítja az is, hogy II. Lajos Zsigmond lengyel királyt is felkérte versenylovak küldésére, ki erre nem a legszívesebb hangon írta Budán levő követének: „Tudhatná a király, hogy nekem olyan lovaim nincsenek és nem is találnék benne örömet. . .”

Nemcsak Lajos király és a lengyel urak, de a többi magyar urak is tartottak kizárólag verseny-célra idomított lovakat már csak azért is, hogy a király lovaival versenyre keljenek.

Április vége felé már nagyban folytak az előkészületek a közelgő napokban megtartandó lóversenyekre. Április 26-dikán Rothkyrger Menyhért komornok a kincstárból újabb 25 forintot kap a király versenylovainak fenntartására, melyeknek e napokban a versenytéren futni kell. Két nappal később a kincstárnok különböző színű vékony gyolcsból hat véget vásárol és átadja azt azonnal a király szabójának, Jakab mesternek, hogy készítsen abból ruhát a király apródjainak, kik a versenytéren a versenylovakat fogják futtatni.

Megérkeztek ezen közben a krakói vajda versenylovakai, számszerint öt darab jó versenyló, két apród és három szolga kíséretében, egy Elek nevű úr, vagyis főember szolga vezetése alatt. A magyar urak lovai már mind egybegyülekeztek, vagy legalább igen közel lehettek Budához.

A várva-várt nap elérkezett. 1525. május 1-én megtartott a lóverseny. A versenytér azt hiszem Kelenföldön volt. II. Lajos király jelenlétében tartatott az meg. A királynak körülbelül húsz lova állott ki a mezőre, a krakói vajdától öt. Ez azonban egy futamban csak két lovat indíthatott, mert öt lovával csak két futtató apródot küldött Budára. — Hogy mennyi volt a magyar uraké, nem lehet tudni. A számadáskönyvből csak az látható, hogy a király versenylovakai a többi urak lovaival futottak a versenytéren.

A király lovait a versenyekben az apródok lovagolták, számításom szerint huszonnégyen lehettek. Ezek számához adandó még a krakói vajda két apródja, és a magyar urak lovain ülő futtató ifjak.

A király futtató apródjai külön e célra készült versenyző ruhába voltak öltöztetve, melyek különböző színű vékony gyolcsból varrattak. Valószínű, hogy a többi versenylovakok is hasonló módon készült különböző színű vagy tarkázott ruhákban lovagoltak.

Hogy hány futam volt, arról nincs emlékezet, de arról van, hogy a nyerőknek tiszteletdíjak adattak. A versenytéren sorban elrendezett és így közszemlére kiállított jutalomtárgyakat a budai bírósolgái őrizték. A futamok időközei alatt cigányzenét hallgatott az összesereglett néző közönség, majd ismét a nádor és az egri püspök trombitáinak zenéjében gyönyörködhetett.

A második verseny, úgylátszik a következő napon, május 2-án tartatott meg, a harmadik és utolsó május 10. vagy 11-én. Ezt bevárva, 12-én Elek úr visszaküldetett Lengyelországba urának öt versenylovával, tudósítást vivén magával a verseny eredményéről.⁵²

⁵² RADVÁNSZKY 1887. 295—298.

A pünkösdi férfi-alakoskodók között említettük már a zöld lombokba burkolt maszkos alakot, akit vízzel öntöznek, vagy másutt megvernek, esetleg „lefejeznek”. Ez különösen a germán szokásanyagban mutatkozik, és néha nem is lombruhába öltöztetik, hanem egy lombokkal feldíszített, állványszerű szerkezetbe rejtik.

E zöld növényekkel díszített pünkösdi alakoskodó egyik speciális megjelenési formája a „vadember”, aki különben a farsangi ünnepkörben is megjelenhet.

A vadember-figura különösen a késő-középkorban és a reneszánszban volt jelentős, udvari és polgári ünnepi szokásokban egyaránt. Kialakulásában a régi farsangi-tavaszi alakoskodások hasonló alakjain kívül kétségkívül szerepet játszottak a felfedezők, utazók beszámolóí is az újonnan felfedezett távoli világtájak vadembereiről. Nemcsak az alakoskodásokban, hanem a képzőművészeti alkotásokban is igen nagy divat volt a vadembert ábrázolni. Kapcsolata a pünkösdi ünnepkörrel Európa-szerte szoros, szerepel a dramatikus moreszka-táncokban is és az itáliai májusi-pünkösdi alakoskodásokban.⁵³

Mint a történeti adatok bizonyítják, a moreszka-táncok a XV—XVI. században hazánkban is igen divatosak voltak. Pietro Aretino is megemlékezik az 1500-ban Rómában járt magyar moreszka táncosokról.⁵⁴ (E tánc emlékét őrzi a népi hagyományban a kunszentmiklósi *törökös tánc* is.)⁵⁵

A moreszka magyarországi megjelenési formáiról Domokos Pál Péter írt igen részletes tanulmányt, melyben ismertette a ránkmaradt emlékeket s azok európai összefüggéseit.⁵⁶

Hogy a magyarországi moreszkának volt-e kapcsolata a pünkösddel és a vademberrel, arról pontos értesüléseink nincsenek. A vadember figura azonban biztosan ismert volt a XV—XVI. században. Brandenburgi György 1519-ben mint farsangi figurát említi a vadembert (l. a Farsang fejezetet). Vadember ábrázolás látható egy, a XV. század második felében, budai műhelyben készült kályharészleten is.⁵⁷ A XIX. századi hazai népi szokásformákban azonban már csak a pünkösdi királyok lombkoszorúja emlékeztet a zöldbe burkolt alakra.

A pünkösdi ünnepkör kapcsolata a lóversennyel, lovakkal azonban még archaikusabb rétegekbe is vezet. Szláv területen a pünkösdi ünnepkör Ruszalkáit néha lóalakban képzelik el, vagy személyesítik meg. Démonikus vesszőparipa szerepel az angliai pünkösdi Robin Hood játékokban és a moreszkában is, lovaknak nevezik magukat a románok pünkösdi körüli férfitáncának résztvevői is (Calusarii).

A démonikus vesszőparipát a vallástörténészek egy csoportja (Dumézil, R. Wolfram) az indogermán kultikus férfitársulásokkal és mitológiával hozta kapcsolatba.⁵⁸

⁵³ BERNHEIMER 1932. — Toschi 1955. 483 kk

⁵⁴ GRAGGER ROBERT: *Ungarische Balladen*. Berlin und Leipzig, 1926. XX.

⁵⁵ SZABOLCSI BENEC I. Oszt. Közl. IX. 292—295. — Ethn. 1937. 81—82. stb.

⁵⁶ DOMOKOS PÁL PÉTER 1958.

⁵⁷ VOIT PÁL—HOLL IMRE 1956. 73 kk.

⁵⁸ VULPESCO 1927. 172. — WOLFRAM, RICHARD 1932. — DUMÉZIL G: *Le problème des Centaures*. Paris, 1929. — Vuja 1935.

Bár Magyarországon a ló-alakoskodás gyakori, s jellege régies, a pünkösdi ünnepkörrel nincs kapcsolata. Az indogermán pünkösdi ló-alakoskodás éppen nagy elterjedési területe miatt igen régi lehet; Baumel összefoglaló könyve a ló-alakoskodásról a vallástörténeti problémák egész sorát veti fel ezzel kapcsolatban, anélkül, hogy a szintézisig el tudna jutni.⁵⁹

Májusi boszorkányok — A pünkösdi rózsza — Szent Erzsébet kultusza

1.

Már Róheim Géza is felfigyelt arra, hogy a májusi-pünkösdi ünnepkörnek nálunk (a környező népektől eltérően) alig van rossz előjelű, boszorkányos, halotti jellege. „Annak aki a nyugati népek folklóre-ját ismeri, a mi adatainkban az óvószertartások, boszorkányüzések hiánya, vagy legalább kevésbé szembeszökő volta a feltűnő” — írja.⁶⁰ Hasonlóan nyilatkozik Szendrey Zsigmond is: „A gonosszal már nem sok bajunk van . . . Késmárkon még beszélnek valamit a Thököly várromok tündéréről, aki pünkösd hajnalán tisztára sepri a magyar kút környékét, s ott még tudnak valamit a május elsején járó és pünkösdi boszorkányokról, de a gonoszt mégis inkább már a tűz, a jég, a hernyó és a betegségek helyettesítik.”⁶¹ A XVIII. századi boszorkányperekben azonban a pünkösd is szerepel még a legfontosabb boszorkányjáró napok között. — A germán néphitben május 1. előestéje: a Walpurgis-éj a boszorkányjárás egyik legfontosabb dátuma, s bár nem mondhatjuk, hogy nálunk ilyesfajta hiedelmek nem fordulnak elő, e dátum mégsem jelentős ebből a szempontból.

Ugyanilyen ritka hazánkban a pünkösdnek a vízzel, rituális fürdéssel vagy a víztündérekkel való kapcsolata, mely a keleti szlávoknál oly szembetűnő. (Szórványosan azonban nálunk is van jel erre a kapcsolatra, ilyen például a Szeremle-i pünkösdi ladikázás a Dunán zöld ágakkal díszített csónakokban vagy a májusi kalinkózás Bátán zöld ágakkal és virágokkal díszített csónakokban.)⁶²

Az oroszoknál a pünkösd, a Ruszália-hét s különösen a pünkösdöt megelőző vagy azt követő csütörtök: a „szemik” halotti ünnep, mely egyaránt szól a fák tiszteletének és a temetetlen fekvő halottaknak. A halott szűzeket (Ruszália) víztündérek alakjában is tisztelik. Komaságra lépnek velük, az ünnepi periódus végén azonban felbontják ezt a kapcsolatot. A házakat ilyenkor zöld nyírfágakkal díszítik, s a néphit szerint ezekben az ágakban lakozik az elhunyt rokonok

⁵⁹ BAUMEL, JEAN 1954.

⁶⁰ RÓHEIM 1925. 282. — A germán pünkösdi boszorkányos jellegéhez: SARTORI 1914. III. 170 kk. — FEHRLE 1955. 138.

⁶¹ SZENDREY ZSIGMOND 1941a. 180.

⁶² K. CSILLÉRI KLÁRA 1961. 171 kk.

lelke. Néha a fát is Ruzsalkának hívják. A kiválasztott nyírfákat koszorúkkal díszítették és áldozati ételeket, így tojást is raktak elé: a koszorúkat az ünnepi periódus végén vízbe vetették.

A szláv ünnep kapcsolatai tehát egyaránt utalnak halotti ünnepre, vízitündérekre, a fák tiszteletére, s maga a név a rózsza-ünnepre is. Hasonló képzetek a román pünkösdi ünnepekben is feltűnnek: a román Caluşarii tánc, (mely a mai Európa talán legarchaikusabb jellegű kultikus tánca) egyik célja a boszorkányok okozta betegség gyógyítása. A délszlávoknál a Rozáliák révületbe ejtették az asszonyokat, ezt az ájulást is mágikus-extatikus táncal szüntették meg.⁶³

2.

Itt kell utalnunk a pünkösdi rózsával kapcsolatos képzetekre is, melyek szintén Európa jelentős részén felbukkannak. A természetes kapcsolat abból a tényből származik, hogy május a virágnylás és így a rózsanyílás fő ideje is, különösen Európa déli részein. A pünkösdi egyik neve a középkorban olasz és spanyol területen *Domenica rosata*. E napon rózsával díszítették, rózsaszirmokkal hintették be a templomokat.

Nehezebb azonban magyarázni azt a kelet-európai kapcsolatot, amelyre az előbb utaltunk: a szláv Ruzsalka nevet, mely egyszerre utal a rózsára is, a hazajáró halottakra, vízitündérekre és boszorkányos fiatal lányokra is. Az sem világos, hogy itt antik hiedelmek továbbéléséről, antik és szláv hagyományok keveredéséről vagy tisztán szláv képzetekről van-e szó. Csupán névhasonlóság hozta össze a fogalmakat, vagy eredetileg is összefüggtek? A régi Róma májusban ünnepelte a Lemurok három ünnepét (május 9, 11 és 13.).⁶⁴ Ez sokban magyarázza a hónap baljós jellegét és a már említett házassági tilalmat is. Azonban milyen kapcsolata van ennek az ünnepnek a rózsával?

E kérdéssel többek között Nilsson is foglalkozott.⁶⁵ A rómaiaknál a temetkezési egyletek a májusi halotti ünnepeken ételt vittek a sírokra, később rózsával borították el őket. A Rosalia ünnepeket Itáliában, a Balkán-félszigeten, Pannoniában és Kis-Ázsiában említik. Nilsson e ténnyel igyekszik a szláv ünnep nevét és jellegét magyarázni, értelmezési kísérlete azonban nem kielégítő.

3.

Hazánkban a rózsának az ünneppel való kapcsolatára csaknem minden pünkösdlő ének utal. Úgy látszik, hogy nálunk a rózsza-kultusz kapcsolatban állott Szent Erzsébet tiszteletével és az ismert rózsza-csodával is.⁶⁶

⁶³ ZELENIN 1927. 368. — HAASE 1939. 322. — SZOKOLOV 1950. 192—193. — A román hiedelmekhez vö. VUJA 1935. — A délszláv Rozália ünnephez KÜPPERS—SONNENBERG 1954.

⁶⁴ *Histoire des religions*. 334.

⁶⁵ NILSSON 1918a.

⁶⁶ SEBESTYÉN GYULA 1906. (Részletesebben erről az utolsó fejezetben.)

A „nem anyától lettél” kezdetű dal nyugati kapcsolatára már az előbbieken céloztunk. Németalföld és a Rajna-vidék pünkösdlő szokásai sok párhuzamot mutatnak a magyar szokásokkal, és talán itt középkori vallon és flamand kapcsolatokra lehet gondolnunk. Flandriai történeti adatok utalnak a kiskirálynő „pünkösdi virág” (Pinxterbloeme) nevére.⁶⁷ Elzászban is „májusi rózsácská”-nak hívták a kiskirálynőt.⁶⁸ Az elzász-lotaringiai terület pünkösdi kiskirálynője — akárcsak a mi kiskirálynőnk — szintén virágkoszorút hord a fején, őt is megforgatják társnői.⁶⁹ Adománykérő dalaik a Mária-kultusszal kapcsolatosak, így tehát az egyházi kultusz közvetítő szerepére is gondolhatunk.⁷⁰

A rózsára utal a legismertebb magyar pünkösdlő dal, a „mi van ma” kezdetű is. 1956-ban Jászfelsőszentgyörgyön 84 éves adatközlőmtől a következő változatát jegyeztem fel:

Mi van ma, mi van ma?
 Piros pünkösdi napja.
 Holnap lesz, holnap lesz
 A második napja.
 Jó legény, jó leány
 Jól megfogjad a lovadnak szarát,
 Ne tipossa, ne tapossa
 A pünkösdi rózsát.
 A királynő pálcája
 Kibimbózott az ága.
 Arannyal bimbózott,
 Ezüsttel virágzott.
 Isten hozta Károlykát,
 Szépen szóló madárkát.
 Szálljon erre a házra
 Az Istennek áldása.
 És a gazdájára, és a gazdasszonyára!
 Hujujuj dicsértessék a Jézus.

Adatközlőm hozzáfűzte még: „A szokás nálunk mintegy 45 évvel ezelőtt megszűnt. Akkor párban felálltak a gyerekek. (Ezt csak lányok járták.) Volt menyasszony és vőlegény, a menyasszony koszorút viselt. Ajándékot adtak nekik. A dal végén megfordult a menyasszony, vőlegény, egyet serdültek. Kalácsot kaptak. Ezt úgy hívták: *mimimamások*.”

A fent idézett ének csak egy rövid variánsa az általánosan ismert rítuséneknek. *A Magyar Népzene Tára* II. kötete igen sok ennél hosszabb változatát is közli. Első feljegyzései a XVIII. századból származnak, Dugonics András az ének első

⁶⁷ MANNHARDT I. 318. — LIUNGMAN 1938. 1037. 1041.

⁶⁸ REINSBERG—DÜRINGSFELD 1898. 164.

⁶⁹ MANNHARDT I. 318.

⁷⁰ VAN GENNEP 1949. 1591—1593.

szakaszát *Etelka* című regényébe is beleillesztette. Az ének régiségéhez kétség nem fér, ilyen régies nyelvi forma például az általam gyűjtött változatban a „Károly” név használata „karvaly” helyett.

Szerepelnek a pünkösdi énekekben személynevek is, mint Andorás (András) és Szent Erzsébet:

Hugom, hugom, Szent Örzsébet asszony!
Kiváltanálak, ha váltságom volna.
Miért adtad másnak magadat, magadat?
Azért adtam másnak magamat, magamat,
Viselje az Isten gondomat, gondomat.

Sebestyén Gyula, azt hisszük, jogosan utal e dal s általában a magyar pünkösdi szokások kapcsolatára Szent Erzsébet tiszteletével; itt a rózsza előfordulása lehetett az összekötő kapocs. Már Bél Mátyás is Szent Örzsébet községet említi a pünkösdi királyválasztással kapcsolatban. Mint érdekes párhuzamra utalunk a franciaországi adatra, ahol a pünkösdi kiskirálynőt *magyar királynőnek* nevezik. E történeti vonatkozásokat még további részletekkel is lehet gazdagítani; a kérdésre még az utolsó fejezetben is visszatérünk.

A pünkösdi és húsvéti, általában a tavaszi ünnepekhez hazánkban éppúgy, mint más európai országokban, énekes-táncos dramatikus gyermekjátékok, főként leányjátékok is kapcsolódtak, gyakran történeti személynevek emlegetésével. Ilyenek Kiss Áron gyermekjáték-gyűjteményében különösen a következő játéktípusok: Újhold-játék, Hídépítés, Hidasmester, Szent Erzsébet játék, Révész-játék, Lengyel László-játék, Faluhosszát játszani.⁷¹ Ezeknél a játékoknál két játékos feltartott karjával kaput formál, s ez alatt haladnak el a többiek. Az átbújás mozzanatára utal a *Bújj-bújj zöld ág* kezdetű motívum, mely a fent említett játéktípusok mindegyikéhez kapcsolódhat, de külön játék is lehet. (Kiss Áronnál: *Aranykapu-játékok*.) E játéktípusokat játszhatják bármilyen alkalomkor, azonban sokhelyütt, főleg a Dunántúlon a mai napig is húsvéti vagy pünkösdi játékok.

Réthei Prikkel Marián is igen réginek tartja nálunk a szertartásos pünkösdi táncokat.⁷² Érdekes, hogy tőlünk igen távol eső területeken — így Angliában — is fűződhet ugyanez a játéktípus a pünkösdhöz. Chambers, az angol népi színjátszás neves kutatója klasszikus művében ezeket az angol játéktípusokat tavaszi-ünnepi rítusokhoz, főként a májusi ünnepkörhöz kapcsolja. (*Thread the Needle, Oranges and Lemons*).⁷³ Azt hisszük, helyes irányban tapogatózik Ujváry Zoltán

⁷¹ KISS ÁRON 1891. 201 kk. 218 kk. 243 kk. 246 kk. (Vö. még az utolsó fejezetet.)

⁷² RÉTHEI PRIKKEK MARIÁN 1924. 211.

⁷³ CHAMBERS 1903. I. 165. — RIEDL ADALBERT-KLIER, KARL M.: *Lieder, Reime, und Spiele der Kinder in Burgenland*. Eisenstadt, 1957. 237 kk. — BÖHME: *Deutsches Kinderlied und Kinderspiel*. Leipzig, 1897. II. 522 kk. — GOMME, ALICE BERTHA: *The Traditional Games of England, Scotland and Ireland*. London, 1898. II. 25: *Oranges and Lemons*, I. 333: *London bridge in broken down*, II. 228: *Thread the needle*. stb.

is, amikor a hídasjátékokat a tél távozása — a nyár érkezése gondolkörrel hozza kapcsolatba.⁷⁴

A pünkösdi királynő „cucorka” neve szintén az ismert énekes leányjátékra utal; van olyan szokásforma is, ahol a pünkösdi királynő is bábu csak.⁷⁵ A pünkösdléssel kapcsolatos egyházi jellegű énekeket is néha a XVII. századig tudjuk visszavezetni.⁷⁶

Zöldág — Májusfa — Majálisok

1.

Nagy irodalma van a májusi zöldág-hordásnak és a májusfa-állításnak is.

A magyar szerzők közül ismét Temesvári Pelbárt az, aki első ízben utal részletebben e szokásra: „Quaero namque: Cur solitum est apud Christianos ponere hodie frondes arborum virentibus foliis in ianuis vel super aut ante portas vel valvas suarum domorum aut mansionum, ut constat. Ad quod respondetur, quod huius una datur a plerisque historica talis, quia vicum, ut dicitur, Philippus apostolus, cum intrasset civitatem Hierapolim, infideles domum, ubi fuit hospitatus, signaverunt arborum frondibus, ut mane sequenti congregati super eum irruerent et ibidem ipsum occiderent. Quod cum mane facto facere vellent, ecce miraculose per Dei angelum factum viderunt super singulas et omnes domos illius civitatis positas consimiles virentes frondes arborum et sic domum illam discernere a ceteris nequierunt. Vel ut alii dicunt, hoc ideo fieri consuevit ad significandum, quod ambo isti apostoli per lignum sunt martyrisati, scilicet Philippus per crucis lignum, Jacobus autem per perticam fullonum. Sed alia ratio datur potior, quia hodie est prima dies Maii, quo a principio solebant homines mundi delectamenta quaerere per amoenitates arborum vel arbustorum et avium cantus, quod apud fideles Christianos usu inolevit ad incitandum, ut recognoscerent supernae patriae amoenitatem et illam desiderarent, de cuius beatitudine hodiernum loquitur evangelium . . .”⁷⁷

[Kérdezem tehát: Ezen a napon a keresztényeknél miért szokás az ajtókat, a házak bejáratának környékét, hajlékaik kapuszárnyát zöldelő fák lombos gallyaival diszítani? Azt válaszolhatjuk, hogy egyrészt történeti alapja van ennek a szokásnak, mert amint mondják, a pogányok Hierapolisban azt az utcát és a házat, melyben a közéjük érkező Fülöp apostol vendégként megszállt, gallyakkal jelölték meg, hogy másnap odagyülekezve ráronthassanak és azon a helyen megöljék. Mikor aztán másnapra virradva ezt véghez akarták vinni, látták, hogy az

⁷⁴ UJVÁRY 1961b.

⁷⁵ *Magyar Népzene Tára* II. 1097.

⁷⁶ *Magyar Népzene Tára* II. 1098.

⁷⁷ TEMESVÁRI PELBÁRT: *Sermones Pomerii. . . de Sanctis. De S. Philippo et Jacobo. Sermo IV.* (Holl Béla fordítása.)

Isten angyala csodálatos módon a város minden házára ugyanolyan zöld gallyat tűzött, és így a házat nem tudták megkülönböztetni a többtől. Mások viszont a szokást azzal magyarázzák, hogy mindkét apostol fa által, Fülöp a kereszt fáján, Jakab pedig a posztószövő ványoló rúdja által szenvedett vértanúságot. Inkább azonban abban kell keresnünk a magyarázatot, hogy ma van május elseje és ezen a napon a világ fiai ősidőktől fogva árnyas erdők és ligetek kellemességével, madarak énekével gyönyörködtették magukat. A hívő keresztényeknél pedig szokássá lett, hogy lelkükben felkeltsék az örök hazának boldogságát és az oda való vágyakozást. Hiszen a mai evangélium is erről a boldogságról beszél...]

A zöldág-hordás, májusfa-állítás hazánk egész területén ismert; neve a májusfa, májfa mellett a székelyeknél hajnalfa, Jakab-fa, Jakab-ág. Az 1753-as háromszéki és az 1773-as kézdivásárhelyi statutumok is tiltják a Filep-Jakab napra virradólag a zöldág felverettetését „sok inconvenientiák esvén ennek előtte”.⁷⁸ Gyermekekünkben is utalnak erre a névre. A „pünkösdi rózsza kihajlott az útra” kezdetű dal változata pl. így hangzik:

A Jakabfa ága
Kihajlott az útra.⁷⁹

A Források c. fejezetben közöltük Tessedik Sámuel érdekes leírását a pünkösdi templomi májusfaállításról is. (Nem tartjuk azonban a pünkösdi ünnepkörhöz tartozónak azt a székely adatot, melyet Cs. Bogács Dénes Háromszékből idéz.)⁸⁰

Zöldág-hordással, fácska-állítással más tavaszi ünnepeken, főleg húsvétkor is találkozunk. Másrészt hazánkban is lehet a májuszának kapcsolata a pünkösdi királyválasztással. Néhol a májuszát is szertartásos tánc kíséretében szokták kiemelni, kitáncolni.

2.

A májushoz, pünkösdhöz már igen régi idők óta közös kirándulások, ünnepi lakomák, „majálisok” is csatlakoztak. E kirándulások alkalmával hozták be a tavaszt májusfa, zöldág, vagy virágok alakjában; a középkori nyugat-európai források igen részletesen tájékoztatnak erről a kedvelt ünnepi szokásról.

Hazánkban a XVIII. század végéről idézünk néhány érdekes adatot fővárosunk ünnepi szokásaiból: „Érdekes, hogy a XVIII. század végén főúri körökben is megünnepezték a május elsejét. Így József nádor is csak folytatta azt a hagyományt, mikor 1795-től, nádorrá választásától, a 'palatinális erdőeskében' a nádorkertben minden évben nagy mulatságot rendezett május örömeire. Ezekben a mulatságokon rendszerint résztvettek a parancsnokoló tábornokok tisztjeikkel,

⁷⁸ KOLOSVÁRI—ÓVÁRI I. 117.

⁷⁹ KISS ÁRON 1891. 421.

⁸⁰ Cs. BOGÁTS 1946.

az országbíró, kancelláriai hivatalnokok és mások. A mulatságokat a nádor főkamara-rása Szapáry János gróf rendezte, és mindent elkövetett, hogy a magas vendégeket szórakoztassa. Volt zsákfutás, pózنامászás, birkózóverseny, a győztes legényt a nádor meg is szokta ajándékozni.⁸¹

1843-ban olvashatjuk a *Regélő*ben: „Nem lehetne jobb gondolatom, mint útnak eredni a mi meg is történt május elsőjén, Erdély felé, a kolozsvári gyorskocsin. Már hemzsegett a pesti nép reggeli négy óraker; zengett a katonamuzsika fővárosunk utcáin; mert tudni kell, hogy május elsőjét a budapesti közönség a budai városmajorban szokta megünnepelni . . .”⁸²

A májusi ünnepek európai hagyományából nőtt ki a május elseje, a munkások nagy nemzetközi ünnepe is. 1889-ben a II. Internacionálé párizsi kongresszusán határozták el, hogy e napon a világ munkásai a nyolc órás munkanapért fognak tüntetni. Az *Ethnographia* I. évfolyamában a 307. lapon számol be az 1890-es év első nagy budapesti munkásünnepéről. Ennek az érdekes, a munkásmozgalom számára oly jelentős s egyben a múlt hagyományaihoz szervesen csatlakozó ünnepnek méltatása azonban ismét túlvezet tanulmányunk keretein.⁸³

Az időszakos királyválasztás

I.

Azt láttuk eddig, hogy a magyar pünkösdi (májusi) szokásoknak párhuzamait egytől-egyig megtalálhatjuk más európai népek szokásai között is. A lóverseny-nyel való királyválasztásra, a pünkösdi legénykirály—leánykirályné adománygyűjtő pünkösdlésére, a kislányok királynőválasztására, az ünnepnek a rózsával, a zöldággal való kapcsolatára egyaránt találtunk párhuzamokat a „Balkántól a brit szigetekig”.

Azonban van mégis egy olyan mozzanat, ahol kutatóink honfoglalás előtti szokáselemek fennmaradására gondolnak, illetve olyan etnológiai jelenségek emlékének körvonalai látszanak felderengeni, melyek más európai országokban is megellehetők, azonban nálunk eltérő formában jelentkeznek, mint az indogermán népeknél.

Ez a kapcsolat csak a legények ügyességprózával történő választására s az ezt követő időszaki uralomra vonatkozik. Ha itt tényleg a honfoglalás előtti elemek fennmaradására gondolunk, akkor ettől külön kell választanunk a kislányok agrármágiával összekötött királyné-játékát éppúgy, mint a legények—lányok adománygyűjtő pünkösdlését.

⁸¹ ZOLTÁN JÓZSEF 1963. 183

⁸² ZOLTÁN Kéziratós tanulmánya után. Forrása: *Regélő*. 1843. II. 641—642. hasáb.

⁸³ Az ünnep kialakulásáról néprajzi szempontból: FRENAY, CID: *Nouveau Folklore*. 1949. Bruxelles, 54.

Hasonló következtetésekre jutott O. Nagy Gábor is, a már ismertetett közmondás történetét kutatva.

Ez a mozzanat az időszaki király választásának szokása, amit az etnológusok a szakrális király feláldozásával, illetve a szakrális király helyett választott időszaki „pótkirály” feláldozásával hoznak kapcsolatba.

Ismét vissza kell térnünk Ipolyi értelmezésére, aki a magyar pünkösdi királyválasztásról így ír: „Mindez . . . még szinte egy mélyebb régi mythosi hitnézet nyomát tükrözteti fel . . . így a babiloniai és assyriai sakeai ünnepélyeknél közönségesen egy rabszolga emeltetett a trónra, melyről a király lelépett s bíborba öltözve, korona és jogarral feldíszítve kenetett fel, miután a nép neki hódolt, tűz áldozatra vettetett.”

Ipolyi óta sokat írtak e kérdésről; Frazer *Aranyágán* (*The Golden Bough*) vezérmotívumként húzódik át a szakrális királyáldozás problematikájára. Liungman is ezt a kérdést használja az európai szokásokról írott könyve egyik kiindulópontjául.

E kérdésesoportnak olyan nagy irodalma van, hogy hosszas leírásba nem kívánunk bocsátkozni. A legrégebb történeti adatok Babiloniából származnak, és Liungman szerint a babiloniai tényleges királyáldozás emléke jutott át rengeteg jelentésváltozáson és formaváltozáson keresztül az európai naptári szokásokba. A Római Birodalomból az i. u. IV. századból van adatunk egy ilyen állítólagos „pótkirály” feláldozásáról a Dasius-aktákban. 303-ban Dasius keresztény katonát Moesia Inferiorban kivégezték, mert vonakodott a Saturnalia-ünnepek királyának szerepét eljátszani. Ezzel azonban csak a halál neme változott meg, mert a királyság vége mindenképpen a halál lett volna. Az egy hónapig tartó ünneplés után Dasiusnak öngyilkosságot kellett volna Saturnus oltárán elkövetnie.⁸⁴

A századforduló ókor-kutatói sokat haboztak, hogy e történetet hitelesnek tekintsék-e vagy sem. Eléggé valószínűtlennek látszott, hogy i. u. IV. században a római hadseregben tényleges rituális emberáldozatról lehetett szó. Nilssonnak azonban feltehetőleg igaza van, amikor itt nem régi római hagyományra, hanem a hadseregben újjólag meghonosodott orientális eredetű szokásra gondol.

Itt azonban már felmerült az időpont kérdése. A babiloniai Sakea-ünnep, mellyel kapcsolatosan a legrégebb adatok fennmaradtak, nyárra esett. A római katonáünnep viszont már a decemberi Saturnáliákhoz kapcsolódik. Ehhez járul még egy harmadik időpont is: farsang. Az európai naptári szokások közül ugyanis hármát is szoktak a „pótkirály feláldozása”-ritus utódjának tekinteni: a télközépi ünnepkörbe tartozó Rex Saturnalis-t (illetőleg a talán ebből fejlődött Babkirályválasztást), továbbá a húshagyó Bolondkirályát, harmadsorban a pünkösdi királyt. Az európai pünkösdi királyok közül is elsősorban a zöld lombokba öltözött, esővarázsló „királyokat” számítják ide, akiknek tréfás „megölése” is előfordul az élő szokásanyagban is.

⁸⁴ NILSSON 1918b. 85 kk.

Mint látjuk tehát, itt is olyan szokásról van szó, mely Európa jelentős részében felbukkan, nem speciálisan „keleti” jellegű; sőt ha elfogadjuk a kutatók nézeteit, nem is egy ünnepi periódus szokásáról, hanem többféle időponthoz fűződő szokás-csoportokról van szó. Mégis a magyar kutatók lehetségesnek tartják, hogy e szokást a magyarság nem mai hazájában sajátította el, hanem esetleg magával hozta már, s a „pünkösdi király” elnevezés régebbi gyakorlatának fedőneve lett. Mint Róheim írja: „Ha akarjuk, ebben az esetben azt is feltehetjük, hogy az ő magyar istenkirályság és királyáldozásnak valamely halvány mondai emléke könnyítette meg a lényegileg rokon indogermán szokás őserelmének megőrzését”⁸⁵

Ha azonban feltételeztük is, hogy a szokást a magyarság már magával hozta mai hazájába, még mindig nem világos, hogy mi az, amit magával hozott? A ténylegesen a király helyét betöltő s helyette feláldozott ideiglenes király választásának emlékét? Vagy már csupán ennek egy tréfás, játékos formáját, amolyan „farsangos pünkösdi királyválasztást”? Vagy esetleg (— és ez az etnológiai párhuzamok alapján valószínűnek látszik —) egy nagy nyár eleji ünnepet, mikor az ifjúság különböző hadijátékokban vett részt, s a versenyek győztesét egy ideig vezetőjüknek tekintették a többiek? E kérdésről már más fejezetben szóltunk; ez azonban nem magyarázza a közmondás gúnyos árnyalatát.

Mindhárom lehetőség fennáll, s mindegyikre hozhatunk érveket, anélkül azonban, hogy a kutatás mostani stádiumában bármelyiket bizonyítottnak tekintetnők.

A szakrális királyság (és az ezzel kapcsolatos királyáldozás) ténye az utóbbi években sokat foglalkoztatta a vallástörténet kutatóit; ezzel a kérdéssel foglalkozott a Rómában 1955-ben tartott VIII. Nemzetközi Vallástörténeti Kongresszus is.⁸⁶ A magyar szakrális királyság — rituális királyölés kérdésével újabban Györffy György és Czeglédy Károly foglalkozott behatóbban.⁸⁷ A kettős királyság, illetőleg szakrális király megléte a magyaroknál a honfoglalást megelőző időszakban eléggé valószínűnek látszik. (Nem óhajtunk most annak a fejtegetésébe bocsátkozni, hogy ez összefüggésben áll-e a magyaroknál a házassági kétosztályrendszer intézményével vagy sem, e kérdéssel *Árpádházi Imre herceg és a csodaszarvas monda* című cikkemben foglalkoztam.)⁸⁸ A kazár adatok párhuzama szerint Álmos halála is a szakrális királyság körébe tartozó rituális cselekedetnek látszik. Ez azonban nem bizonyítja még a király helyett feláldozott, esetleges magyar „pótkirály” létezését; erre vonatkozó nyomok nincsenek nálunk.

Másrészről azonban a magyarság vándorlása utolsó idejében megismerkedhetett a Fekete-tenger környékén a király helyett feláldozott pótkirály választásának tréfásabb formáival is, ahol a pótkirályt uralma végén nem ölik meg, csak megcsúfolják.

⁸⁵ RÓHEIM 1925. 298.

⁸⁶ MARÓT KÁROLY I. Oszl. Közl. VIII.

⁸⁷ GYÖRFFY GYÖRGY 1959. 129 kk. (CZEGLEDY KÁROLY előadásban.) — RÓHEIM 1954. 7. — STEINITZ, W. 1938. — CSERNYECOV 1949.

⁸⁸ DÖMÖTÖR TEKLA 1958a.

Vargyas Lajos így ír erről a kérdésről: „Ennek a szokásnak is hitbéli gyökerei vannak, ha nem is az ural-altaji népek hitvilágában, Perzsia, Babilon vidékéről terjedt el a közelkeleten, a Kaukázus környékén és India határán a tavaszi nap-éjegyenlőség idején tartott újévi ünnep. Gonosztevőt vagy bolondot tettek meg királynak, akinek szabad volt ennie-innia, a háremnőkkel szórakoznia, minden parancsát teljesítették . . . de az ünnepek leteltével megkorbácsolták és kikergették az országból. (Sokszor fel is akasztották, illetve keresztre feszítették.) Magyarzata ennek a szokásnak az, hogy a holdév vége és a következő új év közti napok az ártó szellemek legveszélyesebb napjai. Ezek megtévesztésére választják a pótkirályt s a gonosz kiűzése céljából ölik meg. A Kr. u. első századokban ez az ünnep már a Fekete-tenger északkeleti partvidékén általános volt. A későbbi perzsa birodalomban Újévkor számárra, öszvérre, vagy lóra ültetett bolond királyt vittek végig a városon, vízzel, hóval öntözték, ő meg legyezte magát és kiáltozott, hogy meleg, meleg. (Tehát már a kiűzött telet is szimbolizálja, ez a kiüldözött rontás további alakulása.) Joga volt aznap estig a kereskedők holmiját elvenni, de este igyekezett eltűnni, mert ha a nép azután elkapta, meghajigálta és elverte. Lhasszában újévkor a láma helyett póturalkodó, a Jalno uralkodott, ezt pedig az újévi király helyettesítette. A kettő verekezett, hajigálta egymást, végül az Újévi Királyt halálra kínozták. Szamarkandban pedig újévkor — a hatodik hónap első vasárnapján — céllövő versenyt rendeztek. Aki az aranyérmét eltalálta, egy napra király volt.

Ezek az adatok eléggé hézagosak mind az elterjedési terület szempontjából, mind a szokás egyes vonásainak változását illetőleg. A magyar hagyományban meglevő verseny és egynapos királyság a szamarkandi adathoz áll közel, a bolond király meghajigálása, szánalmas végigvonulása a városon, viszont szintén meg van nálunk a pünkösdi király különböző szabadságaival együtt . . . Ezek az elemek a Földközi tenger északkeleti partvidékén említett adatokkal állíthatók párhuzamba, ha a magyarság szempontjából számba vehető legközelebbi területet választjuk ki. Nyilván valahol a Kaukázus vidékén és attól északra levő területen kellett átvennünk ezt a szokást.”⁸⁹

Igen érdekesek Bleichsteiner leírásai a kaukázusi farsangról, amelyben az agniztikus küzdelmet éppúgy megtaláljuk, mint a megsűfolt bolond király figuráját. Részletesebb leírások csak a XIX. századból maradtak ránk, azonban az 1870-es georgiai szokásban szereplő „király” nevét Bleichsteiner a kazár „kagán” méltósággal hozza kapcsolatba.⁹⁰

2.

Összefoglalóan tehát ismételjük, hogy a magyar pünkösdi megszemélyesítések különböző formáit: a legényeknek versennyel összekötött választását és időszakos uralmát, a kislányok agrármágiával összekötött köszöntését és a lányok—legények

⁸⁹ VARGYAS LAJOS 1946. 503 kk.

⁹⁰ BLEICHSTEINER R. 1952.

(kisfiúk—kislányok) falufeljáró köszöntését nem tekintjük okvetlenül azonos eredetűnek.

A három közül hazánkban a legarchaikusabbnak az első forma látszik: már a XVI. században kialakult, s a pütkösdi király múltó hatalmára vonatkozó közmondást ekkor már az egész országban ismerik.

A lovas pásztornépek tavaszi versenyeiről, melyeken az ifjak ügyességét mutatták be, már más fejezetben szólottunk. Hogy ilyen ünnepe a magyarságnak is volt, az bizonyítottan látszik, tehát a hasonló jellegű európai szokásoknak volt mihez kapcsolódnok.

Adataink több fényt nem derítenek ennek az ünnepkörnek hazai előzményeire. A felvetett párhuzamok hipotetikusak, azonban a szakrális királyölés és az ebből szétágazott ünnepi szokásformák nemcsak nálunk, hanem más európai országokban is igen érdekes problémát jelentenek.

Szent Iván

A Szent Iván ünnep Európában

A keresztlő Szt. János ünnepéhez (június 24) fűződő rítusok csaknem egész Európában ismertek, hazánkban is a történetileg jól dokumentált jeles napok közé tartozik e nap. Néprajzi irodalma nálunk is igen nagy; Marót Károly monográfiát szentelt e problémának, mely felment attól a feladattól, hogy az alapvető kérdéseket e szokással kapcsolatban újra felvessük.¹ Ipolyi,² Seprődi,³ Róheim,⁴ Bálint,⁵ Viski⁶ egyaránt észletesen foglalkoznak ezzel az ünneppel; a kapcsolódó zenei anyag gyűjtésében Kodály Zoltáné a fő érdem.⁷ Így a következőkben arra törekedünk, hogy a szokásra vonatkozó történeti forrásokat bizonyos rendszerbe foglaljuk s csak azokat a kérdéseket tárgyaljuk bővebben, melyeknél az eddigi nézetektől saját álláspontunk eltér.

Az európai szentiváni szokások fő vonásai nagyjából a következők:

Tűzgyújtás (tűz átugrálása, fáklyagyújtás, tüzes karika eregetése). Mágikus cselekedetek, melyek tűzzel vagy vízzel vannak kapcsolatban. Növényekkel (füvekkel, virágokkal, gyümölcsökkel) kapcsolatos cselekmények és hiedelmek. Szerelmi varázslás, jóslás. Keresztlő Szt. János tisztelete.

A más ünnepköröknél szokásos alakoskodás, az adománykérő, házaló szerencsekívánatok és a közös lakomázás már nem egyformán gyakran fordul elő ez ünnepel kapcsolatosan. Míg francia területen ezek a vonások hiányoznak,⁸ addig pl. német nyelvterületen,⁹ Görögország északi részén s még másutt is ezek a vonások feltűnnek.¹⁰ (Versenyek, játékok, kakasütés stb.) Az ünnep jellege sok európai országban kettős arculatú: szerencsehozó s egyúttal baljóslatú is (fas et nefas).

¹ MARÓT 1939.

² IPOLYI 1929. I. 270. kk

³ SEPRÓDI 1916.

⁴ RÓHEIM 1925. 309—328.

⁵ BÁLINT SÁNDOR 1938. 266—272.

⁶ *Magyarság Néprajza*¹ III. 361 kk.

⁷ KODÁLY ZOLTÁN 1909. és 1913.

⁸ VAN GENNEP 1949. I. IV/2. 1727.

⁹ SARTORI 1914. III. 233—235.

¹⁰ MEGAS 1958. 133 kk.

A szentiváni ünnepet a ciklikus ünnepsorozatok közé sorolhatjuk, mert igen gyakran nem korlátozódik a szent ünnepére (illetőleg annak előestéjére). Atovich pl. a zoborvidéki szokások leírásánál arról tudósít, hogy „a szertartás tart szent háromság vasárnapjától egészen keresztelők Szent Jánosig minden vasár és ünnepnapon”.¹¹ Erdélyi is arról tudósít, hogy két hétig tartanak az ünnepek.¹² — Ugyanígy pl. Franciaország egyes vidékein hétnapos ciklust alkot, Rigában a II. világháború előtt június 21—24-ig városi ünnepként zajlott le a „ligo”.¹³ (Liungman ezt a jelenséget a „veszélyes időszakkal” hozza kapcsolatba, mely a szerbeknél pl. Jánostól Illés-napig tart: a tűzgyújtás a veszélyelhárítását célozza.)¹⁴ Köztudomású, hogy hazánkban hosszú ideig a június hónapot Szent Iván havának nevezték; ez elnevezés párhuzamaként Nizza tartományban pl. ma is ismeretes a „mois de Saint Jean” elnevezés.¹⁵ Georgiában is így hívták e hónapot.¹⁶

Hasonló nyárközépi, tűzugrással (vagy tűztaposással) összekötött szokásokat más európai országokban Szent Péter napján, a Balkánon Illés próféta ünnepén és májusban (Szent Konstantin és Heléna ünnepén) is gyakorolnak.

A magyar történeti adatok is megemlékeznek egy másik „ignis sacra”-ról, melyet 1438-ban Nagyváradon, *Szent László király* ünnepének vigiliáján a király tiszteletére gyűjtottak. Újabb adatok előkerüléséig nem tudjuk megállapítani, hogy helyi szokásról vagy országos gyakorlatról beszélhetünk-e.¹⁷

Felvethető az a kérdés, hogy mennyiben nevezhetjük a szentiváni szokásokat „dramatikusnak”. Kimondottan színjátszásnak nevezhető mozzanatok, alakoskodások hazánkban ez ünnepkörnél hiányoznak. Mégis: Viski is ide sorolja őket, mivel, mint írja: „ha mai szétfoszladozott töredékes formájában első tekintetre nem is látszik a szentiváni ének olyan hagyománynak, hogy a dramatikus örökség során kellene róla megemlékezni, mégis itt foglalkozunk vele, mert a szokásműveletekhez kapcsolódó szövegek csak részei lehetnek a szóból és a mozgásból, cselekményből adódó együttesnek.”¹⁸

A tűzgyújtás

I.

Mint hogy e tanulmány — célkitűzésénél fogva — nem a jelenlegi néprajzi gyűjtés anyagából, hanem a történeti adatokból indul ki, elsősorban azokkal

¹¹ ATOVICH 1900. 226.

¹² Idézve később a szentiváni énekről szóló résznél; további adatok Ipolyinál. I. 73.

¹³ VAN GENNEP I. IV/2. 1949. 1728. — ORTUTAY 1939a.

¹⁴ LIUNGMAN 1938. II. 551—552.

¹⁵ VAN GENNEP 1949. IV/2. 1728.

¹⁶ RAZY 1880. 208.

¹⁷ BUNYITAY 1883. 75. — Idézi BÁLINT SÁNDOR is: 1938. 274.

¹⁸ *Magyarság Néprajza*¹ III. 361.

a mozzanatokkal kell foglalkoznunk, melyekről ezek az adatok szólnak. Ezek között hazai emlékeinkben első helyen szerepel a *tűzgyújtás*.

Emlékezzünk meg néhány szóval a nemzetközi kutatás eredményeiről e tűzzel kapcsolatosan.

A Keresztelő János ünnepén az ő tiszteletére gyújtott tüzet már régen kapcsolatba hozták a nyári napfordulóval. A „tudományos” irodalom ezt a tényt az évszázadok folyamán sohasem tévesztette szem elől, a népi hiedelemben azonban ez a képzetársítás nem mindenütt egyformán tudatos és erőteljes. A Keresztelő Jánossal kapcsolatos tudós fény-szimbolika egyházi magyarázatának kiindulópontja a *János evangélium* sokszor idézett helye: „Annak növekednie kell, nékem pedig alább szállanom.” (3.30) Ehhez az evangéliumi helyhez járult még az augustinusi „in Johannis nativitate dies decrescit” (*Sermo XII. In Nativitate Domini*). Az egyházi írók a kereszténység évszázadain, sőt évezredein keresztül gondoskodtak ennek a képzetársításnak terjesztéséről és fenntartásáról, úgyhogy ennyi év távlatában igen nehéz lenne különválasztani az egyházi eredetű képzeteket az európai népeknek a nyári napfordulóra vonatkozó, feltételezett kereszténység-előtti hiedelmeitől.

Ami a nyári napfordulónak tűzgyújtással való megünneplését illeti, a régi adatok elsősorban a Földközi-tenger keleti partján fekvő országokra, valamint Egyiptomra látszanak utalni. Elfogadhatónak látszik Liungman nézete, aki szerint a nyári napfordulón gyújtott ünnepi tűz szokása két úton jutott el Európa országaiba. Az egyik út az Égei-tengeren, a Balkánon s Közép-Európán keresztül vezetett, a másik útvonal pedig Északnyugat-Afrikából Franciaország felé.¹⁹ Ettől függetlenül a különböző európai népeknek régebben is lehettek hasonló rítusai. A galloknál pl. a történeti adatok említik a nyári tűzgyújtást, ezt azonban Van Gennepe nem kapcsolja a napfordulóhoz.²⁰

A keresztény világban a nyári napforduló körüli Keresztelő Szent János ünnep az V. században lett általánossá. Nyugat-Európában Keresztelő János ünnepének és a napfordulónak kapcsolatára az első megbízható adatot Eligius (Eloy), Noyon püspöke szolgáltatja (583—659): „Nullus Christianus in pyras credat neque in cantu sedeat, quia opera diabolica sunt; nullus in festivitate St. Joannis vel quisbuslibet Sanctorum solemnitatibus solstitia aut vallationes, vel saltationes aut caraulas aut cantica diabolica exercent.”²¹

A szentiváni tűzgyújtásra vonatkozó írásos dokumentumok a Balkánon valamivel későbbiek, azonban nem kétséges, hogy a szentiváni tűzgyújtás hagyománya a Balkánon is igen régi múltra megy vissza.

Ami a magyar szokásokat illeti, Liungman úgy találja, hogy a magyar és nyugati szláv szokások közt igen sok az egyezés — s hogy mindkettő délszláv

¹⁹ LIUNGMAN 1938. II. 500. kk. — MARÓT KÁROLY, i. h.

²⁰ VAN GENNEPE 1949. I. IV/2. 1899 kk.

²¹ Idézi LIUNGMAN 1938. II. 525. „Egyetlen keresztény se higgyen a máglyákban, ne üljenek össze énekelni, mert ezek az ördög művei. Senki Szent János ünnepén vagy valamelyik szent ünnepén ne ünnepelje a napfordulót, ne építsen sáncot (?), ne járjon táncot, ne varázsoljon és ne énekeljen ördögi énekeket.”

hatás alatt fejlődhetett ki.²² Liungman felfogása megegyezik a magyar kutatók többségének véleményével is. Az ünnep szláv Szent „Iván” neve — mely az egyházi használatban szokásosabb Szent János név mellett makacsul fenntartotta magát — kétségtelenné teszi, hogy itt igen régen begyökerezett átvételről van szó.²³ Azt hisszük, hogy az ünnep s a hozzá fűződő szokások átvétele a kereszténység igen korai, még bizánci hatás alatt álló korszakában történhetett meg, sőt esetleg korábban is, még a vándorlás ideje alatt megismerkedhetett a magyarság e szokásokkal. (Érdekes, hogy a szlovákok nem az Iván, hanem a „János” névformát használják az ünneppel kapcsolatban.)

Bellosics Bálint a század elején térképet készített az akkori Magyarország területén a magyar és a nemzetiségi nyelvterületek szentiváni szokásairól. E térképpel azt akarta bizonyítani, hogy a szokást a germánoktól és szlávoktól vette át a magyarság. Csakhogy, — mivel a szokás jóval régebbi a török megszállásnál és az ezt követő népesség-cserénél — ez a térkép kevés bizonyító erővel bír a múltra nézve. Bellosics térképe csupán azt bizonyítja, hogy a szlávok és germánok hasonló szokásai hatással voltak a magyar szokás életbentartására és újkori alakulására, eredetére nézve azonban keveset mond.²⁴

Csak hipotézisekkel felelhetnénk arra a kérdésre, hogy a pogánykori magyarságnak voltak-e nyári tűzgyújtással kapcsolatos ünnepi szokásai, melyekhez a szentiváni tűzgyújtás kapcsolódhatott. A valószínűség az, hogy ilyen szokásaik voltak. Ibn Ruszta és más források megemlékeznek a pogány magyarok „tűz-
imádásáról”; de hogy a tűzzel kapcsolatos szertartások napfordulókhoz vagy más időponthoz kapcsolódtak — erről semmi adat nem szól. Nyár eleji tűzáldozatról a pásztorkodó nomád népeknél bőven hallunk, azonban itt is igen elterjedt, köz-eurázsiai gyakorlattal állunk szemben.

Az előbbieken már szóltunk arról, hogy az átvétel nálunk délszláv közvetítéssel is történhetett. Gavazzi is a szentiváni tűzgyújtást a délszlávok egyik jellemző közös kultúrájának tartja.²⁵ Azonban ez nem ad feleletet az átvétel módjára. Egyházi kezdeményezésre történt, vagy pedig a régebben itt lakó szláv lakosságtól tanultuk-e a szokást? Az egyház e tűzgyújtást s a kapcsolódó szokásokat néha pogány babonának nevezte, máskor azonban maga is résztvevő ben-
nünk és szentesítette őket. Temesvári a következőkben idézendő helyen egyenesen egyházi szokásnak nevezi a szentiváni tüzet. — A XV. századi osztrák adatok is gyakran főúri körökre utalnak. Bécsben Zsigmond herceg 1456-ban keresztelő János ünnepe utáni vasárnap táncmulatságot rendez. A XV. század közepén a bécsi polgármester is megüli az ünnepet.²⁶

Már említettük, hogy a szentiváni ünnephez a tűzgyújtáson kívül más rítusok, hiedelmek is fűződnek. Ezekről hazánkban első ízben Bod Péter értekezik rész-

²² Uo. 547.

²³ Az Iván név okleveleinkben 1259-től. (SZAMOTA—ZOLNAI: *Magyar oklevélszótár.*)

²⁴ BELLOSICS 1902.

²⁵ GAVAZZI 1956.

²⁶ GUGITZ 1949. I. 362.

letesen. Azonban már Marót Károly is megállapította, hogy Bod nem szorítkozik a magyar szokásanyag ismertetésére, hanem régi „tudós” nemzetközi forrásokból is merít. Így pl. az idézett „bűdös füst”, mely arra szolgál, hogy a sárkányokat távoltartsa — aligha származott a magyar hiedelmekből; nemzetközi forrásai a XII. századig nyomon követhetők.

A magyar szentiváni szokásoknak a XIX—XX. századi adatok szerint lényeges alkotórésze a *szerelemvarázslás* és az ezzel kapcsolatos praktikák és jóslások. A magyar kutatók ezt a kérdéscsoportot általában nagyon jelentősnek tartották. E tárgyról itt mégsem szólunk, mert a régi források ezt a mozzanatot még nem említik, itt tehát csak utalunk Marót és Róheim fejtegetéseire. — A XVIII. századi boszorkányperekben többször is emlegetik mint fontos dátumot: a miskolci táltosok 1741-ben vallják, hogy „Szent János napra el is kell nékiek menni vagdalkozni”,²⁷

Fontos szerepet töltenek be más országokban a *fürdésre, vízbemerülésre* vonatkozó hiedelmek és szokások is. Ezeket hazánkban csak elvétve találjuk meg. Különösen a keleti szlávokra jellemzők ezek: az oroszoknál rituális fürdés kapcsolódik az ünnephez. (Kupala ünnep).²⁸ Az ünnepnek a növényekkel való kapcsolatról Marót Károly részletesen szólt.

2.

Nézzük ezek után, hogy az írásos források mit árulnak el a magyarországi szentiváni tűzgyújtás szokásairól.

— Temesvári Pelbárt a XV. század végén így emlékezik meg róla: „Ecclesia tripliciter solet solennizare hanc nativitatis Joannis diem. Primo vigiliam jejunando . . . Secundo solennizat ecclesia festum Joannis hodie ignem vel faculas arduentes faciundo; primo pro representando, quod Joannis ossa fuerunt combusta in Sebaste civitate, que fuit olim Samaria . . . secundo ad significandum, quod juxta Christi dictum ipse erat lucerna ardens et lucens etc.”²⁹

Temesvári leírásának érdekessége, hogy a tűz és fáklyagyújtásról mint *egyházi* s nem mint elvetendő pogány szokásról emlékezik meg. Hasonló felfogásban ír a katolikus Telegdi Miklós is a szentiváni tűzgyújtásról a XVI. században: „Ennek az örömnök jelentésére szoktanak Szent Iván estin szerte szertén tüzeket rakni, mintha még mostanis örvendeznének néki, hogy Szent Jánost Isten e világra

²⁷ BODGÁL 1960. 310. — KOVÁCS JÁNOS 1898. 206—207.

²⁸ SZOKOLOV 1950: 196. — HAASE 1939. 90—91.

²⁹ TEMESVÁRI PELBÁRT: *De Sanctis Part. est. Serm. X.* Idézi Szilády. 1880. 76.— „Az egyház három módon szokta ünnepelni János születésének napját. Először a vigiliát böjttel. . . Másodszer az egyház ünnepli ma János ünnepét tűz vagy égő fáklyák készítésével; először hogy megmutassa, hogy János csontjai megégettettek Sebasté városában, mely valaha Samaria volt. . . másodszer, azt jelentve, hogy Krisztus mondása szerint ő volt a lángoló és világító lámpás stb.”

küldötte. Mert szokás (idegen nemzetek között kiváltképpen) hogy mikor valami közönséges örömek mutatását mívelik az emberek, lámpásokat gyuitanak házoknak és tornyoknak ablakin és a piaczon avagy uczákon tüzeket gyuitanak.”³⁰

Mint látjuk, Telegdi megjegyzése nem annyira hazai, mint külföldi jelenségekre utal. Azonban nem kétséges, hogy a XVI. században a szentiváni tűzgyújtás hazánkban igen elterjedt volt. Igen érdekes és a néprajz által még ki nem aknázott Istváni Pál idevonatkozó szövege (*Historia Regis Volter.* 1539):

Az szent Iván tüzet el-felrakták vala,
Mesterséggel azt mind csináltatták vala,
Udvarló vitéz nép azt ostromlja vala,
Az nap vigasságban el-aláment vala . . .³¹

Mint a szövegből kiderül, a szentiváni tüzet Istváni a lakodalom lefolyásával kapcsolatban említi, azonban nem derül ki, hogy átvitt értelemben, valamely lakodalmi játékot nevez-e így, vagy pedig a lakodalmi tűzrakást tényleg szentiváni tűznek nevezték? Itt csak mint lehetőségre utalunk Seprődi véleményére, aki az észak-magyarországi szentiváni énekeket lakodalmi párosító énekkel vetette össze.³² Azonban úgy látszik, hogy a Szent Iván tüze a XVI. században egyszerűen örömtüzet is jelentett. Szerémi György írja pl. János királyról, hogy egy győzelem alkalmából „Szent Iván tüzet gyújtott”.³³

A további, XVI—XVIII. századi említéseknél feltűnő, hogy kivétel nélkül hazánk észak-északnyugati részéről származnak. Ez azonban nézetünk szerint még nem jelenti azt, hogy az ország más részén ismeretlen volt; a szentiváni énekről pl. Heltai Gáspár is említést tesz. A felvidéki kálvinista és evangélikus források egyaránt tiltják. Mint már a pünkösdi királyválasztásnál említettük, a felvidéki szlovák és magyar lakosság egyaránt gyakorolhatta a szokást. A Gömör megyei evangélikus egyházi források pl. tiltják 1578-ban, 1596-ban.³⁴

Maksay 1599-ben feljegyzett adatot közöl Szepes megyéből (amelyet ő tévesen a szentiváni tűz legrégebb említésének tart). Az 1598-as évben Szent Iván napja körül (circa festum Nativitatis Beati Joannis Baptistae) a Joó-család szolgálói a Szepes megyei Miklósfalva közelében a szent tűz körül tartózkodtak (circa ignem sacram, qualis antiquitus in memoriam Sancti Joannis extrui fuit solitus, constituti fuissent).³⁵

A XVII. században is többször említik a szentiváni tűzrakást. Szepsi Csombor Márton az *Europica Varietas*ban írja, mikor 1618-ban a lotharingiai Pfalzburgba

³⁰ TELEGDI RMK I. 176., 400.

³¹ *Régi Magyar Költők Tára* II. 1880. 35. — (Feltehetőleg a menyasszonyporkolás még élő szokásával kapcsolatos)

³² SEPRŐDI 1916.

³³ SZERÉMI 1941. 127.

³⁴ MIKULIK 1917. 17., 28.

³⁵ MAKSAY 1957. 11.

érkezett: „Úrnapján voltunk benne, mely nap az egész várost zöld ágakkal meg-
ékesítették volt. Az gyermekek az utcákon tüzeket raktak és azokat ugrándozták,
nemkülönb mint nálunk Szent János napján némely falukban szokott lenni.”³⁶

Sok vitára adott már alkalmat a néprajzi irodalomban Miskolczi Csulyak
István zempléni ref. esperes egyházlátogatási jegyzőkönyvében a következő adat,
melyet 1629-ben Kövesd községről jegyzett fel: „A szent János tüzet a falu köze-
pin kezdték volt rakni melyet környül vöttek és ugy fontak. De erről elszok-
tattak.”³⁷

Egy másik érdekes forrásunk a XVIII. századból Inchofer, aki az *Annales
Ecclesiastici Regni Hungariae* c. művében (1644) az 1025-ös évnél szól Keresztelő
János ünnepéről s említi meg ez alkalommal a magyar szokást is: „Ac tum, si
unquam antea, festa Joannis Baptistae solennitas, variis ludis celebrari coepit,
quae hodieque passim multiplici ritu obtinet; sed apud Hungaros admirando ig-
nium et luminum plausu, et circa ignes carminum, cum tripudiis, solennique
saltatu, clamosa concinnitudine pene in superstitionem aliquando deerravit,
donec ad moderationem quandam revocata est.”³⁸ [Ha valamikor, úgy abban,
az időben kezdhették megülni Keresztelő János ünnepét különféle játékokkal
és ez ma is helyenként változatos szokásokkal divatozik. A magyaroknál azonban
a szemet kápráztató fénnel és tűzgyújtással, a tűz körüli ugrándozással és ünnepi
tánccal, harsány nótázással olykor már ez pogány babonába fulladt, míg egy-
némely mérséklő rendelkezéssel ennek véget nem vetettek.]

A XVII. századi csiki zsinatok is tiltják a Szent János ünnepének estjén való
táncolást.³⁹

A XVIII. századi források közül a legtöbbet idézik Bod leírását az ünnepről.
Bod két helyen is foglalkozik a szentiváni szokásokkal: a *Szent Heortokratesban*
és a *Históriákra utat mutató magyar Lexikonban*. Már említettem, hogy Bod első-
sorban nem a magyar szokásanyagot kívánja rögzíteni, hanem felsorolja mindazt,
amit tudós forrásai ez ünnepről említenek. Itt közöljük Bod mindkét szövegét:
„Ezen a napon pedig ilyen dolgokat szoktak cselekedni: 1. A gyermekek szemetet,
csontot egybeszednek, hogy azt megégessék és füstöt csináljanak, melynek ezt
az okát tartják, hogy a tájban a pogányok a kutak körül tüzet szoktanak volt
tenni, hogy a kígyók ne szaporodjanak ott; minthogy ez a Szt. János napja
tájban szokott lenni, a keresztyének, a tudatlanság is segített, a tájba tüzeket
tettek, azokat által szögdösték s azt kívánták, hogy minden nyomorúságuk
égjen el. 2. Égő üszköket szoktak kezekben hordozni s azokkal a határokat kerülni,
így gondolkodván, hogy így áldatik meg az ő földeiknek termése. 3. Némely
helyeken ezen a napon kerekeket forgatnak, amelyek azt jelentik, hogy a nap

³⁶ ÁRVAY szerint (1947. 99 kk.) SZEPSI CSOMBOR Abaújban láthatta e szokást.

³⁷ ZOVÁNYI 1906. 87.

³⁸ INCHOFER 1797. IV. 100. (A fejezetben előforduló latin szövegeket Holl Béla
és Szilágyi János György fordította.)

³⁹ Székely *Oklevéltár* VI. 435.

már az égen felső pontjára hágott s onnan megfordult, s minden dolgok változnak.”⁴⁰

„Keresztelő János Innepe. Mitsoda Innepe ez? A' Keresztelő János születése' emlékezetére való: a'melly meg-vólt immár az ötödik Században. A' Görögök régen szentelték a' Keresztelő János feje, meg-találásának emlékezetére. Mitsoda Babonák mennek ezen véghez? 1. Néhól a' gyermekek ifjak tsontot, szemetet, kaptzát, egybe szednek s rut bűdös füstöt támasztanak. A' melly szokás maradtott a' Pogányoktól, kik olyan vélekedésben vóltanak hogy a' Sárkányok ez idő tájban, nem szenvedhetvén a' meleget, a' kutak és források körül szárnyálnak, s oda hullatják mérgeket: az aféle bűdös füstel akarták azért el-üzni. 2. Tüzeket tsináltak a' mező széliben és égő üszögökkel a' vetéseket kerülték. 3. A' Magyarok midőn K. J. Feje, meg-találásának Innepeinek mondották, szokásban vólt, hogy akkor nagy tüzeket tettenek az erdő, s' mező széleken, énekeltek, tántzoltak körülötte, üszögöket vittek az házakhoz, mellyeket fel-szurtnak az káposztás kertbe, hogy az hernyó a'káposztát meg-ne egye; vagy a' vetések közzé, hogy a' gabona meg ne üszögesedjék. Ez is maradtott vólt a' Rómaiaknak szokásoktól a' kik hasonlóképpen tselekedtenek in Paliliis Sacris. 4. Néhól kezekeket forgattak annak emlékezetére hogy a' nap immár a' maga abrontsának felső Pontyára fel-hágott s meg-is fordult. 5. Az Parasztok úgy tartják, hogy ha azon [a]napon eső léssen, a' magyaró abban az esztendőben megnyüvesedik.” „Miért nevezték Szent Iván Havának? Bizonyosan nem egyéb az oka, hanem ez: mivel Keresztelő Sz. János napja ebben az Hónapban esik, Jánost pedig a Magyarok régen mondoták Joánnak, Ivánnak; és így Jánosról nevezvén vagy Joánról az Hónapot, az Iváni nevezet maradtott rajta.”⁴¹

Utolsónak Bartholomaeides Lászlónak a századforduló körüli leírására hivatkozunk, melyben a magyar és a szlovák szokásokról egyaránt megemlékezik: „Moris ignem et rogos in villis et compitis feriis Johanis accendendi Slavis harum partium olim usitati, jam meminimus, causasque ejus verosimiles depromimus. Nunc idem describendus est. Nimirum feriis Johanis aut pridie vesperscente coelo, in plateis aut compitis pyram construere solebant incolae, de qua succensa cum Virgilio scripseris dixerisque: Illam omnis tectis agrisque effusa Juventus Turbaque miratur matrum, et prospectat ardentem Attonitis inhians animis. Juvenus imprimis Virginesque loci, laeti et jocabundi rogo adstabant eumque subinde transiliebant, nec nisi consumpta penitus ignis materia relinquebant. Anno 1780. ritum hunc adhuc quibusdam in locis usurpatum meminimus, qui vero hodie vix jam alicubi obtinet. Ita ritus etiam et opiniones inveteratae, alterum rerum instar, ipso usu et exercitio adteruntur quasi et abolentur! Nam hic a se ipso desit.”⁴² [Már említettük, hogy ezen a vidéken a szláv népek János napján miként szoktak majorságokban és útkereszteződéseknél tüzet gyújtani, máglyát rakni. Ugyancsak elmondtuk ennek okát is. Főként János napján

⁴⁰ *A Historiákra utat mutató Magyar Lexikon* és Ethn. XI. 375.

⁴¹ BOD PÉTER 1757. 98. és 101—102.

⁴² BARTHOLOMAEIDES 1806—1808. 443—444.

vagy annak előestéjén alkonyatkor a falusiak valamely feldíszített térségen tüzet szoktak gyújtani. Erről a lángról ide írhatjuk Vergilius szavait:

Városok és falvak fiataljai mind kirohannak
Látni az arramenőt, a nők csapata hüledezve
Csodálja . . .

Különösen a falubeli ifjak, de a lányok is vidám tréfa közepette körülállják a máglyát és átugrálják, míg a tűz egészen elhamvad. Emlékezetes, hogy ez a szokás egyes helyeken még 1780-ban is divatban volt. Manapság azonban már alig fordul elő. A régi szokások és hiedelmek, mint sok más egyéb dolog, a használatban és gyakorlatban kopnak, elenyésznek. Ez is eltűnt magától.]

Ezek a leírások azonban átvezetnek a másik fő kérdéshez, a „hosszú” szentiváni énekhez.

A hosszú szentiváni ének

1.

Erdélyi János a *Magyar Közmondások Könyvében* (Pest, 1851) a 3961-es tételnél ezeket jegyzi meg: Hosszú mint a szent Iván éneke. „Közhitté vált e példabeszéd magyarázatánál Kovács Pál után, kinek véleményét Szirmay, Dugonics, Ballagi egyiránt elfogadták, hogy lett volna bizonyos szent Iván nevű remete, ki a maga istenes énekeit örökké zengedezte, minek aztán se hossza se vége nem volt. Kis-Viczaynél is meg van e km., de ő nem magyarázta. — A „Népdalok és Mondák” III. kötetében, 148-ik lapon van közölve egy dal ily czim alatt: „Szent Iván éneke” s egyúttal magyarázatát is adva kevés szóval e közmondásra vonatkozólag. Hogy az egészet érthessük, el kell mondani a következőket: Szent Iván vagy nyári, máskép Virágos Szent János napja néhutt az országban, nevezetesen Nyitra megyében Kolony vidékén, bizonyos népi mulatságok ünnepe igen régi szokás szerint, mikor a helységtől távol eső, leginkább halmos helyeken, többnyire szalma s rőzse tüzeket rak a falubeli ifjúság főleg a leányok, mert a fiúk inkább csak nézők, vivén magukkal párlásra szükséges „virágos” füveket, s a tűznek lángját énekszó alatt keresztülugrálják . . . Dugonics szinte említi a Szent Iván tüzét (példab. I. k. 209. l. jegyzetében), de nem a szent Iván énekét is. Ez az ének már, melyről a közmondás van, azért hosszú, mivel az ünnep vagy mulatság szokás két hétig szokott tartani, melynek Szent Iván napja épen közepére esik s innen hosszúsága természetes. stb.”⁴³

Szükségesnek tartottam Erdélyi magyarázatát ilyen részletességgel közölni, a néprajzi köztudatba ugyanis teljesen átment ez a magyarázat, úgyhogy szinte

⁴³ ERDÉLYI 1851. 207. — BALLAGI 1850. 42. 679. tétel.

természetesnek tűnik, hogy a rendkívül régi és általánosan ismert közmondás csakugyan a szentiváni tűzgyújtáskor énekelt énekekre vonatkozik. Azonban a régi adatok nem bizonyítják e magyarázatot.

A közmondást magát a XVI. században széltében-hosszában említik már. Tolnai Bálint pl. *Historia de Moribus in Convivio* c. költeményében írja:

De az praedikatziot rövidön szabjatok,
Szent Ivan énekenek ha hoszu mondgyátok.⁴⁴

A legérdekesebb (s eddig figyelembe sem vett) említés Heltai Gáspártól származik, aki egyben magyarázatát is adja e mondásnak: „Hallottam hogy igen hoszsza a szent Iuán éneke, hogy az ördög aszt meg kezdüén, el nem végeszhetete, hanem meg fuladot rayta. Bezeg ottrombasag effele tudományokat behozni, és el hinny a kerestiéni gyülekozetbe, mellyekről az Istenec Szentei, Mind a Prophetác smind az Apostoloc semmit nem tudtanac”.⁴⁵

Heltainak ez a magyarázata nem látszik alátámasztani Erdélyi feltevését. A szentiváni tűzgyújtáskor énekelt ének ugyanis nem egyházi jellegű, s mint az általunk ismert későbbi, de kétségtelenül régre visszamenő szövegek mutatják, szerelemvarásló, párosító dalok ezek inkább, mint olyan szövegek, melyeknek szent jellege miatt az ördög kénytelen lenne „megfulladni rajta”. Ha azonban eredetileg nem a szentiváni tűzgyújtással kapcsolatos énekekre vonatkozott a közmondás, akkor mi lehet a magyarázata?

Nem érdektelen megnézni, hogy Erdélyi előtt a közmondásgyűjtemények hogyan magyarázták a „hosszú mint a szentiváni ének”-et. Baranyai Decsi a „Xenocratis caseolus” latin mondást így adja vissza: „Nám oly hosszú mint egy S Iuán eneke. Gáspár vagyon ám a sajtba.”(1598)⁴⁶ — A későbbi adagium-gyűjtemények az „Illiade prolixior” latin mondással hozzák kapcsolatba (így pl. Kis Viczay Péter 1713-ban és mások is).⁴⁷

De térjünk vissza az Erdélyi által is emlegetett Szent Iván nevű remetére. Mint Erdélyi is írta, Kovács Pál, Szirmay, Dugonics, és mások is erre hivatkoztak. Nincs kizárva az, hogy e magyarázatnak történeti alapja van. Itt esetleg Rilai Szent Ivánra gondolhatunk, akinek holttestét és ereklyéit III. Béla magyar király 1183 után Esztergomba küldte. E bolgár szent a legenda szerint Istenfélő pásztor volt, aki a rilai magányban önkínzásnak vetette magát alá, miközben Isten csodálatosan gondját viselte. Később más remeték is csatlakoztak hozzá; ereklyéit rendkívül nagy tiszteletben tartották. A legenda szerint Rilai Szent Iván Esztergomban sem szünt meg csodákat művelni, úgyhogy a király e csodák hatására (feltehetőleg azonban a katolikus papok nyomására, akik a bizánci egyházhoz

⁴⁴ ItK. 1914. 86.

⁴⁵ HELTAI 1570. 43.

⁴⁶ BARANYAI DECSI 1598. 211.

⁴⁷ KIS VITZAY 1713. 222.

tartozó szent ereklyéit nem nézték jó szemmel) 1187-ben visszaküldte a koporsót.⁴⁸ Nem teljesen lehetetlen tehát, hogy e szent legendájának magyar vonatkozásai nyomán keletkezett a szólás.

Mezey László (szóbeli közlésben) egy másik lehetőségre is utal és a leghíresebb, valóban hosszú Szent János himnuszt: az *Ut queant laxis* gondolja a közmondás előidézőjének. Ez ének szerzője a legenda szerint a longobárdi Paulus Diaconus volt, aki egyszer mise közben berekedt. Himnuszában Szent Jánostól kérte, hogy hangját tegye ismét erőssé és tisztává.

Ut queant laxis resonare fibris
Mira gestorum famuli tuorum,
Solve polluti labii reatum,
Sancte Joannes.
Nuntius celso veniens Olympo
Te patri magnum fore nasciturum,
Nomen et vitae seriem gerendae,
Ordine promit.
Illo promissi dubius superni,
Perdidit promptae modulus loquellae,
Sed reformasti genitus peremptae
Organa vocis.
Ventis obstruso recubans cubili
Senserat regem thalamo manentem,
Hinc parens nati meritis uterque
Abdita pandit.⁴⁹

Arezzoi Guido (Aretinus) 1025 körül ennek az éneknek első szakaszából kiemelte az első szótagokat, mégpedig úgy, hogy a *g a h c d e* hangoknak az *ut re mi fa sol la* szótagok feleltek meg, s ezzel megvetette a szolmizáció alapját. Ezt a hosszú himnuszt évszázadokon át használták az énektanításban.⁵⁰

Csak érdekességképpen jegyezzük meg, hogy ennek a himnusznak is van némi kapcsolata az ördöggel. Ugyanis a *mi-contra-fa* éneklését tiltották a szabályok, így állott elő ez a verses szabály:

Mi contra fa est Diabolus in musica
Mi cum fa est coelestis harmonia.⁵¹
[A mi a fa-val szemben: az ördög a zenében
A mi a fa-val együtt: égi harmónia.]

⁴⁸ BÖDEY JÓZSEF 1940.

⁴⁹ RAZY 1880. 372.

⁵⁰ Zenei Lexikon. 1931. II. 573—574.

⁵¹ MOSER 1953 és MOSER 1954. 35.

Bizonyítékunk nincs arra, hogy tényleg ez a himnusz lett volna a magyar közmondás kiindulópontja. (A himnusz nálunk is általánosan ismert volt; Radó Polikárp összeállítása szerint a magyarországi középkori liturgikus kéziratokban 32 alkalommal fordul elő.)⁵²

Még további lehetőségek is vannak a Heltai által adott magyarázat megfejtésére. Keresztelő Szent Jánostól ugyanis az epilepszia gyógyítását várták (ez csak később fűződött Szent Vitus nevéhez), s a gyógyulást váró betegek hosszú, énekszóval végbemenő zarándoklatokat rendeztek. Magának az ünnepi ciklusnak hosszúságára már a fejezet elején is utaltunk.⁵³ — Felemlíthetjük továbbá azt is, hogy Franciaországban és másutt is szokásos volt a szentiváni ünnepen három misét celebrálni egymásután.⁵⁴ E tény is lehetőséget adhatott ilyen közmondás keletkezésére.

Feltehető az is, hogy a későbbiekben a két fogalom összefonódott, vagyis a közmondásban emlegetett és a tűzgyújtással kapcsolatos ének valóban azonos fogalommá vált. Erre bizonyítékunk nincs.

2.

Néhány szót még a szentiváni tűzgyújtáskor előadott rítusénekekről, amelyeket XIX—XX. századi formájukban ismerünk.

Az az énekciklus, amelyet Erdélyi nyomán közönségesen szentiváni éneknek szoktak nevezni, nem országszerte ismert, hanem főként Nyitra, Hont, Bars megyékben s ezeknek a megyéknek körzetében. Az ország más részeiben más, rövidebb énekeket ismertek a tűzgyújtással kapcsolatosan. Sajnos, történeti adataink e szövegekre nem utalnak, holott kétségtelen, hogy a Nyitra megyei énekciklus és a többi ének is jóval régebbi az első feljegyzésnél. Ezeket az énekeket Marót Károly részletesen elemezte; a ciklus egyes részei, mint a „virágok vetélkedése” motívum, egészen a középkorig mennek vissza.⁵⁵

Egy megjegyzést azonban — inkább csak széljegyzet formájában — tennénk. Sok magyarázatra adott alkalmat az éneknek ez a néhány sora:

Tüzét megrakáljuk
Négy szögére rakáljuk:
Egyik szögén ülnek
Szép öreg emberek,
Másik szögén ülnek
Szép öreg asszonyok,
Harmadikon ülnek

⁵² RADÓ POLIKÁRP 1945. 56.

⁵³ GUGITZ 1949. I. 338. (A vitustánc neve „morbus solstitialis” volt. 343.)

⁵⁴ RAZY 1949. 204—205.

⁵⁵ ECKHARDT 1930.

Szép ifjú legények,
Negyediken ülnek
Szép hajadon lányok stb.⁵⁶

A tűz körüli elhelyezkedés hasonló, valóságos rendjére találunk pl. Franciaország egyes vidékein. Van Gennep figyelemreméltónak tartja, hogy ez ünnepet nemcsak egyes korosztályok tartják, hanem nemre és korra való tekintet nélkül mindenki részt vesz benne. Olyan példát is említ, ahol a férfiak a tűz egyik oldalán helyezkednek el, az asszonyok és a gyermekek a másikon.⁵⁷ Itt nem kell a francia és magyar szokás közvetlen kapcsolatára gondolni, azonban azt hisszük, hogyha ilyesfajta mozzanatok feljegyzésére a gyűjtésnél ügyeltek volna, más országokban is megtaláltnók az ilyen rendezett elhelyezkedésnek nyomait.

3.

Összegezve tehát az eddigiket, a következő eredményekre jutunk:

A felsorolt történeti adatok kivétel nélkül említik a tűzgyújtás szokását. Temesvári Pelbárt a tűzgyújtásról mint egyházi jellegű szokásról emlékezik meg. Hasonló módon szól a XVI. században Telegdi Miklós is. Az adatok nagyrésze említi a tűz körüli ugrándoást, éneket és táncot.

XVI—XVII. századi adataink egy része már mint kifejezetten falusi szokásról beszél a tűzgyújtásról. Ugyanezekből a századokból vannak utalások a szentiváni tűznek a lakodalommal és fonóval való kapcsolatára is.

A XVI. században az egész országban ismert már a szentiváni ének hosszúságára való közmondás is. Ezt Erdélyi a XIX. században a tűzgyújtással hozta kapcsolatba, a régebbi közmondásgyűjtemények azonban más magyarázattal szolgálnak.

A Nyitra megyében és környékén fennmaradt rítusének-sorozat korábbi szövegváltozataira vonatkozó történeti adatok nem ismertek, azonban régisége bizonyított.

⁵⁶ *Magyar Népzene Tára* II. 254.

⁵⁷ VAN GENNEP 1949. I/IV. 1782.

A téli ünnepkör

Az ünnepkör kialakulása — Egyházi eredetű szokások

1.

A télközépi ünnepkört a kutatók többféle névvel is szokták nevezni. A „karácsonyi ünnepkör” név inkább csak az egyházi eredetű szokásokra utal s nem foglalja magába az évkezdésre vonatkozó, illetőleg a téli napfordulóra s a születő új napra vonatkozó szokásokat és képzeteket, amelyek nem kevésbé jelentősek.

Dramatikus jellegű népszokások egész Európában — így hazánkban is — csatlakoznak ehhez a ünnepkörhöz, sőt azt is mondhatnók, hogy a télközépi ünnepkör a farsang mellett a maszkos alakoskodásnak, dramatikus játékoknak legfontosabb időpontja.

Az ünnepi ciklus kezdetét többféle határnaphoz is szokták kötni. Számíthatják Katalin-naptól, András-naptól, esetleg Luca-naptól. Külön szokásai lehetnek a Lucától karácsonyig terjedő időszaknak s a karácsonytól vízkeresztig tartó periódusnak. Az adventi időszaknak is lehetnek félig egyházi, félig népi szokásformái (kántálás, köszöntő).

Hazánkban a két legfontosabb dramatikus szokás: a betlehemezés (csillagozás) és a regölés időpontja végigvezet az egész karácsonyi tizenketteden. Mégis, az elsőnek fő alkalmi karácsony és vízkereszt, a regölés fő ideje pedig István protomártir ünnepe.

Féldramatikus szokásokat, ünnepi köszöntéseket bőven találunk e ciklusban. Ilyenek az aprószentek-napi vesszőzés, az István- és János-napi köszöntés, az óév-búcsúztatás, új esztendő-köszöntés. A babonás, jósló szokások, illetőleg az évkezdésre vonatkozó mágikus és elhárító praktikák is az egész cikluson végigvezetnek.

A télközépi ünnepkör hazai történeti adatai is a már említett három mozzanatra: a keresztény ünnepre, az évkezdésre és elszórtan a napforduló tényére is utalnak. A karácsonyi tizenketted gonoszjáró, halotti ünnep jellege nálunk is ismeretes, bár nem olyan mértékben, mint a környező indogermán népek egyikénél, másikánál. (Így említik nálunk is a karácsonykor az „angyalok” számára terített asztalt, mégis a karácsonyi szellemasztal képzete nálunk nem olyan élesen körvonalazott mint a szláv és germán népeknél. Ugyanezt mondhatjuk a karácsonyi tuskóégetés szokásáról is.)

Maga a „karácsonyi tizenkettő” fogalma sem gyökerezik olyan mélyen a népi tudatban, mint más országokban (pl. a finneknél, németeknél stb.), ahol külön népi elnevezése is van. Nálunk is beszélnek azonban két karácsony közéről, számos napokról, tizenkét napokról, csonka hétről stb. (Feltehető, hogy a Heltai által használt „regelő hét” megjelölés is e periódus egyik hazai elnevezése volt.) Dologtöltő jellege nálunk is lehet az egész ünnepi periódusnak vagy egyes kiemelkedő napoknak.

A karácsony legújabbkori családi ünnep jellege (karácsonyfával, ajándékozással) nálunk is, mint más európai paraszti kultúrákban, eléggé újkeletű. Január 1. azonban már a középkorban is az ajándékozás, a „strena” napja volt. (Alsófehér megyében még a negyvenes években is újévkor az „aranyos csitkó” hozta az ajándékot a gyermekeknek.)¹

2.

A téli ünnepkör sok szempontból hasonló a húsvétihez. A karácsony, a legnépszerűbb keresztény ünnep, mintegy kristályosodási centrum, mely köré a legkülönbözőbb eredetű szokások és képzetek csoportosultak századok folyamán. Ha e szokásokat és hiedelmeket eredetükig nyomon akarnánk követni, akkor végig kellene kísérnünk a kereszténység egész történetét, szólnunk kellene a karácsony és vízkereszt előzményeiről, elemeznünk kellene a római és közelkeleti ünnepeket, a Saturnaliakat, Compitaliakat, a Brumaliat, a Sol Invictus ünnepét, a Kalendae Januariae ünnepkörének kialakulását; másrészről pedig ismertetnünk kellene az egyes európai népeknek a télközépi ünnepkörhöz fűződő kereszténység előtti szokásait, hiedelmeit is.

A karácsonyi szokások és hiedelmek — éppúgy, mint a húsvéti ünnepkör esetében — ismét ki is válhattak az egyházi liturgiából s újra „népi szokásokká” válhattak — ha esetleg egészen más kultúrában is, mint ahová eredetileg tartoztak. Éppen ezért sokszor igen nehéz megállapítani, hogy egyes télközépi „népszokások” tulajdonképpen hogyan kerültek a magyar népi kultúrába. A szomszédos népektől közvetlenül tanultuk-e ezeket, vagy pedig egyházi közvetítéssel jutottak el hozzánk? Jó példa erre az aprószentek-napi korbácsolás, melynek „pogány” termékenység-varázsló jellege egész nyilvánvaló. Mégis, hazánkban már a középkorban egyházi szokás volt e napon vesszőt szentelni, és feltehetőleg az egyházi gyakorlatból került a korbácsolás a magyar népszokások közé.

A magyarságot letelepedésétől kezdve körülbelül a XV—XVI. századig többféle hatás is érte, mely a magyar szokáskör kialakulásához vezetett.

Ilyenek voltak egyrészt a katolikus egyház szertartása, karácsonyi énekei, továbbá a nyugatról jött szerzetesek által ideplántált színszerű mozzanatok. Francia, olasz stb. szerzetesek, papok ezekben a századokban olyan, a színjátszás szem-

¹ MAKKAI—NAGY 1939. 13.

pontjából jelentős elemeket honosítottak itt meg, mint a liturgikus játékok előadása, a jászol-állítás szokása (ide tartozik a mozgó bábukkal felszerelt jászol és a karácsonyi bábjáték kérdése is).

Másrészt ezekben a századokban a környező szláv népeknél egy sajátos kelet-európai téli szokáskörrel beszélhetünk, melyben a régi szláv ünnepi szokások bizánci hatás alatt fejlődtek tovább. Ennek jellegzetes elemei az állatalakoskodás és az ezzel összekötött szerencsekívánó és adománygyűjtő koledálás, járulékos mozzanatai pedig a halottkultusz, a szellemasztal-képzet, a karácsonyi tuskóégetés. Mindezek igen hosszú időn át szivárogtak a magyar népi kultúrába, s éppen ezért az egyes mozzanatok átvételének időpontja nagyon bizonytalan.

A kelet-európai szokáskör kialakulásának ismertetésénél röviden ki kell térnünk a Kalendae Januariae ünnepkörének kérdésére.²

A római birodalomban az i. e. III. évszázadban még márciusban kezdődött az év. Időszámításunk előtt 153-tól a római főtisztviselők nem március elején, hanem január 1-én foglalták el hivatalukat; a Julius Caesar féle naptárreform után véglegesen január 1. vált évkezdő nappá. A Kalendae Januariae, azaz január 1. mint az év kezdő napja később igen nagy jelentőségre tett szert, s neve már nemcsak újév napját jelentette, hanem az egész télközépi ünnepkört, s a hozzáfűződő szokásokat is e névvel jelölték. Így érthető, hogy a kelet-európai népek, (szlávok, görögök, románok) és a nyugati román nyelvek is a karácsonyi-újévi köszöntő szokásokat, részben pedig az ünnepet magát (vagy a karácsonyi tuskót) a mai napig olyan névvel jelölik, mely a Kalendae névből származik.

A január 1-i évkezdés és a hozzá fűződő szokások népszerűségének magyarázata az lehet, hogy néhány igen jelentős régi római ünnep időpontja közelébe esett, s ezeknek szokásait néhány évszázad alatt magába olvasztotta; másrészt az egyre inkább tért hódító keleti solaris kultuszok — különösen a Mithras-kultusz — ünnepei között elsőrendű helyet foglalt el a születő új nap, vagyis a téli napforduló ünnepe. (Lényegében tehát a télközépi évkezdés a soláris időszámítás győzelmét is jelentette a régebbi időszámítás felett.)

A római ünnep fejlődéséről eléggé részletesen tájékoztatnak a kortársak. A január 1-i évkezdő nap szokásai kezdetben eléggé korlátozottak voltak. A konzulok hivatalba lépésükkor fehér bikát áldoztak; rabszolgákat szabadítottak fel, s a szenátus megtartotta első ülését. — Ovidius is említ néhány jellemző mozzanatot: jókívánságok hangzanak el, a házakat zöld ágakkal díszítik, ajándékokat küldözgetnek egymásnak, jósolnak a következő évre.

A IV. században az ünnepi periódus már óriásira nőtt, s más római ünnepek, különösen két igen népszerű régi ünnep, a Saturnaliák és Compitaliák jellemző vonásait is magába olvasztotta. Fontos forrásaink közé tartozik Libániosz rhétor leírása az ünnepről: az év utolsó estéjén mindenki ünnepi köntöst ölt s ajándékokat készít. Lakomához terítve az asztal a gazdagoknál, de a szegények is igyekeznek

² DÖMÖTÖR TEKLA 1962. — Továbbá NILSSON 1918b. és 1933. — SCHNEEWEIS 1923. — SCHNEIDER, FEDOR 1920. — CSICSEROV 1957. stb.

jobban étkezni, mint más napokon. Senki sem fekszik le az éjjel, tánc és tréfák közepette vonulnak végig a városon, lármáznak, kopognak a kapukon. Hajnalban babérágakkal díszítik fel a kapukat. Mindenki ajándékokat osztogat, a tanítók is megkapják fizetésüket — jegyzi meg Libániosz. Így múlik el az ünnep első napja.

Újesztendő második napján mindenki otthon marad. E napon „fordított világ” van, urak és rabszolgák együtt játszanak, kockáznak. Még a tanárok is engedékenyek a rájuk bízott növendékekkel szemben. Ezen a napon a bíróság is szünetet tart. Január 3-ik napján lóversenyre kerül a sor. Az ünnep azután még két napig tart.

A XIV. századi leírásokban tehát már igen sok, a mai napig is élő szokásra, hiedelemre találunk (ajándékozás, lakomázás, házak kivilágítása, jósjelek).

Az ókorból a középkorba való átmenet századaiban az ünnepkörre vonatkozó bőséges feljegyzések a legtöbbet az állatalakoskodást emlegetik; az egyházi források elsősorban ez ellen küzdenek. Ennek megjelölésére gyakran a sokat interpretált „cervulum et vetulam facere” vagy „in cervulo et vetula vadere” kifejezéseket használják (szarvas, borjú vagy öregasszony alakjában járni). Azt is említik, hogy az állatalakban alakoskodók ajtóról ajtóra mennek és ajándékokat kérnek. (Az ünnepkörnek ez a jellegzetessége sok kelet-európai országban szinte napjainkig változatlan népszerűségnek örvendett; így a lengyeleknél, románoknál, görögök-nél). De az egykori római birodalom nyugati területein éppúgy emlegetik az állatalakoskodást, a szellemasztalt és a tuskóégetést.

A Kalendae Januariae most említett jellegzetes vonásai (és még sok más, pl. az ünnepi királyválasztás, amelyet a Pünkösöd fejezetben említettünk) később a téli ünnepkör különböző dátumaihoz fűződhetnek. Így a jósló szokások feltűnnek Katalin, Borbála vagy András napkor, Luca napján, karácsonykor és január 1-én; alakoskodni szoktak Luca napján, aprószentek napján, István protomartir napján, vízkeresztkor stb. Mégis, az ünnepkör legtöbb jellegzetes szokása karácsonyhoz kapcsolódott, mely a középkorban Európa jelentős részében — így hazánkban is — egyúttal évkezdő nap is volt.

3.

A történeti feljegyzések hazánkban ismét a XVI. században válnak részletessé és elsősorban az egyházi jellegű mozzanatokra vonatkoznak.

A protestáns prédikátorokat azok a szokások érdekelték legjobban, melyeknek katolikus jellege nyilvánvaló volt. Így hát a legtöbbször ezeket emlegetik. A népi kultúra más mozzanatait, melyek nem tartoznak a „pápista” szokások közé (mint pl. a regölés), már jóval ritkábban említik.

Forrásaink idézését Szkhárosival kezdjük, aki így ír a katolikus ünnepekről a XVI. században:

Istenünk azt mondja, hogy innepet szentelj
De szent István napján pápa zabot szentel,
Az szent János napján jó borokat szentel,
Aprószentek napján nagy sok vesszőt szentel.

Semmi nincsen erről lám az szent írásban,
Időnket mulatjuk azért csak heában,
Az vízkereszt estin voltunk nagy lakásban,
Idvösséget vártunk az sok zabálásban.

Nagy sok misénket szent István elvötte,
Az mi lovonkot szerencsésé tötte,
Itt a papoknak sokszor kedvét tötte.

Csúfságával pápa ezt mind elmulatja,
Csak szalmahintésre akkor vagyon gondja. stb.³

Ugyanezekre a szokásokra utal az 1591-es csetneki evangélikus zsinat dekrétuma: „Item consecrationes aboleantur. . . veluti in natalitiorum die importatio straminum in aedes, in die Stephani Protomartyris consecratio avenae et salis, in die Johannis consecratio Vini, in die Innocentium, Virgarum. . . stb. Másutt: In die Innocentium pastores pecudum cum virgis ne cursitent.”⁴ [Töröltessenek el a szentelmények. . . mint karácsony napján a szalma bevivése az épületekbe, István protomártir napján zab és só-szentelés, János napján borszentelés, aprószentek napján a vesszőké. . . Aprószentek napján a csordapásztorok ne futkossanak vesszőkkel.]

Az említett szokások tehát egyházi szentelmények voltak a XVI. században. A karácsonyi szalmahintést, a vesszővel való csapulást, a János-poharat azonban ma már senki sem tekinti egyházi szokásnak; babonás vagy egyszerűen csak társadalmi szokássá váltak a magyar népi kultúrában.

Köszöntők, kántálás

Karácsonyi köszöntők — István, János napi köszöntők — Január 1. — Vízkereszt

I.

Az előbbiekből már kiderült, hogy a téli ünnepekör szokásait nehéz naphoz kötni. Ugyanazok a szokáselemek felbukkannak karácsonykor, január 1-én, vízkeresztkor, hiszen mindezek az évszázadok folyamán egy ideig évkezdő napok is voltak.

³ *Régi Magyar Költők Tára* II. 1880. 183. és 164.

⁴ BARTHOLOMAEIDES *Memorabilia*. . . 211.

Nehéz pl. elválasztani az egyes ünnepek köszöntő szokásait. Mindezek ünnepi, évkedő jókívánásokat tartalmaznak, mindegyikért jutalom jár.

A lármázás, lövöldözés, ostorcsattogtatás is előfordul karácsonykor éppúgy, mint szilveszter estéjén. Kismartonban 1601-ben tiltják a lövöldözést karácsony ünnepén.⁵ Martonfalvy György 1663-ban írja: „Karátson napján örülnek s örömet lőnek. Miért lövöldözzs Karátson éjtszakáján?”⁶

A karácsonyi, újévi köszöntést minden európai nép ismeri és gyakorolja. A keleteurópai népeknél s néha a nyugati román nyelvű népeknél a karácsonyi megéneklést, köszöntést a Kalendae Januariae szó valamely derivátumával fejezik ki. (ukrán kolyadka, román colinda, görög kalanda stb.)

A köszöntés *koledálás* neve nálunk is ismeretes. A XVIII. századi források *koledálás*nak a papok és kántorok vízkereszt napi alamiznagyűjtését nevezik. Dugonics András közmondásgyűjteményében például ezt olvashatjuk: „Busul, mint a kolédátlan kántor. Az a víz köröszt napi alamizsna szedés, melyet kolédának hívtanak, sok helyeken meg tiltatott immár, noha némely helyett gyakoroltatik.”⁷

Bod Péter így magyarázza ezt: „Ezen az Vízkereszt Napján, még mikor legelsőben keresztyénekké lettenek a 'Magyarok 's elegyesleg voltak a' Pogányokkal, úgy rendelték az Magyar K. Fejedelmek, hogy a' Pap minden ember házához elmenyen a' keresztel, valami áldást mondjon 's akkor ki-tanulja, ki a' Keresztyén 's ezért a fáradságáért adjon minden valami alamisnát.”⁸

Szirmay Antal írja *Hungaria in Parabolis* című művében: „*Collega* Kalandos társ, vnde Kalandozni, quod aliqui a *Coleda* ante Iosephi II. Imp. tempora in Hungaria recepta desumptum putant: dum Parochus festo SS. Trium Regum intensissimo frigore indusio indutus, pueris, tintinnabulis, cantoribus stipatus, Lampade in forma stellae praeunte noctu parochianos suos visitabat, *Kalendasque* Ianuarias apprecatur, ac laetamini in Domino, in hoc nouo anno, az *ujesztendőbe mi vigadjunk* occinebat. Caeterum genuinum vocis *Kalandázni* etymon vide sub *Pernehajder*.”⁹ [*Collega*, Kalandos társ, innen: kalandozni, amiről egyesek azt gondolják, hogy a II. József császár kora előtti Magyarországon befogadott *koledából* származik, mikor a plébános a három királyok ünnepén a legkeményebb hidegben felsőruhába öltözve, gyermekek, csengők, énekesek kíséretében éjszaka meglátogatta a parókiájához tartozókat, csillag formájú lámpát vittek előtte és január kalendáját könyörögve, azt énekelte: Örvendezzetek az Úrban ebben az új esztendőben. (*Az új esztendőbe mi vigadjunk*.) Egyébként a *kalandázni* szó igazi származását lásd *pernehajder* alatt.]

A vízkereszt napi alamiznagyűjtés *koledálás* neve összefügghet a kalandos társaságokkal, amelyeknek kérdésére még visszatérünk. A régi források közül Zsigmond lengyel herceg számadáskönyve is utal a *Colanda*-ra. Ezt a számadás-

⁵ KOLOSVÁRI—ÓVÁRI V/2. 93.

⁶ CSEFKÓ 1931.

⁷ DUGONICS 1820. II. 300. — BÁLINT SÁNDOR 1938. 153 kk.

⁸ BOD PÉTER 1757. 38—39. (Forrása Galeotto Marzio XXIX. fejezet.)

⁹ SZIRMAY ANTAL 1807. 98.

könyv publikálója, Divéky Adorján „egyházi pénzgyűjtésnek” adja vissza magyarul. Divéky azonban téved, mert ez esetben nem a vízkereszti alamizsnagyűjtésről van szó. A lengyel anyanyelvű herceg nyilván saját hazája elnevezését használva nevezi a karácsonyi köszöntést colandának. Szent István napján például a szakácsnak ad pénzt „pro colanda” (december 26.), másnap Szent János napján a zenészeknek, a várkatonáknak és a pohárnoknak ad nagyobb összeget „pro colanda”.¹⁰

A koledálás elnevezés tehát hazánkban inkább a vízkereszti alamizsnagyűjtésre, mint a karácsonyi köszöntőkre vonatkozik. Karácsonyi köszöntőket azért bőségesen ismer hazánk katolikus és protestáns lakossága egyaránt.

Bod Péter részletesen emlékezik a karácsonyi köszöntés szokásáról: „Nevezetes volt az, hogy Karátson előtt harmad nappal ajtónként járkáltak 's valami verseket énekeltek a' Kristus születéséről, jó és szerentsés inneplést kívántak; 's ekképpen magoknak pénzt, gyümölsöt s hólmí enni-valókat gyűjtögettek; akarván ebben követni a' Kristus Születéséről hirt tévő Betlehemi Pásztorokat. Innen maradt a' mi Nemzetünknel-is az a' szokás hogy Karátson éjtzakáján a' gyermekek, szolgálák 's akár-kik énekelnek, dudolnak, zerépatélnak ajtóról ajtóra, hogy magoknak valami pénzt és ennivalót gyűjtsenek, mellyet az után elveszteggessenek.”¹¹

Sokszor emlegetik régi forrásaink a karácsonyi ostyahordás szokását is. Már idéztük Tessedik adatát, aki felemlíti, hogy az ostyahordásért begyűlt pénzt a tanítók rendes évi jövedelemforrásai közé számították és a szokás betiltásakor a tanítókat évi 4 forinttal kárpótolták.¹² A hatósági tilalom ellenére az ostyahordás szokása egyes vidékeken századunkig fennmaradt.

Karácsonyi köszöntőket, karácsonyi népekeket szerte az országban mindenfelé ismernek. Közöttük sok igen szép régi ének van, és történeti múltjukat néha egészen a XV—XVI. századig tudjuk visszavezetni. A legrégebbi karácsonyi népekek közé tartozik például a *Csordapásztorok*. . . kezdetű, ma is népszerű ének. A XVI. századi Batthyányi kódex is megőrizte egy karácsonyi „congratulatory” szövegét:

Karacson innepeben
Karacson innepeben
Oueruendeezwn ziuwnkben
Mert Isten ő sz. fiat
Mert Isten ő sz. fiat
Atta meg nekwnc testben. stb.¹³

A karácsonyi köszöntők esetében is az egyházi és népi elemek állandó kölcsönhatásáról beszélhetünk, és a folklorizáció sok szép példáját említhetjük fel.

¹⁰ DIVÉKY 1914a. 81.

¹¹ BOD PÉTER 1757. 32.

¹² Idézve a Forrásaink . . . című fejezetben.

¹³ *Nyelvemléktár XIV.* Budapest. 1890. 209.

A karácsonyi ünnepekör köszöntőinek második csoportja István és János naphoz fűződik. Az István napi zabszentelésre, a János napi borszentelésre már az előbbieken is utaltunk. A János és István köszöntés szokását a kálvinistáknak sem sikerült kiirtani. Diószegi K. István is panasolja 1682-ben: „Tartjuk Sz. Istvan, Sz. János poharat.”¹⁴

Martonfalvy György 1663-ban így ír erről: „az. . . Innepeket részszerint az Istennek, részszerint pedig az embereknek szentelik, mint Karátson első napját a' Christusnak, második napját szent Istvánnak; harmadikat pedig szent Jánosnak. . . Ördög, ördög, be sok számtalan Istvánt és Jánost vittél pokolba szent István és János napján a' sok István és János teli pohara által. . . Miért nem hagytok békét azoknak az innepi hosszú *köszöntéseknek*.”¹⁵

Bod Péter így ír: „János Pohára emlékezetes, maradt fel a' Németektől, a' kiknél az a' szokás vólt még mikor Pogányok vóltanak; hogy Uj-Eszendő tájban János emlékezetére 's a' barátság' fentartására borral kedveskedtek egy-másnak, 's az után-is az a' szokás nálók megmaradván nevezték S. Johannis haustus Sz. János Pohárának.”¹⁶

Egy szép régies István köszöntőt Sármellékről saját gyűjtéséből közlök:

Eljöttünk mi jó este
István köszöntésére.
István légy egészségben.
Hála Isten hogy megértük napodat, napodat
Áldom a Jézusodat, megváltó Krisztusodat.

Mennyországnak piacán, piacán,
Árulják az ibolyát.
Abból kötök bokrétát,
Szent Istvánnak koronát.

Gyertek lányok menjünk el, menjünk el,
Mennyországot járjuk be, járjuk be.
Szent Istvánnak udvarán, udvarán
Van egy szép nagy almafa.

Gyökér hozta fáját,
Fája hozta ágát,
Ága hozta levelét,

¹⁴ DIÓSZEGI K. ISTVÁN RMK I. 1272. (Vízkeresztre való Predikacio.)

¹⁵ CSEFKÓ 1931. 152.

¹⁶ BOD PÉTER 1757. 149.

Levél hozta bimbóját,
Bimbója meg virágját,
Virágja meg almáját,
Alma szülte Szent Annát,
Szent Anna meg Máriát,
Mária meg szent fiát.
Köszöntsük a szép szűz Máriát.

(Sármellék, 1960. Adatközlő: Pócs Károlyné)

Ez a köszöntő Dél-Dunántúlon a legkülönbözőbb változatokban ismeretes, mint István, János, József, Mátyás napi, Luca vagy Borbála napi köszöntő. Egy dallamváltozatot már Pálóczi Horváth Ádám is feljegyzett a XVIII. században, és már ő igen réginnek tartotta.¹⁷ Kelet-Magyarország protestáns községeiben eltérő, de szintén hagyományos István és János napi köszöntők népi változatai élnek.

3.

A köszöntők éneklésének következő fontos dátuma Szilveszter estéje és január 1. Magyarországon az évkezdést a XVI. századig karácsonytól számítják. A január elseje évkezdő jellege azonban a köztudatban volt a naptárreform előtt is. A keresztény egyház főként a január 1-hez fűződő pogány szokások miatt tette karácsonyra az évkezdetet, a polgári életben mégis megmaradt a januári évkezdés is. (Stilus communis vagy Stilus Circumcisionis). Nálunk néha már a XIII. századi királyi oklevelekben is van példa január 1-i évkezdésre.¹⁸

A január elseje hazánkban régóta az ajándékosztás napja (Dies Strenarum). Galeotto Mátyás király udvaráról szólva így ír: „Kalendis Januariis, in circumcissione Christi consueverunt Hungari strenam dare, hoc est donum, pro bono omine incipientis anni. [Január 1-én, Krisztus körülmetélésének napján a magyarok sztrénát, vagyis ajándékokat szoktak adni, hogy jól kezdődjék az év.]

Mint Zsigmond lengyel herceg számadáskönyve igazolja, a XVI. század legelején is (tehát a naptárreform előtt) január elsején volt a budai királyi udvarban az újévi ajándékosztás. Egyházak, iskolások, kertészek és várkatonák, zenészek és szakácsok, a kutyás citerás, a különböző mesteremberek mind január elsején kapnak ajándékot. Ezen a napon minden iskolából eljönnek Zsigmondhoz a diákok; az ostyahordás szokásáról is hallunk már e feljegyzésekben. Néhány érdekesebb adatot közlünk e listáról:

Item feria VI-a in die circumcissionis domini (1501. jan. 1.) olomkom castru Budensis pro novo anno ad mandata principis per manus Ozarowski dedi.

II. flor.

¹⁷ PÁLÓCZI HORVÁTH ÁDÁM: *Ötödfélszáz énekek*. Bp. 1953. 280.

¹⁸ SZENTPÉTERY IMRE 1923. 15.

Item eodem die aurigis domini regis, qui venerant ad dominum principem pro novo anno, dedi. I. flor.

Item eodem die recordantibus de omnibus scolis infra prandia ad dominum principem venientibus dedi. I. ortt.

Item citharedo cum cane ad dominum principem infra prandia venienti dedi per manus Smolik. ½ flor.

Item ortulano de zagrada domini regis pro novo anno dedi I. ortt.

Item cocis duobos infra prandia pro novo anno ad dominum principem venientibus per manus Ozarowski dedi ½ flor.

Item eodem die tubicenis de turri Beate Virginis in civitate pro novo anno ad dominum principem venientibus dedi per manus Balyczki I. flor.

Item eodem die organiste domini regis, qui ludebat in virginali infra prandia ante dominum principem pro novo anno, dedi per manus Czurilko 1 ½ flor.

Item eodem die fistulatoribus cum tympano infra prandia ad dominum principem venientibus pro novo anno, per manus Czurilko dedi ½ flor.
stb.¹⁹

Telegdi Miklós is említi a XVI. században, újévi prédikációban: „Szokás peniglen a keresztyének között, hogy új esztendőben nagy szeretettel köszönnek és ajándékot osztogatnak egymásnak.”²⁰

Az újévi köszöntőket is gyakran a XVI. századig tudjuk nyomon követni. Így a legnépszerűbb újesztendei énekek egyikét:

Új esztendőben mi vigadjunk
Született Jézust mi imádjuk

már Telegdi Miklós is prédikációs könyvébe iktatta a XVI. században.

4.

Vízkereszt a karácsonyi tizenketted zárónapja. (Magyar neve a görög *hagiasmos* nevet magyarítja, feltehetőleg ószláv közvetítéssel került hozzánk, a katolikus országok általában az *Epiphania* vagy a *három királyok napja* elnevezéseket

¹⁹ DIVÉKY 1914a 83.

²⁰ TELEGDI I. Bécs, 1577. 181.

használják.) — A XI. századi győri *Agenda Pontificalis* megjegyzi, hogy a január 6-i vízszentelést nálunk görög módra (more graecorum) hajtják végre.²¹

A vízkereszt-i köszöntésnek hazánkban különféle egyházi és laikus formái alakultak ki; *koledálás* nevével az ezt említő forrásokról e fejezetben már szoltam. A papság vízkereszt napi alamizsnagyűjtéséről Galeotto Marzio a XV. században mint jellegzetes magyarországi jelenségről emlékezik meg.²² A XVI. században a Gömör megyei evangélikus források is elrendelik, hogy vízkeresztkor ne járjon a lelkész feszülettel.²³

A vízkereszt-i köszöntésnél a XVI. század óta szokásos a csillagének, a csillagozás; századunkig járnak a gyermekek a kiugratható csillaggal háromkirályok képében köszönteni.

Hédervári Lőrinc írja egy levélben a török időkben (1540): „Osztán az csillagéneket, ha megvayon kgdnek, küld alá; ha több énekeket szerezhetsz, azért is légy érte, mert jó gyermekem vayon itt egy, jó szava vayon, kit ha meg nem oltalmazhatok, felküldöm kegyelmednek.”²⁴

A XVII. századi magyar nyelvű kassai szabályrendeletek többször intik a csillaggal járókat és farsangosoknak nevezik őket. 1617-ben megjegyzik: „Éjjel mezitelen karddal járnak, farsangolnak, csillaggal járnak, sőt még az asszonyi állatok is éjjel farsangolnak, férfiuui ruhában öltözvén.”²⁵ 1633-ban ismét tiltják a farsangosoknak szöges lámpással való járását, melyet csillagnak neveznek. Említik, hogy ez az előző évben is tiltva volt, „s ez időn ujra batorsagosan majmoskodnak vele. Mivel penig mi édes Idvezitőnknek születését nevetséges jatekra és reszezségre fordítják, mostantul fogva ennekutána soha ne legyen. Az ki cselekszi, Istentül varja haragját fejére, mert afféle komédia azokat illeti, akik mégis az pápai setétségben vadnak.”²⁶

Bod Péter a XVIII. században írja, hogy vízkeresztkor a három királyok (Gáspár, Menyhárdt, Bóldisár) nevét (C. M. B.) szokás az ajtókra felírni.²⁷

A vízkereszt napi köszöntő szokások közül tehát a koledálás, a csillagozás, a házszenelés történeti forrásainkban is szerepel. Ezeknek egyházi és laikus formái egyaránt igen népszerűek voltak évszázadokon át. Párhuzamos szokásokat katolikus és protestáns vidékekről egyaránt sokat említhetnénk, Hollandiában például a vízkereszt-i köszöntők felszereléséhez tartozott a mi regöseink kedves zeneszerszáma, a „bika”.²⁸

A vízkereszt-i dramatikus játékokról a következőkben fogunk szólni.

²¹ RADÓ POLIKÁRP 1957. 53.

²² L. az előzőket.

²³ MIKULIK 1917. 40.

²⁴ ERNYEY—KARSAI II. 124. — Magyar Figyelő 1912. II. 62.

²⁵ KOLOSVÁRI—ÓVÁRI II/2. 157.

²⁶ KOLOSVÁRI—ÓVÁRI II/2. 194.

²⁷ BOD PÉTER 1757. 38.

²⁸ REINSBERG—DÜRINGSFELD 1898. 36. stb.

Aprószentek-napi korbácsolás

Az aprószentek-napi vesszőzés, korbácsolás Magyarországon a történetileg legjobban nyomon követhető szokások közül való. Ennek oka, hogy az aprószentek-napi virgács is valaha az egyházi szentelmények közé tartozott, s így az egyházi iratokban gyakran említik. Mai napig az egész magyar nyelvterületen ismeretes szokás.

A legrégebb emlékekkel Radó Polikárp foglalkozott.²⁹ A XVI. században Jászó premontrei prépostság környékén való kéziratot *Breviáriumban* maradt feljegyzés a vesszők megáldásáról. „Benedicchio uirgarum. Benedic quesumus domine has uirgas, quas ex meatu terre interiora per spiracula profluentes laticem mundare iussisti, ut fugata ab eis cuncta dyabolica machinatione quicunque humiliter se inclinauerit ad percussione uirgarum istarum”.³⁰

A XV—XVI. századból is érdekes példákat hoz fel Radó Polikárp a vesszőszentelésről. Az 1528-as szövegben a háromszoros „Dávid” felkiáltás is előfordult: Erodes Iratus occidit multos pueros in Betlehem Jude in civitate dauid dauid dauid. (Mai napig is ezt kiáltják a korbácsolás alkalmából: „Aprószentek, Dávid, Dávid”).

Az 1591-es csetneki evangélikus zsinat idevonatkozó határozatát már idéztük. Ez a zsinat az állatok rituális vesszőzését is említi. A pásztorok vesszőhordása a magyarságnak a szlovákokkal érintkező csoportjánál ismeretes.³¹

Ennél még érdekesebb Temesvári Pelbárt szokásleírása a XV. századból: „Quid ergo, charissimi, est quod multi vestrum hodie exercent vanas trufas in mutuis verberibus dicens: Herodes iratus occidit multos pueros in bethlehem david. etc. Et qui multa inibi mala nedum mendaciorum, sed et periuriorum, imo et tactuum impudicorum et aliorum nephandorum operum admiscentur. Quo ratione coram deo de omnibus illis pravitatibus redditori estis. Ve ve vobis, qui nunc sic ridetis, quia flebitis . . .” [Miért van az tehát, kedveseim, hogy korbácsoljátok, mondogatván: Herodes sok fiút megölt Dávid Betlehemében stb. Az ilyen emberek sok rosszat és bűnös dolgot, sőt tisztességtelen simogatást és más egyéb kimondhatatlant kevernek ehhez a szokáshoz. Isten előtt ezekért a dolgaitokért felelni fogtok . . .]³²

²⁹ RADÓ POLIKÁRP 1943. 257.

³⁰ Uo.

„A vesszők megszentelése

Kérünk Uram, áldd meg ezeket a vesszőket, melyeknek megparancsoltad, hogy a föld mélyéből, a belső életerőből kisarjadzva a vizet megtisztítsák, hogy minden ördögi mesterkedést elűzzenek arról, aki alázatosan alávetette magát annak, hogy ezekkel a vesszőkkel megkorbácsolják. . . stb.” (A szöveg első részének értelme bizonytalan.)

³¹ MANGA JÁNOS 1948. 96—97.

³² TEMESVÁRI PELBÁRT: *Sermones Pomerii de Sanctis*. Pro Innocentibus. Sermo IV. F. (Holl Béla ford.)

Apor Péter a *Metamorphosis*ban éppúgy utal a lányok vesszőzésére, mint Bod Péter a gyermekek vesszőzésére: „Ezen a napon a gyermeketskéket jó reggel vesszővel megütögetik az Atyák vagy mások annak emlékezetére, hogy gyermekek szenvedtek a' Kristusért, 's ezeknek-is szenvedni kell a' világi életben”.³³

Az aprószentek-napi korbácsolás (suprikálás, csapulás, mustározás stb.) ma is az egész országban ismert. Utalnak a mondókák arra is, hogy a vesszőzés előzi a keléseket, betegségeket (szófogadó légy, egészséges légy, friss légy, keléses ne légy). Zala megye egyes vidékein a korbácsolás egészen újévig tart, s napjainkig az ünnepi periódus egyik legnépszerűbb szokása.

Az aprószentekelésnek a legényavatással való kapcsolatára már az előző fejezetekben utaltunk. A Kolozs megyei Mérán a legények aprószentek éjjelén a fonóban háltak. A „hűtlen legényt”, aki nem aludt ott, súlyos büntetés várta.³⁴

Évkezdő babonák, jóslások

Már az előbbieken utaltunk arra, hogy a babonás és jósló cselekmények és hiedelmek jórésze igen régi, egészen a római újévig vezethető vissza.

Ilyen babonás és jósló szokásokra való feljegyzés sok maradt ránk a régi feljegyzések közt is. A csíziók, kalendáriumok egytől egyig bőségesen tartalmaznak ilyen említéseket, különösen az időjárásra és a termésre vonatkozó évkezdő jóslásokat, amelyek azonban nem pusztán babonák, hanem a nép tapasztalati tudásából leszűrte megállapításokkal együtt jelentkeznek.

Apáczai Csere János *Magyar Encyklopaediájába* is beilleszti a „Házi, Paraszti és örökre való kalendáriumot”, és itt is találunk ilyesfajta, az egész évre utaló jóslásokat.

Az évkezdés különböző időpontjaiból következik, hogy a jósló és mágikus cselekmények hol karácsonykor, hol január 1-én, hol vízkeresztkor, esetleg Luca napján stb. jelentkeznek. Bornemisza Péter pl. azt említi, hogy karácsonykor a tyúkokat este megszurkálják, hogy jól tojjanak.³⁵ Bod Péter írja e babonákról: „Mind ezekkel a' keresztyén Tanítók a' Pogányok Babonáit eltörlötték-e? Nem: mert még a' mi időnkben-is sok rendetlenségek mennek véghez, bizonyítják ezt azok a' kik Új-Eszkendő éjtzakáján zöld fű vagy hagyma Kalendáriumokat készítenek. Nem-is lehet minden babonát el-törlni, a' mig ember léssen a' földön.”³⁵

Új mozzanatokkal gyarapítja tudásunkat Martonfalvy György debreceni professzor 1663-ban elmondott prédikációja: „Karácsony napján jeges vízben mosdnak, szalmával házaikat bé-töltik s azon s nem ágyokban feküsznek, mint a rákok,

³³ BOD PÉTER 1757. 150.

³⁴ MAKKAY—NAGY 1939. 183—184.

³⁵ ECKHARDT kiadása (*Ördögi kísértetek*). 173.

³⁶ BOD PÉTER 1757. 36.

s más némelly keresztyén nevet viselő; asztalikat kalátsal, mézzel, borral éjtszakán az Angyalok számokra meg-rakják, egész éjtszaka tüzeiket bé nem takarják; barmaikat szénával tartják; két Karátson közben nem fonnak sütnök, kérőt sem adnak s. a. többi.”³⁷

A sok újévi babonás szokásra vonatkozó feljegyzés közül Fábíán József megemlékezését közöljük a gyümölcsfák január 1-i megvarázslásáról: „A köznépek között még most is uralkodik sok helyeken az a’ haszontalan szokás, hogy Ujj Esztendő éjtszakáján meg-babonázzák a’ gyümöltkfákat. Némellyek ekkor semmit se szóllanak, mások pedig holmi áldásokat mondanak a’ fákra, és bizonyos Tzeremóniákat követnek el azok körül. Mind ezeket olly véggel tselekszik, hogy a’ fák a’ következő nyáron annál több gyümölköt teremjenek. Nézzétek! mire nem viszi az embert a’ babonaság! . . . Osztán miért kelene éppen Ujj Esztendő éjtszakáján tselekedni, és nem egyébkor? — Más forma nap e’ ez mint más nap az esztendőben. Az emberek rendelték azt, hogy az esztendő Januárius’ első napján kezdődjön számlálatni, melly napon édes Idvezitónk környülmélettétvén vért ontott legelőször. De ettől nem vehet ez a’ nap semmi ollyas erőt, melly bizonyos babonaság alatt a’ fák’ gyümölkseire is kiterjedne. Több az, hogy nem is tudni azt bizonyosan, mellyik légyen a’ Kristus’ környülmélettetésének a’ napja, mivel az ő születésének napját nem lehet megmondani világosan. Hogy a’ Keresztyének első Januáriuson kezdik számlálni az Esztendőt, a’ tsupa szabad akarát szerént való dolog, melly a’ természetbe semmi változást nem okozhat.”³⁸

Ugyancsak számos hiedelem fűződik a karácsonyi asztalhoz, annak rendjéhez, a karácsonyi, újévi étkezéshez is, sokhelyütt ismerik nálunk is a szalmahintést és a karácsonyi tuskóégetést.³⁹ Ez utóbbit úgy látszik a szlávoktól tanultuk. Palóc vidéken az első karácsonyi látogatóhoz is babonás hiedelmek fűződnek. (Ennek szlovák kapcsolatait Manga János elemezte.)⁴⁰ A télközépi ünnepkör egészének is lehet gonoszjáró jellege, másutt csak egyes napoknak. Csuzy Zsigmond szerzetes írja 1724-ben, hogy a „büölő búbájások ezekben a szent napokban karácsony után, sokféleképpen babonáskodnak”.⁴¹

³⁷ CSEFKÓ 1931.

³⁸ FÁBÍÁN 1803. 224. — Párhuzamok: a gyümölkfák körüli karácsonyi praktikákhoz: WOLFRAM, RICHARD: *Weihnachtsgast und Heiliges Mahl*. Zeitschrift für Volkskunde, 1962. 58. évf. 1 kk.

³⁹ Vö. Cs. PÓCS ÉVA 1961. — DÖMÖTÖR SÁNDOR 1959. — BÁLINT SÁNDOR 1938. 121. — GUNDA BÉLA 1958.

⁴⁰ MANGA JÁNOS 1948. 94. kk.

⁴¹ MOLNÁR ÉVA: *Boszorkánypercek Magyarországon a 17–18. században*. Bp. 1942. 36. (Forrása: CSUZY ZSIGMOND: *Evangéliumi Trombita*.)

Megszemélyesítések, dramatikus szokások I.

Betlehemezés

1.

A megszemélyesítéseknek, dramatikus játékoknak két fő csoportját különböztethetjük meg ebben az időszakban.

Az első csoport a keresztény „mitológiából” veszi tárgyát. A színrehozott mozzanatok a bibliában leírt eseményeket követik: karácsonykor bemutatják a pásztorokat a mezőn, az angyal szózatát, a pásztorok látogatását a szent családnál. Vízkeresztkor bemutatják a csillagot követő három király útját, a gyermekgyilkos Heródes fenyegetőzését. E két főcsoport köré még más jelenetek is csoportosulhatnak. Így pl. bemutathatják a játékok József és Mária szálláskeresését. Karácsony böjtjén (december 24. Ádám-Éva) a paradicsomjáték, (vagyis a bűnbeesés története és a Jézus születésére vonatkozó jóslatok) csatlakozhat a karácsonyi történethez.

Elsősorban tehát azokkal a mozzanatokkal foglalkozunk, melyek a bibliai történetek köré csoportosulnak, s melyeket a következőkben betlehemes játékoknak nevezünk (bár a vízkereszt-napi dramatikus játékok a tulajdonképpeni betlehemes pásztorjátékoktól külön is jelentkeznek).

Dramatikus népszokásaink közül nincs egy sem, melynek olyan nagy irodalma lenne, mint a betlehemezésnek. Ez legnépszerűbb színszerű szokásunk, mely napjainkig faluban és városban egyaránt él. Igen sajnálatos, hogy az egyetlen rendszerező, tipologizáló tanulmány (Benedek Andrásé) a mai napig sem jelent meg magyar nyelven, csak francia kivonata hozzáférhető.⁴²

A középkori, magyar nyelvű karácsonyi játékok problémája hasonló ahhoz, amit már az előző fejezetekben a magyar passiókról mondtam. Vízkereszt latin liturgikus játék már a XI. századból maradt ránk: a *Tractus Stellae*, Hartwick győri püspök *Agenda Pontificalis*ában, melyet Zágrábban őriznek. Rendkívül értékesek e játéknál az előadásra vonatkozó rendezői utasítások. Ugyanez a kézirat egy *Officium infantum*-ot is tartalmaz.⁴³

A felsőmagyarországi — akkor főként német lakosságú — városokból a XV. század óta szólnak az adatok karácsonyi játékok előadásáról. (1476, 1480 Selmec, 1498 Bártfa, 1570 Körnöc stb.)⁴⁴ — Ismét említhetünk képzőművészeti alkotásokat, domborműveket, festményeket, melyek karácsonyi színjátékokra engednek következtetni. Nyilván ismerték nálunk is a jászol-állítás szokását

⁴² BENEDEK ANDRÁS 1950.

⁴³ Részletesen szól e kérdésről KARDOS TIBOR a Régi Magyar Drámai Emlékek Bevezetésében, továbbá: KARDOS TIBOR 1960. — KARSAI GÉZA 1943. — MEZEY LÁSZLÓ 1955. — SÖVEGES DÁVID 1943. stb.

⁴⁴ ERNYEY — KARSAI II. 491.

20. Bábtáncoltató betlehem. (Budapest, Néprajzi múzeum.)

néha mozgatható figurákkal, a bábjátékot és a karácsonyi történet meglevenítésének más formáit is.⁴⁵ (Néhány tárgyi emlék Kassáról maradt fenn.) Nem valószínű, hogy a királyi udvar, és a főbb egyházi központok lemondtak volna a karácsonyi történet ünnepélyes, színszerű meglevenítéséről, hiszen nemcsak a nyugat-európai és olasz minták ösztönöztek erre, hanem a szomszédos népek is ismerték az ilyesfajta karácsonyi játékokat. (Adataink esetlegességére jellemző, hogy tudjuk például, hogy Zsigmond királyt 1416-ban Konstanzban szórakoztatták a Krisztus születését, a királyok imádását, Heródes lakomáját színrehozó előadással.)⁴⁵

⁴⁵ SCHRAM FERENC 1957a és 1957b. — ERNYEY JÓZSEF Ethn. 1906. 160.

⁴⁶ HORVÁTH HENRIK 1937. 140.

Karácsonyi-vízkereszti játékaink életében a második, jobban ismert időszak a XVII—XVIII. század. A XVI. században már hallunk csillagénekekről. A következő századokban főleg az iskolások, diákok karácsonyi-vízkereszti előadásairól szólnak a tudósítások, ezek mellett azonban gondolhatunk a laikus vallásos társulatok szerepére is, melyről már a Húsvét c. fejezetben szóltunk. A Holl Béla által először publikált ecsegi karácsonyi játék is ilyen falusi vallásos céh számára készült. (E céhek, társaságok szerepe néprajzi szempontból azért is jelentős, mert megfelelnek a népi közösségekre egyébként is jellemző nem- és korcsoportok szerinti társulásoknak, melyeknek funkciói közé tartozik többek között a nem egyházi jellegű dramatikus szokások előadása és hagyományozása is.)

Ami a történeti kontinuitás kérdését illeti, elsősorban arra kellene választ adnunk, hogy milyen kapcsolat van a kora középkori latin liturgikus játékok, majd a XVII—XVIII. századból ismert barokkos félnépi játékok és a legújabbkori népi betlehemes játékok között. A fejlődést más országokban, ahol a történeti adatok folyamatossága nem szakad meg, könnyebben lehet nyomon követni, mint hazánkban. Azonban éppen azokban az országokban, ahol folyamatos karácsonyi játékhagyomány volt a középkortól napjainkig, azt látjuk, hogy e hagyomány kétszeres stílusváltáson is ment keresztül, amely egyúttal gyakran a hagyományos szövegek átdolgozását vagy pedig teljesen új játékszövegek kialakulását is jelentette. Így pl. a bajor—osztrák nyelvterületen a középkori karácsonyi játékszövegeknek a XVI. században új protestáns-humanista redakciói keletkeztek. A XVII—XVIII. században barokkos jezsuita karácsonyi játékok válnak népszerűvé; ezek részben folklorizálódtak, s néhány közülük ma is él még osztrák—bajor falvakban.

(Hasonló jelenségről beszélhetünk pl. a csillaggal való járás szokásánál is. Az osztrák kutatók megállapították, hogy Ausztriában a csillagozás, háromkirályjárás mint népszokás nem vezethető vissza egyenes vonalban a latin vízkereszti játékokig. A reformáció ideje körül a csillaggal való járás és köszöntés nem falusi, hanem városi iskolai szokás volt. A városi iskolákban ez a szokás viszont úgy látszik a régebbi újévi köszöntés népi formája nyomán alakult ki; az iskolamesterek a háromkirályok képében csillaggal köszöntötték a városi polgárokat. Viszont ez a városi iskolai szokás lett a mintája a csillagozás újabbkori falusi szokásának.)⁴⁷

⁴⁷ E kérdéssel főként osztrák kutatók foglalkoztak, így SCHMIDT, LEOPOLD 1937., 1955b. — továbbá KRETZENBACHER, L.: *Die Steiermark in der Volksschauspiellandschaft Innerösterreichs.*, Öster. Zeitschrift. f. Volkskunde. 1948. 181. — Schmidt, Leopold írja: „Das Sternsingen mit oder ohne dramatische Herodes- und Dreikönigszenen löst im 16. Jahrhundert das ältere Neujahrssingen ab und wird durch das Schülerbrauchtum zu einem der verbreitetsten Umzugsstücke mit ausgeprägtem Heischarakter.”

Hasonlóan nagy irodalma van a cseh, a szlovák és morva, a lengyel, szlovén, román karácsonyi játékoknak. (Pl.: ERNYEY JÓZSEF 1904. — ZIBRT 1950. — JULIUS

A karácsonyi-vízkereszti színjátékok, bábjátékok, köszöntők, féldramatikus szokások tehát a variációknak igen nagy sorát mutatják, melyben népi, irodalmi és egyházi kezdeményezés egyaránt helyet kapott és más és más formákat öltött a különböző európai országokban. Ezért hasztalan kísérletnek látszik pl. a hazai betlehemezést bábjátéokra vagy egy bizonyos népénekekre visszavezetni. A legújabbkori betlehemes játékszövegek kialakulásánál valószínűleg egyaránt számolhatunk az egyházak, az iskolák kezdeményezésével és a magyar népi ízléssel, a folklorizáció folyamatával.

Annyit azonban megállapíthatunk, hogy a XIX—XX. században egy nagyjából egységes típusú paraszti játékhagyomány alakult ki a volt Osztrák—Magyar Monarchia országaiban. E játéktípus középpontjában a pásztorjáték, főként a süket öreg pásztor komikus figurája áll. E játékokban szereplő népénekek, nevek és tréfák természetesen országonként változók, de a játékok menete hasonló. Ide tartoznak az osztrák, cseh, szlovák, horvát, szlovén, magyar karácsonyi játékok. Orosz, lengyel és román nyelvterületen egy másik játéktípus alakult ki, amelynek középpontjában a zsarnok Heródes áll, magát a játékot is Heródes-játéknak nevezik. A két játéktípus között átmenetek is lehetségesek.

A dramatizált játékok mellett a XVII—XVIII. században a karácsonyi történetet is szívesen hozták színre körmenetes, élőképszerű formában is. Az iskolai évkönyvek gyakran emlékeznek meg ilyen látványos körmenetekről. Az ún. *Codex Bandinus* egy 1647-es moldvai játékot ír le, melyet a moldvai katolikusok, (főként magyarok) rendeztek. Tizenkét angyalnak öltözött gyermek nyitotta meg a sort, valamint három koronás király. Utána fából faragott napot és holdat vitt két gyermek, következett a szent család, majd ismét angyalnak öltözött gyermek koronával a fején stb.⁴⁸

3.

Említettük már, hogy az első ismert magyar nyelvű karácsonyi-vízkereszti dramatikus játékszövegek a XVII—XVIII. századból származnak. A XVII. században nyomtatásban is megjelent egy protestáns iskolai darab, Eszéki István *Rythmusokkal való Szent Beszélgetése*. Egy másik XVII. századi kéziratos karácsonyi játék még nincs publikálva. Egy harmadik karácsonyi játék falusi vallásos céh jegyzőkönyvében maradt ránk: az ecsegi Kereszt Társulat jegyzőkönyvében.⁴⁹

FEIFALIK: *Volksschauspiele aus Mähren*. Olmütz, 1864. — PETR BOGATYREV 1940. — STEFAN KRŮMÉRY: *O slovenskom chodenie a Bellehemom*. *Sborník Matice Slovenskej*. XI—XII. 1934. str. 85—110. — OLDRICH SIROVÁTKA: *Pastýřske kolední hry na Valašsku*. *Naše Valašsko*. XIV. 1951. str. 111—124. — stb. Vö. még DÖMÖTÖR TEKLA 1957c.)

⁴⁸ DOMOKOS PÁL PÉTER: *Moldvai magyarság*. 3-ik kiad. (506—507.).

⁴⁹ ESZÉKI darabjához: *Régi Magyar Drámai Emlékek*. I. 200. — Egy kéziratos karácsonyi játék az OSzK kéziratárában. — Az ecsegi játékot kiadta HOLL BÉLA 1952. és *Régi Magyar Drámai Emlékek* II. 425 kk. — Irodalma: MATHIA KÁROLY 1952, továbbá *Magyar Népzene Tára* II. 397 és 1118—1119. — Kéziratom lezárása után jelent meg: SCHRAM, ItK, 1964. 497 kk.

A kéziró Liptay István, aki 1684 és 1694 között kétszer volt Ecegen plébános, s ezalatt az idő alatt jegyezhetette a jegyzőkönyvbe a játékot. Címe: *Rithmi pro Epiphania Domini in processione*.

A XVIII. századból több — részben publikált — kéziratos karácsonyi játékot ismerünk. Kettőt ezek közül a gyöngyösi ferencesek a karácsonyi mise alkalmából adtak elő, tehát egy régebbi (de a XVIII. században felújított) gyakorlathoz tértek vissza, mikor a nemzeti nyelvű népies játékot ismét az istentisztelet keretébe helyezték.⁵⁰ A többi játék katolikus és protestáns diákok előadásában került színre. Ide tartozik a *Tsorik-kóde*xben fennmaradt karácsonyi játék (1751),⁵¹ a *Három Szent Királyok utazása*, mely Győrben, 1767-ben és 1768-ban került előadásra⁵²; Kováts István dőri iskolamester pásztorjátéka⁵³ (1763), a *Czombó Mihály énekeskönyvében* fennmaradt pásztorjáték (1800 körül)⁵⁴ stb.

Ezek a játékok azonban a magyar hagyománynak nem első láncszemei, hanem közbeeső állomásai; korábbi magyar játékok előzhatték meg már őket. A XIX—XX. századi falusi betlehemes szövegek közvetlen elődjének sem tekinthetjük őket, az ecegi játék kivételével, amely szövegszerű egyezést mutat az erdélyi betlehemes játékok egy csoportjával. E játékok csak variációk a karácsonyi játékkörből, s nyugodtan feltételezhetjük, hogy már régebben is adtak falun is, városon is egyházi és tanítói kezdeményezés nélkül is hasonló játékokat elő.

A XIX—XX. századi falusi betlehemes játékok részben hasonló, iskolák és laikus vallásos társaságok számára írt régebbi szövegek folklorizálódott változatai, részben pedig újabb keletű szövegek. A népi felfogás alaposan megváltoztatta

⁵⁰ A kézirat jelenlegi holléte ismeretlen. Közzétette PÁSZTOR LAJOS 1950. Ismereteti RAJECZKY 1955. és MATHIA KÁROLY, több tanulmányában.

⁵¹ A *Tsorik-kóde*xben levő karácsonyi játékra Szabolcsi Bence hívta fel a figyelmet. A bejegyzés szerint Brassóban keletkezett, „per me Andream Csorik, Anno 1751. d. 14. Januarij.” Címe: *Edj kis Tactus, melly bé foglallya Miképen az három Böltsek az új csillagnak látásától fel inditaván mentenek az új Királyt keresni vívén nekik ajándékkal Aranyat Tömjént mirhát és Aloöst és miképen az Angyalok az Pásztoroknak jelentenek új hirt hirdetvén az Uj Királynak születése felől.* — Kiadta Szabó T. Attila. 1946. — Irodalma: SZABOLCSI BENECÉ ÍTK. 1926. 114—121 és SZABÓ T. ATTILA 1934. 125.

⁵² Egy dunántúli karácsonyi játékot MATHIA KÁROLY publikált a sárospataki könyvtár egy kézirata, Herschmann István cisztercita áldozópap énekszövegeknyve nyomán. (MATHIA KÁROLY 1954. 19—27.) Címe: *Három Szent Királyok utazása, az az Némely rendes Magyar versek, mellyekben le irattatik az három sz. Királyoknak Csillag vezérlése által Betlehembe az ujonnan Született Királynak Jezusnak köszöntésére és imádására való utazások mellyet Leg elsőben Székes fejeér vári Magyar népnek kívánságára, az után Nagy Győr-városának nagyobb Vigasságára illendő pompával szolgál kötelességek-ből repraesentáltak némely érdemes ifjak Deákok. Ao. 1767 és 1768 dik esztendőben.*

⁵³ SCHRAM FERENC 1956. 294—298. Irodalma. SCHRAM FERENC 1957a. és 1957b. — Kézírója Kováts István dőri (Sopron megye, csornai járás) iskolamester. Címe: *Karácson éjjeli multság, melyben a Pásztoroknak angyal jelenése és az ő látogatások, nem különben a Szűz Máriának hozzájuk tett beszédgye.*

⁵⁴ Kiadta KOCZIÁNY LÁSZLÓ: *Őszi harmat után*. Bukarest, év nélkül. 202. — Lényegében csak egy a kéziratos énekeskönyvekben található sok ünnepi kántáló diákvers közl, azonban mondanivalóját dramatizált formába önti, s így igen közel áll a betlehemes pásztorjátékokhoz. Címe (nyilván tévesen): *Versus Paskallis*. — A történeti és az újabb népi szövegek részletes összehasonlítása, irodalommal: DÖMÖTÖR TEKLA 1957c.

az iskolai játékok eredeti szerkezetét és nyelvét. Érdekes kölcsönhatás is fejlődött ki a magyar és szomszédos népek karácsonyi játécai között.

Egy régebbi tanulmányomban (*Történeti rétegek a magyar népi színjátásban*) részletesen ismertettem ezeket a játékszövegeket s bizonyos párhuzamokat is vontam a legújabbkori paraszti betlehemes játékokkal.

A *pásztorjáték* a ránk maradt régi szövegekben kivétel nélkül szerepel. A pásztorok neve részben antikizáló, latinos, de már bőven szerepelnek magyaros-népies pásztornevek is (Titirus, Choridon, Tubalca, Menaclas; Gyurkó, Jankó, Ferkó, Demeter, Göndör, Bartos, András).

Ugyanezek a nevek szerepelnek az újabb betlehemes játékokban és karácsonyi népelekben is. Emegetik Titerist, Koredont, Monolkát, de Bencét, Jankót, Andrást stb. is.

A pásztorok ajándékokat hoznak Jézusnak: a barokk szövegekben juhot, mézet, édes tésztát, almát, furulyát, bárányt, sajtót, kapcát, galambot. Ezek az ajándékok a falusi betlehemes játékokban most is szerepelnek.

A paraszti betlehemes játékok kedves tréfája az öreg pásztor süketségéből származó félreértés. Például:

Ne féjjen kend, jöjjön Betlehembe.
Hová? Abba a vén tehenbe?

Ugyanez a tréfa a XVII. századi ecsegi játékban is feltűnik már:

bator mennyünk el epen Betlehembe
bele tehenbe

A pásztorok muzsikálnak és táncolnak. Az ecsegi játékban a következő rendezői utasítás van: „Fistula canit et pastores sultant dicentes Cantus Pastorum”. A következő versszak:

Bizony ighen hanghos majd fuok egy notát,
Ez csinus musika megh érne egy kraiczárt
Ez eghész Pásztorságh ne kimellye lábát,
Ki ki szep módgyáual iária itten tánczát —

különböző változatokban szerepel újabb népi szövegekben, így a Kodály Zoltán által gyűjtött bukovinai (józseffelvai) játékban⁵⁵.

Különösen bőven kidolgozva találjuk e motívumot a két gyöngyösi játékban. E mise keretében előadott oratóriumszerű szövegek jól kihasználják a tárgy adta lehetőségeket: Miklós pásztor háromszor is dudaszólót játszik. A versek hangja szándékosan népieskedő:

⁵⁵ *Magyar Népzene Tára* II. 1119.

Hozd el Miklós a te penyészes dudádot,
Mert te billegtetni aztat
Jobban tudod.

Más szövegek:

Első léssen András,
Mert igen jó Dudás
És furulyás.
Mi juhászi módra,
Ugorjunk nótára,
Bartos is jó hegedüs,
Korsó mellett mint a tűz. stb.

A II. Gyöngyösi játékban:

Do — Domine Deus
Juh lesz alattad húsz,
Rex coelestis,
Avagy legalább tiz—
Deus Pater,
Hogyha valaki kér,
Öld meg melyik kövér e. e. e. stb.

A székesfehérvári játékban egy megjegyzés van: „Pastores erant simul etiam musici.” — A dőri játékban megjegyzik a szövegben: „Fujjunk szép nótákat sippal, furuglával.”

Az ecsegi játékban a következő karácsonyi ének szerepel: *Dicsőség légyen . . .* A székesfehérváriban: *Keljetek fel pásztorok, Mennyből az angyal.* — A dőri játékban: *Csordapásztorok, Pásztorok menjünk el, Aludj, jó ágyat vetettem . . .* Külön érdekességet jelent az ecsegi játék tréfás éneke:

Hollok csar csar gyakorolyák,
Az uj királyt imadgyák,
Verebek czir czir cziripolnak
Fülemülék lip lip lipeghnek
A gödöllők kaczaghiák,
A suták tánczollják . . . stb.

E dal a karácsonyi madármise hagyományának emléke.⁵⁶ Bálint Sándor feljegyzése szerint Csíkbán e szokás mozzanatai egészen napjainkig fennmaradtak:

⁵⁶ A karácsonyi madármiséről többször írt KARDOS TIBOR. (*Középkori kultúra, középkori költészet*, továbbá KARDOS TIBOR 1957.) — BÁLINT SÁNDOR 1938. 128. (A csongrádi adatokat Katona Imre volt szíves közölni.)

az éjjéli mise e szavainál: „a madarak megszólaltak”, a gyerekek cserépsípval a madárhangot utánozzák a szertartás alatt. Csongrádon verebeket engednek el a templomban az éjjéli mise alatt.

A szálláskeresés motívuma az ecsegi játékban szerepel. József és Mária a pásztoroktól kérnek szállást, akik az istállóba utasítják őket. Többször utaltunk már e játék kapcsolataira a székely betlehemes játékokkal, mely utóbbiakban a szálláskeresés igen bőven szerepel.

A pásztorjáték mellett a XVII—XVIII. századi szövegek másik fő része a három napkeleti király (vagy mágus) látogatása, mely lényegében már vízkereszt-hez tartozik. Az újkori népszokásokban a kettő többnyire külön is vált, a pásztorjáték karácsonykor szerepel, s a háromkirály-jelenet a vízkereszt-i csillagozással fonódik össze. Azonban az újkori betlehemes játékok közt is vannak olyanok, melyek egyesítik a pásztorjátékot a háromkirály látogatásával.⁵⁷ Ez a motívum összekapcsolódhat a Heródes-jelenettel is.

A régi szövegek közül az ecsegi játékban szerepel a háromkirály-jelenet. A *Tsorik-kódex* szövegében a három mágus is és Heródes király is megjelenik kíséretével, szolgájával és a papokkal. — A székesfehérvári játékban is megtaláljuk mindkét motívumot, Heródes itt a stereotip zsarnok-figura, aki parancsot ad a katonáknak a gyilkolásra.

Érdekes összehasonlításra adnak alkalmat továbbá a XVII—XVIII. századi szövegek és az újkori paraszti játékok formulái, a beköszöntő-, a szereplőket behívó formulák, továbbá a záró, szerencsekívánó és adománykérő mondókák. Itt az iskolai mendikálás és a népszokások kölcsönhatásával kell számolni. E kérdésről részletesebben írtam *Történeti rétegek a magyar népi színjátásban* c. tanulmányomban, ahol már szóltam arról, hogy ezek az adományok az európai népszokásokban nemcsak a szereplők jutalmazására szolgáltak, hanem a néphit szerint az általuk megszemélyesített természetfölötti lényeknek szánt adományok is voltak; a maszkos alakoskodók és kántálók általában nem a maguk nevében kérik az adományt, hanem arra hivatkoznak, hogy az adományok elmaradása esetén nem fog nőni a kender, baj éri a házat stb. A svájci és osztrák etnográfusok egy csoportja ebből és hasonló mozzanatokból halott- és őskultuszra és ezen túl egykori kultikus társaságok létezésére próbált visszakövetkeztetni.⁵⁸

Többször felvetették a betlehemezésnek más dramatikus játékokkal való összefüggésének kérdését is, pl. hangsúlyozták a pásztorok öltözékének, maszkjának, táncának, kellékeinek kapcsolatát a regösök öltözetével és játékával, állatalakoskodásokkal stb. Sajnos a régi kéziratos játékszövegek erre nézve kevés felvilágosítást nyújtanak, mert csak a szöveget rögzítik, a maszkokról, némajátékokról, táncról csak keveset árulnak el. A betlehemes játékoknak más nem egyházi dramatikus szokásokkal való kontaminálódása nem különlegesen magyar jelenség; a betlehemes pásztorok pl. a környező népeknél is felvehetnek

⁵⁷ Így *Magyar Népzene Tára* II. 359, 388. szám.

⁵⁸ Mindezekhez részletes irodalom: DÖMÖTÖR TEKLA 1957c.

démoni vonásokat. Azonban éppen ezekben az elemekben mutatkoznak meg legvilágosabban az etnikus jegyek, azok az eltérések, melyek a magyar betlehemezést pl. a szlovák, az osztrák stb. hasonló játékoktól megkülönböztetik.

Megszemélyesítések, dramatikus szokások II.

Regölés, hejgetés

A téli ünnepkörben azonban nemcsak a bibliai történetet szokás dramatizált formában előadni. Csaknem minden európai népnél találunk ebben az időszakban dramatikus vagy féldramatikus, gyakran állatalakoskodással, maskarázással összekötött szokásokat. A keresztény és más elemek érdekesen keverednek e szokásokban; a karácsonyi-újévi kántálás, a regölés, a hejgetés, az állat-alakoskodás — és részben a betlehemezés — célja is végeredményben ugyanaz: a termékenység, a bőséget igyekeznek biztosítani az elkövetkezendő esztendőben.

A kelet-európai szokásokban általában világosan felismerhető a Kalendae Januariae-vel kapcsolatban ismertetett mozzanatok továbbélése. Azt viszont elég nehéz megállapítani, hogy hazánkban a középkor századaiban milyen mértékben és milyen időben terjedtek el a téli ünnepkör alakoskodásai. Magyarországon „kalandos társaságokról” már a szabolcsi zsinat is megemlékezik a XI. században. Kalandos társaságokról a XVI. századig állandóan hallunk, sőt Kolozsvárt egészen a második világháborúig működött Kalandos nevű temetkezési egyesület.⁵⁹

A XVIII. században Péterffy *Sacra Concilia* című munkájában a szabolcsi zsinat rendelkezéseiről szólva feltételezi, hogy e kalandos társaságok szerepe valamilyen módon összekapcsolható az európai zsinati határozatoknak a Kalendae Januariae-ra vonatkozó rendeleteivel s az ott leírt évkezdő szokásokkal. Kardos Tibor,⁶⁰ Schram Ferenc⁶¹ és mások is kapcsolatba hozták a kalandos társaságok tevékenységét népszokásainkkal, pl. a regöléssel. Sajnos történeti forrásaink itt cserben hagynak; a Kalendae Januariae pogány szokásairól ugyan szólnak az egyházi források, de a Magyarországra konkretizált utalás kevés. A XVIII. században Bod Péter is elismétli, amit tudós forrásaink e tárgykörrel írnak, de hazánkból konkrétan csak a fű- és hagymakalendárium készítését említik.⁶² Néhány feljegyzés azonban hazánkban is akad; 1636-ban pl. megjegyzik, hogy a kassai céhek új esztendő napján „mód nélkül való öltözetekkel” és „oktalan ábrázatokkal” mennek. A rendelet int „ennek utána afféle tragoedia ne legyen és hiában való játék”.⁶³

⁵⁹ Vö. LINDNER GUSZTÁV 1894. — K. KOVÁCS LÁSZLÓ 1944. stb.

⁶⁰ PÉTERFFY 1742. 23—24. — KARDOS TIBOR 1957. 220 kk.

⁶¹ SCHRAM FERENC 1957b. 9.

⁶² BOD PÉTER 1757. 36.

⁶³ SZÁDECZKY 1913. II. 226. — SZIKLAY—BOROVSKY: *Abauj—Torna vármegye és Kassa*. Bp. 1896. 91.

21. Lengyel karácsonyi népszokás lóalakoskodással. (Krakkó megye, Nowy Sącz járás. Varsó, Néprajzi Múzeum. Barbara Kaznowska gyűjtéséből, B. Czarnecki felv.)

A Heltai által említett regélő hétről a következőkben majd részletesen szólunk. Az kétségtelen, hogy olyan szokások, mint a regölés, a hejgetés vagy a bukovinai székelyek csuma-járása, régi múltra tekinthetnek vissza, de az idevonatkozó adatok, különösen ha a farsangra vonatkozó utalásokkal hasonlítjuk őket össze, igen szűkszavúak. Különösen gyakoriak más országokban ebben az időszakban az állatalakoskodásra vonatkozó történeti adatok. A lengyel források pl. igen részletesen említik az ezzel kapcsolatos összetűzéseket, rendzavarást. A XV. században írják: „Item prohibeatis columbationes nocturnas in festo Sancti Stephani, nam in ea nocte furta, homicidia et plura mala comittuntur, stb.”⁶⁴ (Vö. a 21—23. ábrákat.)

Azokat a történeti adatokat, melyek hazánkban a téli ünnepek kör alakoskodásaira, ünnepeire vonatkoznak, kutatóink (Sebestyén Gyula, majd Róheim Géza, Szendrey Zsigmond, Viski Károly, Pais Dezső, Hont Ferenc, Kardos Tibor, Trencsényi-Waldapfel Imre, László Gyula, Vargyas Lajos, Diószegi Vilmos stb.) oly részletesen elemezték, hogy eredményeik áttekintése e tanulmány keretében megoldhatatlan feladatnak látszik. Utálnak e tanulmányok a téli napforduló körüli időszak hiedelmeire és szokásaira Európában és a rokon népeknél, az

⁶⁴ GASPARINI 1959.

22. Lengyel karácsonyi népszokás medvealakoskodással. (Krakkó megye, Nowy Sącz járás. 1958. Varsó, Néprajzi Múzeum. Barbara Kaznowska gyűjtéséből. B. Czarnecki felv.)

ókortól egészen napjainkig. Tanulmányozták a magyarság és a környező népek téli szokásainak összefüggéseit. Foglalkoztak a „regölés” és a „hejgetés” összefüggésével. Utaltak a regös, regölés szó etimológiájára és középkori előfordulásaira.⁶⁵ Kitértek a dunántúli és erdélyi regölés összefüggéseire, és Rajeczky Benjamin az ország más vidékein hasonló elnevezésű szokásokra is utal.⁶⁶

Foglalkoztak a „regösének rejtélyével”: az ének refrénjének vallástörténeti kapcsolatával, a regösének dallamával, a csodaszarvas-motívum vallástörténeti hátterével, az ún. dozmati misztériummal stb.

⁶⁵ A téli ünnepek alakoskodásainak irodalma rendkívül nagy, teljes bibliográfiai felsorolást adni szinte lehetetlen. A *Kalendae Januariae* fő irodalmát vö. e fejezet elején. L. továbbá: SEBESTYÉN GYULA 1902b. — KARDOS TIBOR 1957. 220. kk. — LIUNGMAN 1958. 726–756. — SARTORI 1914. passim. — SZOKOLOV 1950. 180 kk. stb.

⁶⁶ RAJECZKY BENJAMIN 1959.

23. Lengyel karácsonyi népszokás. A „turon”.
(Krakkó megye, Nowy Sącz járás, 1960. Varsó, Néprajzi Múzeum. Barbara Kaznowska gyűjtéséből, B. Czarnecki felv.)

A csodaszarvas kérdésével már több tanulmányban foglalkoztam (*Állatalkoskodások a magyar népszokásokban; Árpádházi Imre herceg és a Csodaszarvasmonda*). (E ponton csak egyetlen új felfedezésre utalok: a nyugat-szibériai sziklara-jzokra, melyeket Csernyecov N. V. tárt fel, és ahol a nap és szarvas együttes ábrázolása látható. A sziklara-jzok tudományos feldolgozása új szempontokkal gazdagíthatja majd az asztrális szarvasra vonatkozó irodalmat.)⁶⁷

A következőkben tehát a kérdéscsoportból a regelő hétfő kérdését tárgyalom részletesen és ezzel kapcsolatosan térek ki más kapcsolódó problémákra is.

Az újabkori paraszti szokások közt a dunántúli regölés mellett különösen a magyarság keleti nyelvterületén (Erdélyben, továbbá a Bukovinában és Moldvában letelepedett székelyeknél) utalnak a leírások a téli ünnepkörben érdekes, néha maszkos alakoskodásokra (gircsózás,⁶⁸ hejgetés stb.).⁶⁹ Ezek a szokások talán egy régi hagyomány utolsó láncszemét alkotják, melyet felderíteni már nem áll módunkban, hiszen e szokások nagy része már a nép emlékezetéből is

⁶⁷ CSERNYECOV 1951. 5.

⁶⁸ SZILÁDY Z.: *Suhancok játéka*. Ethn. 1930. 208—10.

⁶⁹ KALLÓS ZOLTÁN 1958. — DIÓSZEGI VILMOS 1958. 396 kk.

erősen tűnik. A télközépi ünnepek alakoskodásainak történeti előzményeiről csak nehezen lebben fel a fátyol, azonban éppen a történeti adatok számszerű összehasonlításából arra következtethetünk, hogy a farsang nálunk a maszkos alakoskodásoknak jelentősebb időszaka volt, mint a karácsonyi tizenketted.

Regelő hétfő

1.

A magyar folklórkutatás a regölést tartja a magyarság egyik legarchaikusabb népszokásának; ennek következménye az a hatalmas tudományos irodalom is, mely e szokással foglalkozik, s napjainkban is új és új tanulmányok jelennek meg a regölésről.

A kétségtelen régiség ellenére a szokásra vonatkozó történeti adatok eléggé szűkszavúak; a regölés történeti múltjáról kevesebbet tudunk, mint pl. a szent-iváni tűzgyújtásról vagy a pünkösdi királyválasztásról.

A középkorban regölésről nem hallunk, csak „regös”-ökről, azaz királyi együtt-ivókról (combibatoros regales), akiknek elnevezése személynévként, földrajzi helymegjelölésekben maradt fenn.

A XVI. században a Bornemisza Péter által lejegyzett bájoló imádságokban merül fel a „regös” szó jelzőként. Szintén e században Heltai Gáspár szól a sok „regölésről” és hivatkozik a „regelő hétre”. Ugyanebben a században jelenik meg a kalendáriumokban a „regelő hétfő” kifejezés.

Voltaképpen ez minden, amit a XIX. századi feljegyzések előtt a regölésről tudunk. A tudományos kutatás tehát elsősorban nyelvészeti adatok segítségével, illetőleg összehasonlító módszerrel igyekezett a regölés történeti múltját kideríteni.

A következőkben magunk is összehasonlító módszer segítségével igyekeztük megvilágítani, hogy milyen kapcsolatban állhat a regölés a naptárokban szereplő „regelő hétfő” megjelöléssel.

2.

A regelő hétfő kifejezésre akkor fordult a figyelem, amikor kutatóink a „regölés” népszokás történeti előzményeit kezdték keresni.⁷⁰ A regelő hétfő kérdésével részletesen Pais Dezső foglalkozott *Reg c.* tanulmányában. A középkori személy-

⁷⁰ L. általában: PAIS DEZSŐ 1948. — KERÉNYI GYÖRGY 1953. 241 kk. — BALÁZS JÁNOS 1954. — DIÓSZEGI VILMOS 1954. 27—28. — VARGYAS LAJOS 1957. — KARDOS TIBOR 1957. 210 kk. — HALMOS ISTVÁN 1957. 492—503.

és helyneveket leszámítva, melyeket e helyen nem érintünk,⁷¹ legrégebb történelmi adataink a Heltai Gáspár által említett „regelő hét” (1552) és a csizióban, kalendáriumokban előforduló „regelő hétfő” megjelölés.

A „regelő hétfő” kifejezés nem a kalendáriumok naptári részében, hanem a sokadalmak, vásárok idejének felsorolásánál szerepel. Három említése ismeretes, ezekre Nagyszigethi (Szily) Kálmán és Velledits Lajos hívták fel a figyelmet.⁷²

Az 1592-es *Kolozsvári Cisio* szerint sokadalom van reggelő hétfőn Szebenben, Kőhalomban;⁷³ az 1626-os gyulafehérvári kalendárium szerint regelő hétfőn Szebenben és Kis Mariában van sokadalom.⁷⁴ Az utolsó említés az 1642-es esztendőre szóló lőcsei kalendáriumból származik.⁷⁵

Az 1642 utáni lőcsei kalendáriumok jelentős része továbbra is tartalmazza az erdélyi sokadalmak idejét, s itt a Szebenben, Kőhalomban, illetőleg Kis Marjában tartandó vásár idejét — a regelő szót elhagyva — egyszerűen „Hétfő”-nek jelzik. Még az 1711-re szóló, Komáromban megjelent Neubart-kalendárium is így jelzi: „Hétfőn Szebenben, Kőhalomban, Kis Marjában.”⁷⁶

Egy évszázaddal később, 1816-ban a kolozsvári *Uj és Ó Kalendárium* viszont még pontosabban meghatározza a „Sokadalmak Laistromá”-ban: Vizk, u. v. H.: Kis Marja, Kőhalom, Nagyszeben.⁷⁷

Összefoglalóan tehát, a XVI. század végétől Erdélyben és a Partiumban vásárokat tartottak egy januári hétfői napon, melyet 1592-ben és 1626-ban a kolozsvári és gyulafehérvári, 1642-ben pedig a lőcsei kalendárium is regelő hétfőnek nevez, ezen időn túl pedig a lőcsei kalendárium egyszerűen hétfőnek. Már Szily megállapította — s az 1816-os kalendárium ki is mondja —, hogy ez a hétfő a vízkereszt után következő hét feje.

3.

A *regelő hétfő* naptári elhelyezkedésével kutatóink, különösen Sebestyén, részletesen foglalkoztak. Szily Kálmán s utána a többiek is feltételezték, hogy a kalendáriumokban említett regelő hétfőnek valamilyen módon kapcsolatban kell állnia a modern regelő népszokással. Ezért az újabb népszokás naptári időpontját vették kiindulópontnak. Szily úgy vélte, hogy a göcseji regölés karácsony másodnapi ideje s a vízkereszt utáni hétfő között jóformán annyi a különbség, amennyi a Julius- meg a Gergely-féle naptár között van, s ez a különbség a naptárreform következménye. Szily után a többi kutató is a „modern” regölés naptári elhelyezkedéséből indult ki, s lényegében azt tételezték fel, hogy a karácsony és az újév

⁷¹ PAIS 1948. 20—21.

⁷² NAGYSZIGETHI (SZILY) KÁLMÁN 1893. — VELLEDDITS LAJOS. 1912. 206.

⁷³ RMK. I. 256.

⁷⁴ RMK. I. 555.

⁷⁵ RMK. I. 728.

⁷⁶ RMK. I. 1786.

⁷⁷ *Uj és O Kalendariom Kristus Urunk születése után 1816. esztendőre Kolosváronn.*

közötti regölés neve a naptárreform következtében származott át a vízkeresztet követő első hétfőre. Sebestyén Gyula jóegynéhány lapon foglalkozik a regelő hétfővel.⁷⁸ Az újabbkori regölés időpontját a karácsony és újév közötti időben jelöli meg, bár — mint megjegyzi — vannak olyan regös csoportok, amelyek „egész adventben, karácsony után pedig vízkeresztig zaklatják a falut”. A regelő hétfő és az újabb népszokás időpontja közötti eltérést ő is a Gergely-féle naptár bevezetésével magyarázza, amelyet nálunk a XVI. században fogadtak el. „Ha most a naptár-átszámítási jelenségeket viszonyba hozzuk a regöléssel, akkor nekünk is arra kell legelőször gondolnunk, hogy a karácsonyi regölés a tíz napot ugrató új-naptár révén adhatott a vízkereszt utáni hétfőnek nevet.”⁷⁹ Egyedül Velledits foglal el más álláspontot, s a vízkereszt-napi regölésre vezeti vissza a regelő hétfő elnevezést.

A regelő hétfő kérdését még bonyolultabbá tette a Heltai Gáspártól emlegetett „regelő hét”, amely „mindiarást a mi Wrunc Jesus Christus születésének napia után következic, ottan a farsáng.”⁸⁰ A kutatók általában úgy vélték, hogy a regelő hétfő a regelő hét feje kellett hogy legyen. Heltai homályos meghatározása viszont éppúgy vonatkozhat a karácsony és vízkereszt közötti időre, mint farsang kezdetére. Sebestyén szerint „ebből a naptárújítás előtt kelt följegyzésből minden kétséget kizárólag megtudjuk, hogy a regelő hét mindjárt karácsony után kezdődött”. Pais idézett tanulmánya szerint viszont már inkább a farsang egy szakasza lehetne. Gyallay Domokos szintén a farsang egy szakaszának véli a regelő hetet, s az erdélyi — részben már a legújabbkori — farsangi népszokásokból kísérli meg levezetni, hogy ebben az időben mi történt.⁸¹

Mint látjuk tehát, az eddigi kutatás megegyezik abban a kérdésben, hogy a regelő hét, a regelő hétfő és az újkori regölő népszokás valamiféle kapcsolatban állnak egymással. Ez a kapcsolat valóban fennáll, azonban bonyolultabb annál, mint azt feltételezték. Annyit előljáróban le kell szögeznünk, hogy a naptári elhelyezkedés — a vízkereszt utáni hétfő — nem tekinthető másodlagosnak. A regelő hétfő nem a naptárreform következtében került erre az időpontra, hanem eredetileg is a *dies lunae post trium regum diem* volt.

4.

Vannak ugyanis a regelő hétfőnek további említései is, amelyek többet mondanak a kalendáriumban, csizióban való utalásnál, s amelyeket a kutatás nem vett figyelembe annak ellenére, hogy Jakab Elek már 1888-ban közölte ezeket. A kolozsvári kovácsceh németről magyarra fordított *Artikulusai*iban ezt olvashatjuk (1640): „Regelő hetfeon ha ki veszekedest es eoszue veszést inditana.

⁷⁸ SEBESTYÉN GYULA 1902b. MNGY. V. 85 kk.

⁷⁹ Uo. 86—87.

⁸⁰ HELTAI GÁSPÁR 1552. 29.

⁸¹ GYALLAY D. 1953. 183—184.

büntetése fl. 1. Ha ki a bort es eledelt szaian kiadta, annak is büntetése fl. 1. A ki tovább nem maradhat, kéredzek a czehmesterteol, mert ha kéredzetlen elme-
gyen, száz penz annak is a büntetése”⁸²

Még világosabban beszél a kolozsvári fazekas-céh 1720-ból való céhszabálya:
„Végeztetett, hogy ez a Betsületes Céh három rendben legyen, ugymint Eoregek,
leültek és fennszolgalo Ifjak, az Eoregek száma lészen hat persona, s hetedik a
Notarius, a kik közül kettő lészen az Unio és Natio szerént Céh Mester, Négye
számvevő és a Hetedik Notarius . . . Az Valasztasnak penig terminussa hagyatik
az eddig való Usus szerent mindenkor Ujj Esztendő utan valo első Regelő hétfüre”.
(Jakab megjegyzi, hogy egy másolatban így volt írva: *reggelő*.)

Ezekből az adatokból több következtetést vonhatunk le. Az egyik az, hogy
a regelő hétfő kifejezés még a naptárokból való eltűnése után egy századdal is
használatos volt Kolozsvárt.

A második az, hogy e nap a kolozsvári céhek életének fontos dátuma volt.
1640-ben e napon a kovácscéh fontos összejövetelet tartott, amelyen kötelező volt
a céhtagoknak résztvenni, s ezen nagy lakomázás s — úgy látszik — verekedés
is szokott lenni. Ezen a napon a fazekascéh még 1720-ban is „az eddig való usus
szerint” választást tartott.

Végül utolsó következtetésem az volt, hogy mivel a kovácscéh szabályzata
fordítás, az erdélyi németiségnek is kellett ismernie a regelő hétfő naptári fogal-
mát, tehát német nevének is kellett lennie.

E feltevésből kiindulva vettem kezembe a XVII. századi magyarországi
német nyelvű kalendáriumokat is. Az 1650-re szóló lőcsei kalendáriumban meg
is találtam a regelő hétfő német megfelelőjét, s ez a kifejezés mindazokban a német
nyelvű lőcsei kalendáriumokban is szerepel a XVII. században, amelyek az erdélyi
vásárokat is felsorolják. A német megjelölés pedig ez: „am geschwornen Montag”⁸⁴

Mármost a „geschwornen Montag” elnevezés — amit magyarul eskütevő vagy
esküdt hétfőnek nevezhetnénk — nem lehet tükörfordítása a regelő hétfőnek.
Az e naphoz fűződő szokásanyag azonban talán már magyarázatot adhat arra,
hogy miért nevezte a magyar nyelv a vízkereszt utáni hétfőt regelő hétfőnek,
hiszen Európa egyes részeiben, kiváltképpen azonban a germán lakosságú orszá-
gokban a legkülönbözőbb agrárritusok, városi és céhszokások fűződnek hozzá.
A vízkereszt utáni első hétfő, mint nem egyházi jellegű jeles nap Angliában, a
Németalföldön s bizonyos mértékig az erdélyi szászoknál is egészen a XIX.,
sőt töredékesen a XX. századig is fennmaradt. Munkánkat megnehezíti, hogy e
napnak még senki sem kísérelte meg összefoglaló értelmezését adni. A karácsonyi-
újévi tizenkettessel s ennek zárónapjával legbővebben Liungman foglalkozik
az európai népszokásokat tárgyaló nagy összefoglalásában,⁸⁵ ő azonban nem veszi

⁸² JAKAB ELEK *Oklevéltár* 1888. II. 308.

⁸³ Uo. 519.

⁸⁴ RMK. II. 724. *Almanach (Der Neue und Alte) auf Jahr M. DC. L. Leutschau-
Verzeichnis der Siebenbürgischen Jahrmärkte.*

⁸⁵ LIUNGMAN 1938. II. 427. kk

figyelembe e nap közigazgatási s céhes vonatkozásait, melyek pedig a magyar adatok szempontjából különös jelentőséggel bírnak.

A vízkereszt utáni hétfő önálló magyar regelő hétfő megnevezése, ahogy a csíziókban, naptárakban s céhszabályzatokban rábukkantunk, azt mutatja, hogy a XVI—XVIII. században a vízkereszt utáni első hétfő hazánkban ismert volt, mint nem egyházi jellegű jeles nap. Ezért elsősorban azt kell megvizsgálnunk, hogy milyen jellege volt hazánkban e napnak, s csak aztán térhetünk rá arra a kérdésre, miért nevezték éppen regelő hétfőnek, s milyen kapcsolatban állhatott a nyugat-magyarországi népszokással, amit ma a néprajzi szakirodalom regölésnek nevez.

Annyit előljáróban is megemlíthetünk, hogy az adatok azt mutatják, a vízkereszt utáni első hétfőhöz fűződő szokásanyagot a középkorban Erdélybe telepített flamandok és németek hozhatták magukkal. Ezért elsősorban az erdélyi szász és a németalföldi adatokból várhatunk feleletet arra a kérdésre, hogy miért nevezték ezt a napot nálunk regelő hétfőnek. Arra a Pais által is felvetett kérdésre, hogy Erdélyen kívül is ismerték-e a vízkereszt utáni hétfő regelő hétfő elnevezését, határozott választ nem tudunk adni. Kis Marja, ahol ezen a napon vásárokat tartottak, a Partiumhoz tartozott. Az összes adat — egy lőcsei kalendáriumi említésen kívül — Erdélyből származik, s ha ismerték másutt is, kiindulópontja Erdélyben kereshető.

A geschworne Montag nevét, a hozzá fűződő közigazgatási és egyéb szokásokat az erdélyi szászok régi hazájukból hozták magukkal. A *Vergleichendes Wörterbuch der Nösner (siebenbürgischen) und moselfränkisch-luxemburgischen Mundart* ugyan jellegzetes erdélyi szász intézménynek nevezi,⁸⁶ az erdélyi szászokon kívül ismerték azonban a nevet s a hozzáfűződő fogalmat a moseli frankok,⁸⁷ a Rajnavidéken, a Lahn-folyó mentén,⁸⁸ Hollandiában és Belgium flamand lakosságú területén is⁸⁹ (geschworne Montag, verschworne Montag, Schwörmontag, „schwerer” Montag, verzwornen maandag.) A Grimm-féle német szótár több „geschworne montag”-ot is említ a XV. században „an denen das ungebotene Gericht gehalten wurde”.⁹⁰ Trierben II. Rudolf császár (1576—1612) erősítette meg a geschworne Montag jogszokását.⁹¹ A koblenzi *schwerer Montag* kifejezés a Schwörmontag eltorzulásából állt elő.⁹² Hollandia déli részében s Belgiumban a Rajnától délre a „verzwornen maandag” elnevezés utal arra, hogy az alacsonyabb rangú tisztviselők régen ezen a napon esküdtek fel.

Ugyanerre a tényre utal az erdélyi szászok geschworne Montag elnevezése. A szász székek közigazgatásában a középkorban a királybíró, a polgármester stb.

⁸⁶ KISCH, G. 1905. 157.

⁸⁷ KISCH: i. h.

⁸⁸ GRIMM, J. und W., *Deutsches Wörterbuch* VI. 1885. 2515.

⁸⁹ *Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens* VI. Berlin—Leipzig, 1934—35. Montag címszó. 555.

⁹⁰ ANDRESEN, K. G. 1899. 174.

⁹¹ KENTENICH, G. 1915. 414.

⁹² ANDRESEN 1899. 174. További elnevezések a vallonoknál: lundi parjuré, noir lundi, le jour de la hève. (R. PINON szíves közlése)

mellett jelentős szerepet játszottak az esküdtek (die Geschworenen), akiket városok és falvak szabadon választottak. A hivatalnokokat a vízkereszt utáni hétfőn eskették fel, és ezen a napon léptek hivatalba, míg a nap hátralevő része nyilvános és magánjellegű szórakozásokkal, evéssel-ivással telt el.⁹³

A geschworne Montag elnevezés és a rokonszavak tehát a hivatalbalépéssel kapcsolatos eskütétel tényére utalnak az erdélyi szászoknál csakúgy, mint a Rajna-vidéken s a Németalföldön, ahol csak ismeretes ez az elnevezés. Az erdélyi szászoknál a kifejezés és a nap ünnepi jellege egészen a legújabb időkig legalább töredékeiben fennmaradt, utóbb már csak annyiban, hogy sokhelyütt ezen a napon álltak a cselédek munkába.⁹⁴ Wlislocki — érdekes módon — január 13-át említi mint geschworne Montag-ot (ami persze csak abban az esetben állja meg a helyét, ha vízkereszt is éppen hétfőre esett), de mindenesetre a mozgó jeles nap végső terminusa volt. Egy másik geschworne Montag-ot is említene az erdélyi szászoknál, amely farsangra vagy a húsvét előtti hétfőre esett; ezen a hétfőn a lányok járnak köszönteni, adományt gyűjteni s magasra ugranak, hogy a kender nagyra nőjjön.⁹⁵

A XV. századi erdélyi szász források szerint azonban ez a nap nemcsak a városi közigazgatás, hanem a céhek életében is jelentős nap volt. Ez különben természetnek tűnik, ha a városi élet és a céhek szoros összefonódását vesszük tekintetbe. Az esküdtek jelentős része tagja volt a céheknek is, s a tisztviselők választásánál is fontos szerep jutott a céhek küldötteinek.⁹⁶ A legérdekesebb adatokat a nagyszzebeni céheknél találjuk, ahol a XV. században a vasárnapokon s a hivatalos ünnepeken kívül éppen a geschworne Montag volt a céhek munkaszüneti napja.⁹⁷ A XV. század 40-es éveiben a szabócéh legényei valóságos sztrájkot indítanak, mert ezen a napon munkára akarják kényszeríteni őket, s a legények az inasokat is ráveszik, hogy csatlakozzanak hozzájuk.⁹⁸

A céhek ünnepi mulatozására utal egy 1454-es adat. Minthogy a szabók ünnepi összejövetele alkalmából nem gyűlt össze elég pénz, a geschworne Montag-on rendezett összejövetel alkalmából a céh tőkéjéhez kellett nyúlniok, és 10 aranyat költöttek a céh közös vagyonából.⁹⁹ — Mint a naptárak tudósításából már kiderült, ezen a napon Nagyszzebenben vásár volt. Idegen mestereknek — így a brassóiaknak — pl. az 1487-i határozat szerint csak bizonyos napokon, így regelő hétfőn és húshagyó kedden volt szabad Nagyszzebenben árusítaniok.¹⁰⁰

Természetesen nemcsak a nagyszzebeni, hanem más erdélyi szász, s később a vegyes — s mint az adatokból láttuk — a magyar céhek életében is szerepet ját-

⁹³ WLISLOCKI, H. 1893b. 51—52. — TEUTSCH, F. 1924. 46. — RÖSLER 1912. 91.

⁹⁴ TEUTSCH 1924.: i. h.

⁹⁵ Idézett hely. — SARTORI 1914. III. 111. lapon 87. jegyzet. — *Wörterbuch der deutschen Volkskunde*. Stuttgart, 1955. 193.

⁹⁶ JAKAB ELEK 1870. I. 469.

⁹⁷ A továbbiakhoz lásd RÖSLER 1912. 60.

⁹⁸ RÖSLER 1912. 60—61. Novella formájában feldolgozta SEIVERT, G. 1956.

⁹⁹ RÖSLER 1912. 96.

¹⁰⁰ RÖSLER 1912. 87.

szott a regelő hétfő. Néha, de nem általánosan, ezen a napon volt a céh nagy ünnepe: a céh napja és a céhválasztás is. Sajnos, az adatok itt sokszor egymással ellentétesek. Rösler pl. egy helyütt azt állítja, hogy a szebeni céhek választása a karácsony utáni hétre esett,¹⁰¹ ennek ellenére az előbb már idézett 1454-i adatból kitűnik, hogy a szabócéh regelő hétfőn tartott tisztújítást.¹⁰² Világosan beszél az 1720-i kolozsvári adat, amely kimondja, hogy a választás terminusa az „eddig való Usus szerent Ujj Esztendő utan valo első Regelő hétfü”.¹⁰³ Általában az erdélyi céheknél igen gyakori az újév körüli céhválasztás. Ennek hagyománya a Nagy Lajos-féle rendeletre megy vissza (1376), mely előírja, hogy az erdélyi századok céheiben a céhválasztás az Úr születése napjának nyolcadán belül menjen végbe (ami egyúttal az újév első hete is volt).¹⁰⁴ A kolozsvári céhek jelentős hányada még a XVII—XVIII. században is újév első két hetében tart választást. A szappanosok 1691-i céhszabályai szerint „czeh apának és czeh mesternek valasztosok esztendőnkent kis Karacson (azaz új-év) utan legyen”.¹⁰⁵ Újesztendő napja után választott a posztóművescéh (1701),¹⁰⁶ január első hetében a gombkötőcéh (1758),¹⁰⁷ vízkereszt után való nap a kalaposok (1778),¹⁰⁸ szintén vízkereszt után való nap a nyergesek (1776).¹⁰⁸

Itt azonban meg kell jegyeznünk, hogy nem minden kolozsvári céhnél esett a választás az újévet követő hetekre; a zsemlyések pl. az „Úr Naphoz legközelebb esendő Vasárnap után való Hétfőn választottak” (1777).¹¹⁰ Szádeczky Lajos a magyarországi és erdélyi céhek belső szervezetének áttekintésénél a regelő hétfőre vonatkozó adatokat nem is vette tekintetbe, csak a nagy ünnepeket sorolja fel: Újév, vízkereszt, úrnapja, úrnap utáni vasárnap, húsvét másodnapja, Szent György, Szent Mihály, karácsony másodnapja stb.¹¹¹

Ha a Magyarországon kívüli német céhszokásokat tekintjük át, hasonló képet kapunk. A céhválasztások, a céhen belüli ítélkezés, céhünnepség (Jahrestag, Morgensprache stb.), vagyis a céh napjának időpontja megoszlik a nagy ünnepek között.¹¹² A vízkereszt utáni első hétfő azonban mindig újra felbukkan, mint a céhek ünnepeinek fontos dátuma. Így a laufeni hajóscéh nagy ünnepe a vízkereszt utáni első hétfőre esett,¹¹³ a lipcei szücsök is vízkereszt utáni hétfőn rendezik meg nagy áldomásukat.¹¹⁴ A Morgensprache elnevezés egyébként onnan

¹⁰¹ RÖSLER 1912. 45.

¹⁰² RÖSLER 1912. 96.

¹⁰³ JAKAB ELEK 1888. II. 519.

¹⁰⁴ SZÁDECZKY LAJOS 1913. I. 31., II. 8.

¹⁰⁵ JAKAB 1888. II. 311.

¹⁰⁶ JAKAB 1888. II. 452.

¹⁰⁷ JAKAB 1888. II. 594.

¹⁰⁸ JAKAB 1888. II. 640.

¹⁰⁹ JAKAB 1888. II. 624.

¹¹⁰ JAKAB 1888. II. 635.

¹¹¹ SZÁDECZKY 1913. I. 192.

¹¹² POTTHOFF, O. D. 1938. 86.

¹¹³ SIEMSEN 1942. 53. és 137.

¹¹⁴ SIEMSEN 1942. 145. lap, 32. jegyzet. — SIEBER, S. 1916. 73.

származik, hogy a céhek kora reggel ültek össze ünnepi gyűléseikre. Szinte önként kínálkozik az a feltevés, hogy a regelő hétfő két ízben is előforduló *reggelő* alakjában valamiféle, a reggelre vonatkozó népi etimologizálást lássunk, ami különösen olyan helyeken, mint Kolozsvár, ahol magyarok és szászok éltek együtt, nem elképzelhetetlen.¹¹⁵

Az erdélyi szász és német szokásoknál azonban még közelebbi párhuzamokra mutatnak a németalföldi, holland és flamand adatok. Azt hisszük, hogy itt igen régi történeti összefüggésekkel kell számolnunk. Köztudomású, hogy a XII. századtól, az erdélyi telepítések alkalmából az úgynevezett erdélyi „szászokon” kívül igen sok úgynevezett „flamand” is jött Erdélybe, akiknek jelentős szerep jutott az erdélyi ipar fejlesztésében.¹¹⁶ Minthogy éppen a Németalföldön a vízkereszt utáni hétfő mint jeles nap nagyon régi előzményekre nyúlik vissza, az a feltevésünk, hogy az erdélyi szász *geschwornen Montag* hagyománya erősen színeződött a „flamandoknak” e napra vonatkozó szokásanyagával.

Hollandiában és Belgium germán lakosságú részeiben a vízkereszt utáni hétfő falun s városban egyaránt ünnep volt egészen a XX. század elejéig. A számos név közül most egyelőre csak azokat említjük, melyeknek közigazgatási és céhes vonatkozásuk van.

A két legáltalánosabb elnevezése a napnak a *verzworen maandag* (ami azonos a *verschwoener Montag*-gal), azaz esküdt hétfő és a *verloren maandag*, azaz elveszett hétfő.¹¹⁷

Az előbbi elnevezés itt is az alacsonyabb rangú tisztviselők munkába lépésére utal. A *verloren maandag* (lundi perdu) talán a céhek életéből nyerte nevét. Ezen a reggelen a régi céhek összegyűjtötték tagjaikat és felolvasták előttük a céhszabályzatot. Minthogy ez a szertartás az egész délelőttöt igénybe vette, a nap hátralevő részét már vidám ünnepléssel, lakomázással töltötték. Innen származik feltehetőleg a *verloren maandag* kifejezés, — a nap ugyanis mint munkanap elveszett.

Később, így még a XIX. században is, az iparosok ezen a napon elküldték inasaikat a vevőkhöz, akiket azok megajándékoztak. Belgiumban — mint Reinsberg—Düringsfeld 1898-ban írja — „zsákhordók, vízhordók, utcaseprők és kéménysoprók s a legkülönbözőbb mesterségeket űző inasok reggeltől estig járják a házakat, ahol ajándékokat kapnak; ezt este mulatozás és verekedés szokta követni.”¹¹⁸

A legtovább a nyomdászok őrzik ennek a napnak az emlékét — különösen Groningenben; Hollandiában ezen a napon még ma is naptárt vagy más nyomtatványt küldenek a nyomdászok ajándékba vevőiknek.

Itt még egy kitérést kell tennünk az úgynevezett korhelyhétfő (*Blaumontag*) problémájára. A *Blaumontag*, azaz az íratlan jogszokás, hogy a céheken belül a

¹¹⁵ POTTHOFF: i. h. — A regelő hétfő reggelő alakja előfordul a legrégebbi kolozsvári Cisióban és az 1720-as kolozsvári céhlevél egyik másolatában.

¹¹⁶ SZÁDECZKY 1913. I. 12.

¹¹⁷ A holland és flamand adatok nagy részét Voskuil, J. J. úrnak köszönhetem — Lásd ezen kívül még részletesen REINSBERG—DÜRINGSFELD 1898. 36—39. és Handwb. d. dt. Aberglaubens. i. h.

¹¹⁸ REINSBERG—DÜRINGSFELD 1898. 38—39.

legények általában nemcsak a vasárnapot, hanem a hétfőt is munkaszüneti napnak tartották —, egész Európában ismert, s a középkortól fogva a céhmesterek és a hatóságok hosszú évszázadokon keresztül sikertelenül kísérelték meg ellene a harcot. A Blaumontag eredetével s a „blau”, vagyis kék név etimológiájával igen tekintélyes irodalom foglalkozik, így többek közt összefüggésbe hozták az angol Plough Monday-vel is. Véleményünk szerint a vízkereszt utáni hétfőnek, az év első hétfőjének az ünnepek után nagyobb szerepe kellett, hogy legyen a Blaumontag történetében, mint azt az eddigi kutatás tartotta. Hiszen láttuk, hogy a XV. században pl. Nagyszébenben a vízkereszt utáni első hétfő az egyetlen munkaszüneti hétfő, az egyetlen „Blaumontag”. E kérdésre azonban e helyen nem térhetünk ki részletesen, mert igen messze vezetne attól a kérdésfeltevéstől, amelyből eredetileg kiindultunk.¹¹⁹

5.

Mindeddig azonban csak arra a kérdésre adtunk választ, hogy milyen jelentősége volt a vízkereszt utáni hétfőnek az erdélyi közigazgatásban és a céhek életében, de nem kerültünk közelebb ahhoz a kérdéshez, hogy miért nevezték ezt a hétfőt magyarul „regelő” hétfőnek. Ezért tovább kell vizsgálnunk azokat a történeti és modern adatokat, melyek a vízkereszt utáni első hétfőre vonatkoznak. Ezek pedig korántsem korlátozódnak városi vagy céhes ünnepekre. A legérdekesebb szokásanyagot felmutató Angliában e jeles napnak nem is városi, hanem határozottan falusi jellege van.

Említettem már, hogy e nap jelentőségével Liungman foglalkozott összefoglalóan, ő azonban nem választja külön január 7-ét és a vízkereszt utáni első hétfőt. Minthogy a vízkereszt utáni hétfő szokásanyaga néhol január 7-én, vagyis a vízkeresztet közvetlenül követő napon jelentkezett (amely nap természetesen egybeesett a vízkereszt utáni hétfővel azokban az években, amikor vízkereszt vasárnapra esett), Liungman — tévesen — egyszerűen január 7-nek fogja fel s nevezi ezt a napot, s a karácsonyi tizenketted befejező napjának tekinti. Sartori a vízkereszt zárónapjának tartja, s ott tárgyalja a vonatkozó szokásanyagot.¹²⁰

Liungman szerint azokban az országokban fűződik e naphoz különleges szokásanyag, ahol (mint ez pl. Magyarországon is történt) az év kezdetét a középkorban hosszú ideig karácsonytól számították. Azokban az országokban, ahol a január elseji évkezdés bevezetése után újévi tizenkettedet tartottak, szerinte január 13-hoz, Hilarius napjához fűződnek hasonló szokások.¹²¹ Lehetséges azonban,

¹¹⁹ SIEMSEN 1942. 71—72. és 106—110. — SZÁDECZKY 1913. II. 313—314. — A krakói német céhek is használták már e kifejezést a XIV. században. vö. BUCHER, B. 1889. 7. — Hasonló eredményre jutott KOEHNÉ is. 1920. 268. kk. 394. kk.

¹²⁰ LIUNGMAN 1938. II. 415, 426 kk., 975., 977. — SARTORI 1914. III. 80. lap. 38. jegyzete.

¹²¹ Részletesen LIUNGMAN 1938. II. 428—431. Különösen 430. 15. jegyzet. Így január 13. a tizenketted végnapja Norvégiában, Svédországban. HOFFMANN—KRAYER a svájci Hilarius napi szokásokat szintén a január 1-i tizenketted befejezésének tartja,

hogy Liungman felfogása nem helyes, és egyszerűen arról van szó, hogy egy mozgó ünnep első vagy végső terminusa állandósult az egyes országokban, hiszen január 7-e volt a vízkeresztet követő hétfő első, 13-a pedig végső terminusa.

A vízkereszt utáni nap — vagy hétfő — tehát Liungman felfogása szerint azokban az országokban bírhatott jelentőséggel, ahol a karácsonyi tizenkettedre vonatkozó egyházi rendelkezéseket betartották. A karácsonyi tizenkettedet — a Dodekahémeront — már a IV. században említi Ephraim Syrus¹²², 567-ben a Tours-ban tartott zsinat szentesítette.¹²³ Ezen a tizenkét napon nem volt szabad mezőgazdasági vagy házimunkát végezni, mosni, fonni stb. Angliában már 887-ben „szabadnapoknak” nevezik ezeket. Franciaországban s másutt is a középkorban e napokon szünetelt a törvénykezés.¹²⁴ A tizenketted alatti munkatilalomnak ma is sok nyoma van a népi szokásanyagban.¹²⁵

Azokban az országokban tehát, ahol a karácsonyi tizenkettedre vonatkozó egyházi tilalmakat szigorúan betartották, a vízkereszt utáni első nap vagy hétfő az esztendő első igazi hétköznapja. Ez a jelleg a történeti s a legújabbkori népi szokásanyagban félreérthetetlenül megnyilvánul. Így utal a geschworne Montag, verschworne Montag, Schwörmontag elnevezés az esküdtek és hivatalnokok hivatalba lépésére, eskütételére, a törvénykezés és a munka megindulására, az angol Plough-Monday, az eke hétfője viszont a mezőgazdasági munka újrafelvételére.

A vízkereszt utáni első hétfő angol neve a történeti és a modern szövegekben Plough Monday, Plough Light, Plough Witching, stb.¹²⁶ A hozzá fűződő szokásokat már a XV. században említik a források, a legrégebben ismert skót eke-dal XVII. századi kiadványban maradt ránk, de a XVI. század elejéről származik.¹²⁷ Ezen a napon a legények csoportosan eke elé fogják magukat, az ekét a falu körül húzásközben adományokat gyűjtenek. Aki nem adakozik, annak a háza előtt felszántják az utcát, és így szégyenítik meg. Az eke neve „bolond eke”, „fehér eke”, a résztvevőket „ekés fiúk”-nak „ekehúzó ökrök”-nek nevezik. Régen a gyűjtött pénzt arra fordították, hogy a templomban méceszt állítottak, innen a Plough Light kifejezés. Néha rituális locsolással is kapcsolatos az eke-hétfő, a visszatérő ekehúzókat az asszonyok vízzel öntözik meg. Másutt az asszonyoknak az üstöt

ezek azonban szerinte csak 1701-ig nyúlnak vissza, mikor a január 1-i évkezdést bevezették. Érdekes, hogy WLISLOCKI modern erdélyi szász szokásanyag alapján szintén január 13-ikát említi meg, mint geschworener Montag-ot, holott ez a hétfő csak abban az esztendőben eshet e napra, ha vízkereszt is hétfőre esett.

¹²² CHAMBERS 1903. I. 244.

¹²³ LIUNGMAN 1938. II. 426. — CHAMBERS 1903. I. 244.

¹²⁴ LIUNGMAN 1938. II. 427.

¹²⁵ A karácsonyi tizenketted alatti munkatilalom Erdélyben: MAKKAJ—NAGY 1939. 191. — WLISLOCKI 1893a. 27. — Az erdélyi szászoknál: HALTRICH 1885. 282. — SCHNEEWEIS 1953. 99. — SARTORI 1914. III. 23.

¹²⁶ Az angol anyaggal behatóan foglalkozott CHAMBERS 1903. I. 208 kk. és CHAMBERS 1933. 89—104.

¹²⁷ SHIRE—ELIOTT 1956. 335 kk.

a tűzre kell tenniök mielőtt az ekehúzók elérik a tűzhelyt, különben váltságdíjat fizetnek.¹²⁸

Az ekehúzók fehér inget hordanak, néhol azonban arcukat befeketítik, jelmezesek vagy állatalakokat személyesítenek meg. Észak- és Kelet-Angliában alakoskodással jár az ekehúzás, dramatikus játékot adnak elő, melynek ekejáték vagy Morris-tánc (azaz moreszka) a neve. E játék főszereplői a Bolond s egy női ruhába öltözött szereplő. A dráma lényege a vetélkedés és a párviadal, amely a női alak megszerzéséért folyik. E vetélkedésnek több szereplője lehet, néha az angol dramatikus szokások kedvelt hőse: Szent György is. A küzdők közül egy elesik, meghal, de jön az orvos s feltámasztja. Néha kardtánc is kapcsolódik a „drámához”.¹²⁹

A szokás a szerencsés évkezdést biztosítja, a mezőgazdasági munka újramezítésére utal. Az ekehúzás mint termékenységi agrárritus Európa jelentős részében ismert, így a Balkánon, közvetlen szomszédaink közül pedig különösen a románoknál bírt nagy jelentőséggel; előfordul azonban a délszláv, a germán, a kínai stb. népszokások között is, hol a téli napforduló körüli időben, hol pedig a farsangi-koratavaszi szokások között.

A halált és feltámadást színrehozó, kardtáncal kapcsolatos játék vagy moreszka irodalma igen nagy. Chambers például egy primitív európai „ludus”-t tételez fel állatalakoskodással, halállal és feltámadással, s ennek továbbélését keresi Kelet-Európában és Angliában.¹³⁰ E halált és feltámadást színrehozó játék nyomai a magyar szokásanyagban is feltűnnek.¹³¹

Térjünk rá ezek után a számunkra legfontosabb, németalföldi anyag ismertetésére. E nap két elnevezésére már utaltunk: a verzworen maandag a tisztviselők hivatalbalépésére utal, a verloren maandag pedig arra, hogy ez a nap a céheknél a munka számára elveszett. Hollandiában és Belgium germán nyelvterületein azonban ez a nap nemcsak közigazgatási és céhes, hanem általános népi ünnep is volt.

Hollandia északi részében a nap legfontosabb elnevezése Kopper-Maandag. E kifejezésnek sok magyarozatát adták, pl. azt, hogy ezen a napon a házaló alakoskodóknak, szerencsekívánóknak rézpénzeket osztogattak. Az újabb és valószínűleg helyes magyarozat a coppe (kupa) főnévvel s a copperen igével hozza kapcsolatba, aminek jelentése inni, lakomázni.

A Kopper-maandag szónak éppúgy mint a verloren, verzworen maandagnak eltorzítása sok népi etimológiára, újabb nevekre adott alkalmat, (Flora-maandag, Koppeltjesmaandag stb.) amikre itt épp ezért nem érdemes részletesen kitérnünk. Vannak azonban további elnevezései is, melyek sokkal közelebb hoznak még a nap általános jellegéhez. Ilyenek a Gekke maandag — bolond hétfő, Raasmaandag —

¹²⁸ Lásd még: *The English Dialect Dictionary*. Oxford, 1905. Plough Monday címszó alatt. (Az összegyűjtött pénzből vásárolt gyertya feltehetőleg a vízkereszt után növekvő fényre utal, vagy az ünnep halotti jellegére.)

¹²⁹ CHAMBERS 1933. 102 kk.

¹³⁰ CHAMBERS 1933. 211. kk. (L. még a bevezetést és a Pünkösöd fejezetet.)

¹³¹ DÖMÖTÖR TEKLA 1956. 234—235. — VARGYAS LAJOS 1948. 177. —

tomboló hétfő, a razen (német rasen) igéből, a Blijde maandag — örömteli hétfő.¹³² Más fogalomkörből származik az Egyptische maandag kifejezés, mely József és Mária Egyiptomba való meneküléséről kapta nevét.¹³³

A népi szokásanyag közé tartozik Hansje Knap, egy termékenységi démon körmenete, akit zsákban hordóznak körül e napon. E körmenetet a gyerekek nagy zajjal, énekkel szokták kíséni, énekelnek is hozzá.¹²⁴

A történeti adatok 1456-ig vezetnek vissza, amikor az utrechti tanács említi a verloren maandag-ot azzal a megjegyzéssel, hogy a napot mint máskor is, nagy vigassággal töltötték. Jelmezesekekkel volt tele az utca, akik ételt és italt kéregettek a jómódúak házánál, az így összegyűjtött adományokat este nagy mulatság közben fogyasztották el. Flandriából és Észak-Hollandiából hasonló adatok vannak a XVI—XVII. századból; labdajátékokat is említenek.

Érdekes helyi variáció a leprások körmenete Amsterdamban a XVI. században, melyet több nyomat is megörökített; ezt a körmenetet csak a XVII. században szüntették meg. — Más adatok a XVII. századból megint az ifjúság házaló, adománygyűjtő szokásaira utalnak.

Említettük már, hogy a német adatok néha nem egy, hanem több geschworener Montag-ot is említenek. Hasonló ingadozás a németalföldi adatoknál is előfordul. Dordrechtben a verzworen mandag nem a vízkereszt utáni első hétfőt, hanem a karácsony utáni első hétfőt jelentette, néha pedig a húsvét utáni első hétfőt.¹³⁵

A további adatok általában lakomázásra, adománygyűjtő házalásra, lármázásra, játékokra vonatkoznak. Limburgban egy másik jeles nap szokásanyaga is ehhez a naphoz fűződött: ezen a napon a feleségek hátukon viszik férjüket az ágyba, s azok megajándékozzák őket.¹³⁶

Végül még egy kis kitérőt kell tennünk, amely látszólag messze vezet, azonban szintén igen érdekes párhuzamokat nyújt a magyar regőlő népszokáshoz. A karácsonyi tizenketted az indogermán népeknél kisebb-nagyobb mértékben halotti ünnep jellegét is őrzi.¹³⁷ Ezen a napon a halottak az élők között időznek, s egyes germán és szláv területeken ilyenkor asztalt is terítettek a halottaknak, illetőleg a hazajáró lelkeknek, szellemeknek,¹³⁸ sőt magát Krisztust vagy az angyalokat várták látogatóba. A tizenketted utáni napot, vagy később január 13-át Svéd-

¹³² REINSBERG—DÜRINGSFELD 1898. 38—39.

¹³³ Mezey László szíves közlése szerint vízkereszt s az egyiptomi menekülés kapcsolata a középkori magyar adatokban is feltűnik.

¹³⁴ Hansje Knap körmenete Antwerpenre és környékére jellemző, zsákban hordozzák körül, ördögi feje van, a rá vonatkozó dal arról szól, hogy száz éve nem borotválkozott, meg kell borotválni.

¹³⁵ Ez az egyetlen általam ismert adat, mikor a geschworener Montag a karácsonyi tizenketteden belül foglal helyet, s így érdekes párhuzamot nyújt a magyarországi regöléshez.

¹³⁶ Ezt a napot Brüsszelben január 19-én, másutt február 2-án ünneplik. Történeti mondáéhoz fűződik. REINSBERG—DÜRINGSFELD 1898. 39.

¹³⁷ A tizenketted, mint halotti ünnep: FEILBERG 1906. 26—40. — SARTORI 1914. III. 49 és jegyzetek. — SCHNEEWEIS 1925. 54.

¹³⁸ SCHNEEWEIS 1925. 54. 155. — SARTORI 1914. III. 29. lap, 18. jegyzet.

országban affaradagr jolarnak, ma Smålandban farängladagenek nevezik.¹³⁹ Ez a kifejezés magyarul annyit jelent: az angyalok utazásának napja, s arra a hiedelemre utal, hogy az angyalok, illetőleg a halottak ezen a napon hagyják el ismét az élőket. Itt utalok a régös szöveg oly sokat vitatott soraira, ahol a rejtélyes látogatók szintén angyaloknak nevezik magukat, s hivatkoznak a terített asztalra (szellemasztalra) is;

Kelj fel, gazda, kelj fel!
Szállott Isten a házadra
Seregével, angyalával,
Tele asztalával.

A téli napforduló körül hazajáró halottaknak és lelkeknek az „angyalokkal” való azonosítása a Balkántól Svédországig mindenestre arra int, hogy hasonló azonosítás a magyar régös énekekben is elképzelhető.

Az északi germán elnevezésekben a vízkereszt utáni nap megjelöléseként találkozzunk még olyanokkal is, melyek a fény, tűz, világosság fogalmakkal állnak kapcsolatban, s a régi német gipherahta naht-nak (fénylő éjszaka) felelnek meg.¹⁴⁰

Összefoglalóan tehát a következőket állapíthatjuk meg:

A vízkereszt utáni hétfő (illetve január 7. és január 13.) elnevezései s szokásanyaga egyaránt a következő elemekre utalnak:

Évkezdés, mezőgazdasági munka és törvénykezés megindulása, városi és céhes ünnep s azt követő ivás és mulatozás, agrármágia, halottkultusz, adománygyűjtő, házaló felvonulás, alakoskodás, dramatikus játék, fény — és asztrálszimbolika.

Olyan elemek ezek, melyeknek jelentős része a modern magyar regőlő népszokásban is felfalálható.

6.

De térjünk vissza a magyar regőlő hétfő elnevezésre, s összegezzük, hogy az eddigiekből milyen következtetéseket vonhatunk le.

Hogy a regőlő hétfő elnevezés mióta jelenti a magyar nyelvben a vízkereszt utáni hétfőt, arra adatok hiányában nem tudunk válaszolni, mert a XVI. századnál korábbi említését nem ismerjük. Tekintve azonban e napnak az erdélyi századoknál betöltött fontos szerepét, könnyen lehet, hogy már a XIV—XV. században — vagy esetleg még korábban is — külön magyar neve volt ennek a napnak.

Ami azonban minket elsősorban érdekel, az, hogy miért nevezték ezt a napot éppen regelőnek, miért jelölték azzal a névvel, amivel a nyugat-magyarországi karácsony-űjév körüli népszokást is jelölik?

¹³⁹ LIUNGMAN 1938. II. 427. — FEILBERG: i. h.

¹⁴⁰ LIUNGMAN 1938. II. 427. és 975.

Ennek az egyezésnek többféle magyarázatát is megkísérelhetjük.

Arra már többször is utaltunk, hogy a magyar regelő hétfő nem lehet fordítása a geschworne Montag-nak, sőt ahhoz hasonlót sem jelenthet. Ugyanígy nem lehet fordítása a németalföldi — flamand elveszett hétfőnek (verloren maandag, lundi perdu), melyről feltételezhetjük, hogy esetleg a flamand telepeselek külön megjelölése volt, de melynek ismerete hazánkban nem igazolható.

Azt viszont már feltételezhetjük, hogy a geschworne Montag és a regelő hétfő úgy felelnek meg egymásnak, hogy azt amit az erdélyi szászok e napon cselekedtek, a magyar nyelv általában regelésnek nevezte. Ez a megfelelés azonban nem az eskütételre, a hivatalba lépés tényére vonatkozhat, hanem a beiktatást és a céhes ünnepet követő általános ünneplésre, eszem-izsomra, lakomázásra és mulatozásra.

Pais a reg szó etimológiájával kapcsolatosan többek között ezeket írja:

„A varázsünnepekkel, áldozatokkal együtt — amint ez emberiség szerte általános szokás — őseink is nagy evés-ivást: áldomást csaphattak. A nagy ivásnak természetes következménye volt, hogy a nem hivatásos varázslók, regösök is mámorba: regbe estek, azaz — ha másképpen is — regös-ök, részég-ek, lettek. — Ami az evés fogalomkörében volt a tor 'nagyevés, torkosság', könnyen lehetett azzá így az ivásban a reg: a 'lerészegedéssel járó nagy ivás' kifejezője. Amilyen viszonyban a torolige vagy torló igenév volt a tor-ral, olyan viszonyba került a jelzett körülmények között a regél ige vagy regelő igenév a reg- névszóval: a reg 'részeség', vagy 'nagy ivás' létrehozását illetőleg művelését is jelentette.”

Ugyanakkor rámutat arra, hogy a Heltai-féle, a regelő hétről szóló tudósításban sem esik szó arról, „hogy a regelés szabályozott, rendszeres énekléssel játékokkal, mutatóványokkal lett volna egybekötve”. „A regelés tehát ez esetben bizonyára nagy ivás, erős italozás, részegeskedés értelmében jellemezte, ami ebben az időben végbement.”¹⁴¹

Ugyanebbe a fogalomkörbe tartozik a holland Koppermaandag elnevezés is, mely a régi holland coppe-k (kupa) főnévből s a hozzátartozó hasonló igéből: copperen „inni, ünnepelni, áldomást tartani”, — származik, amely tehát szintén az e nappal kapcsolatos nagy ivás jelentését emeli ki.

Utaltunk már arra is, hogy mintha a céhes regelő hétfő kifejezésében valamiképpen a reggel fogalom is — legalábbis népetimológiai formájában — szerepet játszott volna. Azonban fontosabb ennél, hogy a vízkereszt utáni első hétfő — ha az egész nemzetközi szokásanyagot tekintjük — éppúgy évkezdésre utal, mint a modern nyugat-magyarországi regölés.

Itt azonban megint csak vissza kell térnünk kiindulópontunkhoz, a naptári elhelyezkedéshez.

Sebestyén helyesen emlékeztet arra, hogy bár a modern regelő népszokás súlypontja karácsonyra esik, a regölés mégsem karácsonyi szokás, hanem valójában újévi, évkezdő szokás; illetőleg abban az időben kapcsolódott karácsonyhoz, mikor az egyúttal az év kezdetét is jelentette. Így még világosabban értjük meg

¹⁴¹ PAIS 1948. 17—19.

a magyar és német kifejezések megfelelését. — Hiszen a vízkereszt utáni hétfő — mint az eddigiekből már kitűnt — szintén az évkezdésre utal: a tizenketted ünnepi periódusa után bekövetkező, a vízkereszt vagyis a „Nagy-Újév” utáni első hétköznap, az év első valódi hétköznapját jelenti. Végeredményben tehát a modern nyugat-magyarországi regölés s a XVI—XVIII. századi erdélyi regelő hétfő egyaránt az év kezdetére s az ezzel kapcsolatos szokásokra utal.

Itt kell most visszatérnünk a Heltai Gáspár által említett regelő hét problémájára. Ha a regelő hétfő valóban a regelő hét feje lenne, akkor a regelő hétnek a vízkereszt utáni első hetet kellene jelentenie, ami egyúttal már farsang kezdetét is jelezné. (Mindenesetre feltűnő, hogy Heltai a regelő hetet az ördög nagy ünnepének nevezi, amikor az emberek isznak, tobzódnak, lakoznak. Lehet véletlen egyezés is, de talán többnek tekinthetjük, hogy Bod Péter még 1757-ben is ugyanazokkal a szavakkal a farsangot nevezi az „ördög innepének”.)¹⁴² Farsangelső hetének ilyesfajta kiemelése azonban nemigen szokásos az európai szokásanyagban, ahol általában „farsangfarka”, húshagyó kedd, illetőleg a húshagyót megelőző napok vagy hét köré csoportosulnak a mulatozás, a dramatikus szokások és egyéb elemek, s a farsang többi időszakában inkább csak egyes napokat s nem egész heteket emelnek különösen ki — főként januárban.

Egy másik lehetőség az, hogy a regelő hétfő nem kezdete, hanem befejezője a regelő hétnek — végső akkordja a tizenketted ünnepi periódusának, s a regelő hét maga a karácsonyi tizenketteden belül foglalt helyet, tehát időpontja meggyezett a modern regelő népszokásával.

Itt most vissza kell térnünk Velledits megjegyzésére, aki a regelő hétfőt vízkereszt napi regöléssel hozta összefüggésbe. Bár az eddigiekben más magyarázatát adtuk a regelő hétfőnek, mégis az a véleményünk, hogy Velledits odavetett megjegyzésében több igazság lehet, mint ezt az első pillanatban gondolhatnók. A mai magyar vízkereszt-népi szokásanyag nem túlságosan gazdag ugyan, de ebből nem következik az, hogy ez a középkorban is így volt. A vízkereszt-napi háromkirályjárás és a regölés összefonódására magam is hallottam példát Zalaistvándon, ahol a század elején a háromkirály járt vízkeresztkor regölni.¹⁴³ — Másrészt a XVII—XVIII. századi adatok azt mutatják, hogy pl. a betlehemezés és csillagozás (háromkirályjárás), mely a mai népi szokásanyagban eléggé különvált — amennyiben ma a betlehemes pásztorjáték karácsonykor, a csillagozás vízkeresztkor szokásos — régebben gyakran együtt került előadásra, mégpedig inkább vízkereszt, mint karácsony idején.¹⁴⁴

A vízkereszt — mely szinte a karácsonyi tizenketted és a farsangi ünnepkör közötti elválasztó vonalat jelenti — éppen középponti elhelyezkedésénél fogva alkalmas volt arra, hogy mindkét ünnepkör szokásanyagát magához vonzza. A középkor kedvelt bolond-ünnepe, a Festum Stultorum időpontja is így ingadozik

¹⁴² BOD PÉTER 1757.

¹⁴³ Hasonló kontamináció mutatkozik BERZE NAGY JÁNOS 1940. I. 97., ahol a „hajregő rajta” refrén a farsangi mondókákkal keveredik össze.

¹⁴⁴ Lásd részletesen tanulmányomat. 1957c. 260—261.

karácsony, január 1. és vízkereszt között.¹⁴⁵ Éppen azon a területen, ahol a vízkereszt utáni első hétfőnek jelentősége van (Angliában, Németalföldön, Rajna-vidéken), a vízkeresztnek sajátos szokásanyaga van: a babkirály-választás¹⁴⁶ (mely talán szintén összefüggésben áll a Festum Stultorum-mal). Nem csoda tehát, ha a vízkereszt utáni hétfő a századok folyamán maga is átmeneti jelleget öltött a karácsonyi tizenketted és a farsang között. Így van ez a nemzetközi szokásanyagban is, s ezért van az, hogy a néprajzi kézikönyvek hol ebben, hol abban az összefüggésben tárgyalják, s az angol Plough Monday-t pl. hol a téli napforduló ünnepköréhez, hol pedig farsanghoz számítják.¹⁴⁷

Összefoglalóan tehát megállapíthatjuk, hogy a vízkereszt utáni hétfő magyar regelő hétfő megjelölése bizonyosan magában foglalta a nagy ivás, lakomázás, áldomás értelmét, de ezen túlmenően valószínűleg utal a szerencsés évkezdésre, a termékenységet, a boldogságot biztosító szerencsekívánatokra is, akárcsak a nyugat-magyarországi regölés.¹⁴⁸

¹⁴⁵ A bolond ünnephez lásd: KARDOS TIBOR 1941. 129. — KARDOS TIBOR 1939. 295—338. — 1957. 330—334. — A festum stultorum a szomszédos délszlávoknál: SCHNEEWEIS 1925. 148. — Kovács Ágnes volt szíves figyelmemet felhívni a Kalotaszeg környéki csonka hétre, mely karácsonytól újévig tart; akkor báloznak, mulatnak, s szinte „előfarsangot” tartanak. Talán ez a csonka hét a Heltai által említett regelő hét egyenes utódja? Lásd ehhez a kiskapusi kutyalakodalom különös szokását. Ethn. XLVI. (1935.) 141—142. — Magyarón (Maros—Torda m.) is karácsonytól egy hétig tartott a tánc. (MAKKAY—NAGY i. m. 119.)

¹⁴⁶ A babkirály-választás viszont talán a festum stultorummal áll valamiféle kapcsolatban. Bő irodalmából: SARTORI 1914. III. 74—75. — LIUNGMAN 1938. II. 1022—1023. stb.

¹⁴⁷ SARTORI 1914. például egyszerűen a vízkereszt szokásanyagához kapcsolja. Ez az oka, hogy a céhünnepekkel foglalkozó művek is ritkán veszik figyelembe, mert egyszer a karácsonyi tizenketteddel, másutt a farsangi ünnepkörrel kapcsolatban említik. LIUNGMAN is az angol ekehétfőt hol a tizenketteddel, hol a farsanggal kapcsolatban tárgyalja. (Vö. az idézett helyeket.)

¹⁴⁸ Itt megjegyzem, hogy *Regelő hétfő* c. tanulmányomban kitérek még további kérdésekre is, mint a dunántúli és erdélyi regölés összefüggésére, a regelő hétfőre, mint luniszoláris ünnepre, stb.

Jeles napok

Az eddig leírt ünnepekörökön kívül a történeti és a legújabbkori adatok szerint is vannak még olyan, a ciklusokon kívüleső jeles napok, naptári ünnepek, melyekhez dramatikus alakoskodás fűződik. Ezek közül elsőnek említsük azokat, amelyekhez az *iskolás gyermekek* játékaik fűződnek.

Gergelyjárás, Balázsjárás

Az iskolás gyermekek köszöntőinek, dramatikus játékaiknak külön időpontja Balázs-nap (február 3.) és Gergely-nap (március 12.). A XVII. század óta gyakran szólnak a feljegyzések a gergelyjárásról, balázsjárásról. A kettő közül a gergelyjárásról szokása a régebbi és elterjedtebb, valaha egész Közép-Európában és Nyugat-Európában igen népszerű volt.¹ E nap az iskola téli időszakának befejező napja volt, s egyben a mezőgazdasági munka egyik kezdő napjának is tekintették. Gergely pápát, az iskolák patrónusát püspöki ruhában személyesítették meg, az iskolások katonás rendben, néha lovon vonultak fel. Ezen a napon kirándulásokat is rendeztek.

A balázsjárás szokása már ritkább, Magyarországon kívül leginkább cseh, morva, szlovák területen fordul elő. Hozzánk feltehetőleg szlovák közvetítéssel került. A XVIII. század elején jegyzi meg Bárány György (Francke Ágost Hermann pedagógiai művét fordítva): „A christkindllet sem kell a gyermekeket bolondítani. Mellynél még bolondjabb a mi Magyaraink közt a Tót Mester uraimék által bé hozott Balás napi ugrálás a szalonnás nyárs körül, a mellyet ki nem nevetne, és im próbálna az igaz keresztyének között? De vagynak közöttünk több efféle gonosz szokások is.”²

¹ SARTORI III. 186. 190. — Tirolban: DÖRRER 1949. 29. 381. — A cseheknél: ZÍBRT 1950. 173. stb.

² Idézi: Magyar Népzene Tára II. 85. és HARSÁNYI ISTVÁN 1915. 129—130. (FRANCKE ÁGOSTON HERMANN: *Oktatás a gyermeknevelésről*. 1711. Igéreték és feleletek. 3.)

Szeniczai Bárány János Győr megyei ev. lelkész 1756-ban is tiltja a gyermekek balázs- és gergelyjárását „otsmány énekekkel és bohócos ugráندozással”.³

Gergely napi köszöntők a XVII—XVIII. századból is maradtak ránk. Ács Mihály énekeskönyvében (*Zöngedöző mennyei kar*. Lőcse, 1696.)⁴ találjuk a „Szent Gergely doktornak, híres tanítónknak az ő napja. . .” kezdetű köszöntő egyik legrégibb feljegyzését. Schram Ferenc a XVIII. század első feléből származó köszöntő szöveget tett közzé.⁵ (További régi szövegek még publikációra várnak.)

Ma már leginkább csak Dunántúlon és palóc vidéken gyakorolják e szokást, azonban Erdélyben is ismerték. Dugonics írja a *Példabeszédekben*: „Szent Gergely vitézze ő: ezt az olyan vitézezkről mondgyák, kik erőtlenek. Sz. Gergely napján régentén a kisdedek katonásdit játszottak és a' várost körül járták vagy lovon vagy némelyek gyalog. Villogtatták kardgyokat de senkit se vágtek. Ezt még meg tartották Meggyesen és szemeimmel láttam, midőn ott 1767-dikban a hatodik iskolát tanftottam.”⁶

A balázsjárás szokása a források szerint is cseh vagy szlovák közvetítéssel került hozzánk. Köztudomású, hogy már régen Szent Balázshoz imádkoztak a torokfájás elkerülése céljából. A legrégibb ismert Balázs-áldások hazánkban a XVI. századból származnak. 1530-ban egy kolozsvári plébános jegyzett fel ilyet (*Oratio ad Blasium contra anginam*).⁷ Feltehetőleg ez a kapcsolat tette Balázst a gyermekek védőjévé, de már a köszöntő csak a „kolbász-áldásra” utal.

Varju Elemér XVII. századi Balázs-járó szöveget publikált. (Ma van Szent Balázs napja stb.)⁸ — E magyar-latin zagyvalékszöveg éppúgy utal a szalonna-gyűjtésre, mint a Schram Ferenc által publikált köszöntő.⁹ Hasonló szalonna-gyűjtő énekeket a dunántúli gyerekek farsang végén is énekelnek.

Ott, ahol e két szokás virágzott, a Balázs- és Gergely-napi köszöntés néhol biztosított járandósága volt a kántortanítónak, és ez magyarázza e szokás életképességét.¹⁰

E két dramatikus formájú, alakoskodással egybekötött köszöntés mellett az iskoláskorú gyermekek csaknem minden jeles napon jártak még köszönteni. A féldrmatikus köszöntések közé tartozik a székelyek húsvéti,¹¹ karácsonyi veszedős játéka.

Edvi Illés Pál idézett cikkében hivatkozik a „türkölőkre és leventásra”;¹² az előbbi a húsvéti tojás-játékokra utalhat, a leventás pedig a fiúgyermekek birkózására. Szirmay Antal írja:¹³

³ HARSÁNYI 1915. (Forrása: PAYR SÁNDOR: *Magyar pietisták a XVIII. században*. 127—128.)

⁴ ÁCS MIHÁLY RMK. I. 1490.

⁵ SCHRAM FERENC 1959.

⁶ DUGONICS ANDRÁS 1820. I. 145.

⁷ RADÓ POLIKÁRP 1944. 45.

⁸ VARJU ELEMÉR 1915.

⁹ SCHRAM FERENC 1959.

¹⁰ MANGA JÁNOS 1941b. 202.

¹¹ MAYLAND OSZKÁR 1905. 339.

¹² Lásd a Forrásaink... fejezetet.

¹³ SZIRMAY ANTAL 1807. 108.

„Leventa significat pugilem. Ita hodie dum apud Tybiscanos dum iuvenes colluctantur, lusus iste vocatur Leventás, victor Bél-Leventa.”

Mészáros István egy tanulmányában foglalkozik a kolduló diákság intézményével a történeti Magyarországon, s utal arra a fontos szerepre, amit e mendikáns diákok néhány népszokásunk terjesztésében betölthettek. A gergely- és balázsjárás falusi elterjedésében is bizonyára jelentős szerepe volt a tanítóknak és növendékeknek.¹⁴

Gonoszjáró napok

Emlékezzünk meg most néhány olyan napról, amelyhez az európai néphit szerint a gonosz szellemek, boszorkányok járása fűződik. Az európai maszkos alakoskodások jelentős része ilyen „gonoszokat”, „démonokat” testesít meg, e napokhoz tehát sűrűn fűződnek jelmez alakoskodások.

Az európai néphitben a gonoszjárás két fő dátuma a karácsony körüli és május elseje körüli időszak. Az első fő időszakon belül azonban Európa különböző tájain más és más kiemelkedő jeles napokat találunk. Ilyenek lehetnek Borbála, Miklós napja, Luca napja, a Lucától karácsonyig terjedő tizenkét nap vagy a karácsonytól vízkeresztig tartó tizenkét nap. A tavaszi periódus fő dátuma május elseje, de a boszorkányok és a visszajáró halottak megjelenése is fűződhet Szent György naphoz (április 24.) és pünkösdhöz, illetőleg a keleti szlávoknál a pünkösöd előtti (vagy utáni) csütörtökhöz is, ezenkívül Szent Iván napjához. (A magyar boszorkánypererek XVIII. századi tanúvallomásai is utalnak néha a Szent Iván napszerepére.¹⁵) — Egy 1728–29-es szegedi boszorkányper vádoltja így mondotta tanúvallomásában: „Szt Luca asszony napján, Karácsony és Szent György napján legtöbb bűbájosságot szoktak végben vinni, Szt György napján pedig még többet.”¹⁶ Húshagyó kedd is szerepelhet mint boszorkányos nap.

A tavaszi Szent György nap magyar szokásanyagában alakoskodást nem találunk: a szomszédos népeknél azonban, a szlovéneknél, románoknál ezen a napon járnak a „zöld Györgyöt” megszemélyesítő, lombokba öltözött, esővel locsolt gyermekalakoskodók.¹⁷ Színjátékszerű formát ölt néha a György napi nyájkihajtás az oroszoknál. Bogatyrev könyve után idézzük: „A szmolenszki kormányzó-ság néhány körzetében figyelemreméltó népszokást őriznek meg mindmáig. Szent György napján, szertartásos módon ünnepélyesen hajtják ki a nyáját a tavaszi legelőre. A háziasszonyok szalonnával és tojással ajándékozzák meg ezúttal a pásztorokat. A szalonnából és tojásból ízletes ételt, úgynevezett 'jajecsnyicét'

¹⁴ MÉSZÁROS 1961.

¹⁵ BODGÁL FERENC 1960.

¹⁶ KOVÁCS JÁNOS 1898. 205–206.

¹⁷ FEHRLE E. 1955. 135 kk. — NIKO KURETH, a Masken in Mitteleuropa c. kötetben. 207. — RÓHEIM 1925. 263. — *György napi tűzgyújtás és kikiabálás a garammenti ref. községekben*: MANGA 1941a. 317.

készítenek a pásztorok. Amikor a jajecsnyice elkészül, a vezér-pásztor maga köré gyűjti segítőtársait és szerepeket oszt ki rájuk. Az egyik 'nyúl' lesz, a másik 'vak', a harmadik 'béna', a negyedik 'vár', az ötödik pedig a 'vályú' szerepét kapja. A szereplők egymástól bizonyos távolságra állva körülveszik a nyáját és a vezér-pásztor az elkészített jajecsnyicével elkezdli körútját.

Először a 'nyúl'-hoz lép s így szólítja meg:

— Nyulam, nyulam, keserű-e a rezgő nyárfa levele?

— Keserű bizony, — feleli a nyúl.

— Adja Isten, hogy a mi nyájunk is keserű falat legyen a ragadozó állatok számára.

Ezután a vakhoz fordul:

— Vak testvérem, látsz-e engem?

Nem látlak!

— Adja Isten, hogy a ragadozó állatok se láthassák meg soha a legelésző nyájunkat.

A béna kerül sorra:

— Béna, béna, — kelj fel és siess hozzám!

— Nem mehetek, nem tudok járni!

— Adja Isten, hogy a ragadozó farkák se érjenek nyájunk közelébe!

Ezután a 'vár' szerepét játszó pásztorhoz fordul:

— Váram, váram, nyisd ki kapuidat!

— Nem nyitom!

— Adja Isten, hogy a ragadozó állatok se nyissák ki vérengző szájukat legelésző nyájunk körében.

Végül a 'vályút' szólítja meg a vezér-pásztor:

— Vályú, vályú borulj fel!

— Nem borulok!

— Adja Isten, hogy a vadállatok ne támadhassák meg soha nyájunkat.

A pásztor háromszor kerüli meg a nyáját, majd mindannyian leheverednek és elfogyasztják a jajecsnyicét.¹⁸

Szent György nap a magyar boszorkányhitben kiemelkedő szerepet játszik. A Komáromy által összegyűjtött boszorkányperekben fontos jeles nap, melyre sok hivatkozás történik, s az adatok szinte az egész magyar nyelvterületet felölelik. A tanúvallomások gyakran hivatkoznak a Szent György napra vagy ennek előestéjére: 1584-ben a harmatszedést említik a kolozsvári boszorkányok. Egy 1709-es, Szatmárnémetiből származó adat szerint ilyenkor a füvek megszólalnak; 1758-ban Győr megyében említik, hogy a boszorkányok ilyenkor elveszik a tehén hasznát. 1756-ban Aradon. 1731-ben a Pest megyei boszorkányok vallják, hogy a Szent Györgykor láncon át hajtott marhának nem eshet baja.¹⁹ A szegedi boszorkányok Szent Györgykor az esőt és a halált is eladták.²⁰

¹⁸ BOGATYREV 1940. 31.

¹⁹ KOMÁROMY 1910. 56., 226., 435—436., 592.

²⁰ KOVÁCS JÁNOS 1898. 207.

24. Lucázók. (Török-koppány, Somogy megye, 1926. Budapest, Néprajzi Múzeum. Gönyey Sándor felv.)

A boszorkányoknak e nappal való kapcsolata készítette nyilván Diószegi K. Istvánt, a híres prédikátort is arra, hogy a György napra szóló prédikációhoz ezt válassza textusnak: „Nem akarom, hogy az ördögnek közösi legyetek.” Szól a boszorkányokról, a „bűjös bájosokról”, szemfényvesztőkről, halottaktul tudakozókról, jövendő nézőkről. Itt említi ő is a György napot: „A bűjös bajosok, a’ kik a’ bűjös beszédnek természeteken fellyül való erőt tulajdonítanak és bűjöléssel a’ Sárkányokat likakbul ki-híják, az ágast tojtattyák, fejk, a tikokat megbűjölik, hogy sokat tojanak, a’ teheneiket, hogy vajassak legyenek, sokan György nap éjelen nem-is alusznak.”²¹

A farsang, május 1. és a pünkösdi ünnepkör boszorkányos vonásairól már másutt szoltunk. Bővebben meg kell említeni azonban a téli ünnepkört.

²¹ DIÓSZEGI K. ISTVÁN 1649. 196 kk. RMK I. 1229. és RMK I. 1276. B₁—B₂.

A téli időszak két fontos gonoszjáró napja Luca és Miklós napja. Mindkettőhöz sűrűn fűződnek alakoskodások a német, nyugati szláv és részben a délszláv nyelvterületen is. E két napnak van kapcsolata a gyermekekkel is, mert Luca is, Miklós is megjelenhet mint a rossz gyermekeket ijesztő, a jókat megjutalmazó látogató. Bár a két jeles napot egy hét választja el, az osztrákoknál és a cseheknel néha együttesen jelennek meg Luca és Miklós.

Miklós-napi alakoskodásra hazánkban leginkább a nyugati és északi határszelen, az osztrákokkal és szlovákokkal érintkező magyar területeken találunk. Legújabbban a városokból kiindulva terjed falun is a Mikulás-járás, és napjainkban összeolvad alakja a karácsonyi, legújabbban meghonosodott Télapóval is.

Szent Miklós kultusza hazánkban a középkorban s még a XVI. században is igen elterjedt volt. Számos helynév, templom, oltár, képzőművészeti alkotás bizonyítja ezt. Az írásos adatok is szólnak róla, Szkhárosi is említi, hogy Miklós a révészek és halászek patrónusa. A *Balassi Menyhért árutatása* c. XVI. századi drámai szatírában is reá esküszik Balassi.

Miklós napja az európai középkori alakoskodás egyik jelentős dátuma volt, ekkor választották az ún. „*gyermekpüspököt*” (Ludi episcopi puerorum). (Ez a szokás azután részben kontaminálódott a bolondünneppel és a számárünneppel s különböző jeles napokon jelentkezhett: aprószentek napján, vízkeresztkor stb.). E szokásra a környező országokban is van adat, Prága is ismerte a XV. században a gyermekpüspök-választást (episcopum conducere in domus). A Miklós-napi alakoskodás a cseheknel egészen a XVIII. századig virágzott.²²

A magyaroknál a Miklós-napi alakoskodásról szóló feljegyzések nem nagyon régiek. A XVIII. századi adatok különösen Nyugat-Magyarországon szólnak Miklós-napi alakoskodásról; egy 1785 december 3-i keltezésű csepregi tilalom említi, hogy a lakosság Miklós-nap előestéjén álarcokban ijesztgeti a gyermekeket: „Minekutána ősi időktől fogva tapasztaltatott hogy némelyek a lakosok közül a Szent Miklós püspök napja előtt való estvéli vagy éjszakai időben különféle öltözetekben és álarcokban járnak házról házra s a gyenge gyermekeket is helyes elmével ellenkező ijesztő csufos figurákkal rettegtetik, keményen meg hagyatik hogy senki a lakosok közül úgy gyermekeinek mint alattvalóinak ezentúl meg ne bátorodjék engedni Szent Miklós előtti este az ily színes öltözetekben való járást.”²³

Bod Péter is említi, hogy „némely tartományokban az Szülők gyermekeknek Sz. Miklós éjtszakáán ajándékokskákat tésznek-el s azt mondják, hogy Sz. Miklós hozta”.²⁴ — Virág Benedek egy levelében érdeklődik a Miklós táncáról.²⁵

Századunkban Vas megyében többször leírták a Miklós-napi alakoskodást; a láncos Miklós többnyire álarcosan jár és a fonókat látogatja. Manga János az Ipoly-szécsénkén lejátszott trágár Miklós-esti gyóntatást jegyezte fel.²⁶

²² MEISEN 1931. 328. — ZÍBRT 1950. 477.

²³ BÁLINT SÁNDOR 1938. 103. — SZENDREY 1934—35. (1935. 134.)

²⁴ BOD PÉTER 1757. 145.

²⁵ DÉGH LINDA 1946. 9.

²⁶ MANGA JÁNOS 1941b. 190.

25. Luca a fonóban. (Csömör, Pest megye, 1933. Budapest, Néprajzi Múzeum, Gönyey Sándor felv.)

A Miklós-nap mellett december fő gonoszjáró napja december 13., *Luca-napja*. Meisennek a Miklós-napi hiedelmekről szóló nagy monográfiája után²⁷ az elmúlt esztendőben a Luca-nap hiedelmei és szokásai is példaszerű feldolgozást nyertek.²⁸ Leopold Kretzenbacher a Luca-napot európai összefüggéseiben tárgyalja, és különös figyelmet szentel egy földrajzilag körülhatárolt területnek: az ő fogalmazása szerint az Alpesek keleti nyúlványainak és az ezekhez csatlakozó déli-, keleti- és északi peremterületnek (vagyis a Luca-napi hiedelmeket és szokásokat a horvátoknál, szlovéneknél, a magyar Dunántúlon, Ausztria nyugati és délnyugati részén s végül a magyar és osztrák területhez északon csatlakozó cseh-morva-szlovák területen vizsgálja).

Mielőtt Kretzenbachernek a Luca-napi szokások kialakulására vonatkozó nézeteit ismertetnénk, nézzük a hazánkban fennmaradt történeti adatokat. Akárcsak a Szent György-nap, Luca-napja is rendkívül gazdag hazánkban boszorkányos hiedelmekben. Szent Lucának nálunk is volt a középkorban kultusza, de a XVI. század után ez elhomályosult, bár néha még emlegetik mint a szemfájás patrónusát. Annál gazdagabbak a „boszorkányos” Lucához fűződő hiedelmek. Ezek a történeti adatok a maguk gazdagságában főként a XVIII–XIX. század fordulóján jelennek meg és a XIX. század első felében igen gyakoriak. „Későn készül, mint a Luca széke” — írja Dugonics a *Példabeszédek* I. kötetében. Katona József *Luca széke* címmel színdarabot is ír. A XVIII. század előtti adatok viszont elég gyérek, a tyúkok megvarázslását Bornemisza a XVI. században még karácsonynál említi. Időjóslással kapcsolatosan a XVII. században is szólnak a Luca-napról.²⁹ A boszorkányperekben is többszörösen említik Luca-napját.

A Luca-napi megszemélyesítő alakoskodásról már könyvünk bevezetésében szóltunk. Leginkább az osztrákokkal vagy a szlovákokkal érintkező területeken szokásos, de elszórtan a keleti országrészben, sőt Erdélyben, Csík megyében

²⁷ MEISEN 1931.

²⁸ KRETZENBACHER 1959. — WEBER—KELLERMANN, INGBORG 1958a. — DÖMÖTÖR TEKLA 1961, további irodalommal. — DÖMÖTÖR SÁNDOR Ethn. 1957.

²⁹ Ethn. 1900. XI. 280.

is előfordul. A magyar hiedelmekből és szokásokból nem domborodik ki olyan mértékben a Luca boszorkány külseje és jellege, mint a német—osztrák vagy nyugati szláv alakoskodásokból. E megszemélyesített Luca nálunk is néha büntet vagy ajándékoz,³⁰ bemeszeli a szobát, pelyvát szór szét, fején sajtárt visel. Sokszor azonban nem a megszemélyesített Luca jár alakoskodni e napon, hanem a farsangkor is szokásos maskarák.

A Luca-megszemélyesítés mellett igen népszerű egy féldramatikus szokás is: a tyúkok termékenységet előmozdító palázolás (kotyolás, lucázás). Dél-Dunántúlon ma is a legéletteljesebb szokások közé tartozik; a tréfás pajzán mondókák főként a tyúkok termékenységre vonatkoznak. (A *palázolás* név, mint ezt már többen megállapították, a szláv karácsonyi szokáskörből származik és az első karácsonyi látogató nevével kapcsolatos.)

A Luca-nap hiedelmekben nálunk is, más országokban is igen gazdag. A december 13-hoz fűződő képzeteknél elsősorban a rejtett vagy nyilvánvaló fény-szimbolikára kell utalnunk, hiszen a középkorban ez volt a leghosszabb éjszaka, legrövidebb nap időpontja. A protestáns Svédországban a hajában gyertyákat viselő „Luca-menyasszony” testesíti meg a napfény, a világosság visszatérésére irányuló reményeket. Dél-Európa katolikus országaiban, különösen Itáliában Szent Lucia, a szembetegségek gyógyítója az, akinek neve, kultusza, ikonográfiája az újra visszatérő fényre utalnak. A Kretzenbacher által vizsgált területen viszont december 13-án a katolikus Szent Lucia napján egy ugyancsak Lucia néven nevezett boszorkányos nőalakhoz fűződő hiedelmek élnek, és különös mágikus praktikák ismeretesek.

Kretzenbacher könyvében nem foglalkozik behatóbban a boszorkányos Luca-alak kialakulásának történeti kérdéseivel, hanem kiindulópontul elfogadja W. Liungman hipotézisét egy, az illirek által nyugatra közvetített északbalkáni istennőalakról, mely összeolvadt a délnémet, délszláv és északitáliai népcsoportok hasonló képzeivel, és így a Perchta, Holle, Luca és más néven is nevezett démoni télközépi nőalak kialakulásához vezetett. (Ezt az illír eredetet a magunk részéről bizonyos fenntartással fogadjuk csak el.)

E démonikus lényeknek egyaránt van kapcsolata a növekvő fénnel, a halott-kultusszal és a termékenység-varázslással. Kretzenbacher vizsgálatának középpontjában az a kérdés áll: hogyan viszonylik az általa vizsgált területen a boszorkányos nőalak a katolikus szent kultuszához, hogyan hatott a kettő egymásra, vagyis az ő fogalmazása szerint milyen a „világos” Luca és a „sötét” Luca egymáshoz való viszonya.

A tanulmányában vizsgált jelenségek természetesen jórészt azonosak azokkal, amelyeket Róheim a magyar adatokból kiindulva már elemzett.³¹ Ilyenek például a Luca-pogácsa készítése, a Luca-napi munkatiltalom, a szárnyasokra vonatkozó

³⁰ Hasonló szerepet töltött be pl. Mezőveresegyházán a Belcsugár (MAKKAI—NAGY 179.)

³¹ RÓHEIM 1920.

mágikus praktikák, a jósló szokások, melyekből a lányok jövődöbelijükre következtetnek, továbbá a Luca-búza ültetés és a boszorkányok felismerésével kapcsolatos varázseszközök készítése (lucaszék, ostor).

Egy kisebb tanulmányomban már felhívtam a figyelmet a magyarországi Luca-napi hiedelmek és szokások sajátos etnikus vonásaira és kapcsolatukra a „kedd asszonya” nevű természetfölötti alakkal.³² A Luca-nap kérdésével annál is inkább érdemes foglalkoznunk, mert hazánk e hiedelmeknek és szokásoknak egyik fontos középpontja, ahol a keletről és nyugatról jött boszorkányos képzetek összetalálkoznak.

Körmenetek, határjárások.

I.

A húsvéti ünnepkörrel kapcsolatosan már szó esett az ünneplés körmenetes, felvonuló és határjáró formáiról is (Feltámadási körmenet, Jézus keresése, húsvéti határjárás, didergés stb.). Ilyenek azonban más egyházi ünnepekhez is fűződtek, és félig egyházi, félig népi formák alakultak ki. Különösen népszerűek voltak a tavaszi határjárások, amelyeknek termékenység-varázsló jellege a gabonaérés idején nagyon is nyilvánvaló; az egyház is hangsúlyozta ezt a mozzanatot a gabona megáldásával.

Szkhárosi ismét útmutatónkul szolgál, mikor így ír:

Honnét tanulád te, hogy a szent Márk napján
Tétova kerengesz az jó gabonákban.
Keresztjáró héten mit kullagsz az rozsban,
Viseled az bálvánt Urnapján árnyékban.³³

A Márk-napi búzaszentelés (április 25.) hazánkban a népszerű falusi ünnepek közé tartozott a középkortól egészen századunkig. Az ünnep az egyházi források szerint is a római Ambarvalia egyenes folytatása. A búzaszenteléshez fűződő babonás hiedelmekről Bálint Sándor írt részletesen.³⁴ A XVI. században többször is leírják a szentelő szertartást (1518. *Consecratio segetum et vinearum*. — 1503. *Segetum consecratio in die sancti Marci*. stb.)³⁵

Hasonlóan népszerűek voltak még a keresztjáró napok (Dies Rogationum): a húsvét utáni ötödik vasárnap, azaz keresztjáró vasárnap, keresztjáró hétfő,

³² Részletes irodalmat ad DÖMÖTÖR TEKLA 1961. — A kedd asszonyáról: Ethn. 1905, 1906, 1910, 1912, 1913 és 1914.

³³ *Régi Magyar Költők Tára* II. 1880. 186.

³⁴ TRENCSENYI-WALDAPFEL IMRE 1960. 31. — BÁLINT SÁNDOR 1938. 241.

³⁵ RADÓ POLIKÁRP 1944. 36.

kedd és szerda. A magyar elnevezés onnan veszi eredetét, hogy ezeken a napokon ünnepélyes körmenetben vonultak ki a határban levő valamely kereszthez és ott végezték az ájtatosságot.³⁶ Sokat emlegetik ezeket a napokat forrásaink is, így Telegdi prédikációi, Apoc Péter is szólnak róla.

2.

Külön említést érdemelnek az úrnapi körmenetek. Az úrnapi ugyanis 1264 óta — mióta csak az oltáriszentség-ünnep létrejött — egyike a népies misztériumjátékok kialakulása fontos alkalmainak. Egyes országokban, mint pl. Angliában és Spanyolországban az úrnapi körmenetes játékok nagyobb jelentőségre tettek szert, mint a húsvéti ciklushoz tartozó játékok.³⁷ Azonban ott is, ahol nem ez a helyzet, rábukkanunk az úrnapi körmenet színjátékszerű kibővítésére. E játékok közös jegyei, hogy nem egyetlen, helyhez kötött színpadon kerülnek bemutatásra. A körmenet egyes élőkép-csoportjai többhelyütt tartanak előadást; kocsiszínpadon (mely együtt halad a körmenettel), vagy a város különböző pontjain előre elkészített emelvényeken, színpadokon adják elő a játék egyes felvonásait, jeleneteit.

Az úrnapi körmenetes játékok rendezésében általában nagy szerep jutott a céheknek. Angliában e körmenetes játékok egyes jeleneteit meghatározott céhek rendezték, s így adták elő az egész bibliai történetet a világ teremtésétől az utolsó ítéletig.

Hazánkban a középkorból érdekes leírások maradtak fenn az úrnapi körmenetek díszéről, fényéről, azonban a legkorábbi adatok színjátékszerű mozzanatokra nem utalnak. Prágában azonban már 1366-ban megtiltják az úrnapi körmenettel kapcsolatos színjátékok előadását; az ilyen tilalom biztos jele a játékok népies, vagy „eretnek” jellegének.³⁸

Hazai adataink jórészt városi úrnapi körmenetekre vonatkoznak. Zsigmond király pl. két hónapig vendégül látta Palaeologus János görög császárt Budán. Az ünneplés fénypontját az úrnapi körmenet képezte, amikor Zsigmond a görög császárral, Borbála királynővel és gazdag kísérettel az egész városon végigvonult.³⁹ A középkorból néhány érdekes ábrázolás is maradt fenn a magyarországi úrnapi körmenetekről.⁴⁰

A XV. századi német nyelvű *Budai Törvénykönyv* arról rendelkezik, hogy a város zenészei kötelesek e napon a budai plébániatemplom előtt gyülekezni és ott játszani:

³⁶ VELLEDEITS 1912. 254.

³⁷ Erről részletesen: DÖMÖTÖR TEKLA 1936. 30. kk

³⁸ CREIZENACH 1911. I. 170.

³⁹ HORVÁTH HENRIK 1931. 40—41.

⁴⁰ Vö. *Régi Magyar Drámai Emlékek* I. XVII. tábla.

Dye posawner pheifferr, Fidler Vnnd pauker sollen auch eyn gepot haben von der stat. Vnnd ist, das sye al mitenander sullen an gotis leichnam tag seyn vnnd gen nynert anders wo vor keynem hymmel, denn vor der haupt kirch vnnd phar. Vnnd welcher anders wo an dem tag wer Vnnd vor andern hymmeln hofiret, dem schol man dye stat vor sagen eyn ganczis Iar.⁴¹

Az úrnapi körmenetben való részvétel az ország sok városában a céhtagoknak előírt köteleessége volt. A kolozsvári szabólegények 1502-es céhszabályzata is megemlékezik erről és előírja azt is, hogy az úrnapi körmenet után menjenek a céhmester házához, ott a céh dolga felől beszéljenek.⁴² Az 1521-es szabályzat büntetéssel sújtja azokat, akik a körmeneten nem vesznek részt:⁴³ „Item quicunque in die Sacratissimi Corporis Christi processionem neglexerit absque legitima causa, in quattuor libras cerae puniantur.”

Más céhek előírják, hogy milyen gyertyát kell a körmeneten résztvevőknek vinni.

A magyarországi városok németajkú lakossága már a XV. században jól ismerte az úrnapi körmenet színjátékszerű formáit, mint erről Karsai Géza gondosan összeállított adatai tájékoztatnak. Sopronban, Pozsonyban a XV. században többször utalnak ezekre, Pozsonyban 1494-ben valószínűleg a céhek rendezték az úrnapi játékot.⁴⁴

A véletlen folytán, külföldi tudósításból maradt részletes leírásunk a Budán 1501-ben, az úrnapi körmenettel kapcsolatosan előadott némajátékról. Bár e játékokra sokat hivatkoznak, azt hisszük, érdemes e leírás teljes szövegét közölni. Dainero Tamás modenai követ jelentései között szerepel a „La Festa del Corpus Domini a Buda” leírása:

„Az úrnapi körmeneten — melyen az óriási néptömegegen kívül őfelsége is részt vett — érdekes látványosságot adtak elő, ugyanis valamely jóslat szerint, a mohamedán hitnek akkor lesz vége, ha Mohamed koporsója szétromboltatik. Ezt következőkép adták elő: Mohamed mecsetjét házunk előtt állították föl, a mecsetben a koporsó függött, melyet a szultán és számos pasa vett körül. Midőn ő felsége és a körmenet a mecset elé ért, óriási tűzsugár sújtott le a koporsóra és ezt, valamint a körülálló törökök nagy részét lángba borította. A mi pedig el nem égett, azt a magyarok óriási tömege megrohanta, botokkal, kövekkel ízzé-porrá zúzta, sőt fogaival is szaggatta. Valóban kiváló élvezet volt e roham szemlélése. A főtér közepén igen csinos szökőkút állott, melyből egész napon át kitűnő bor folyt. A temérdek nép egész nap zarándokolt a csodaforráshoz. Bögrékkel, faze-kakkal, kalapokkal merítették a jeles italból, sőt némelyik csak a száját tartotta oda a borsugárhoz. Ütötték, verték egymást, csak úgy repült és tört a sok fazék,

⁴¹ *Das Ofner Stadtrecht.* 124.

⁴² SZÁDECZKY 1913. I. 30., 37.

⁴³ SZÁDECZKY Uo. II. 193.

⁴⁴ ERNYEY—KARSAI II. 112 kk. 490.

pohár, bögre. Soha életemben ily nagy ünnepélyt nem láttam. A földön temérdek részeg hevert szanaszét, kiket azután lassanként hazaszállítottak. De az ünnepély koronája még csak azután következett, a legsűrűbb tolongásba kappanokat, ludakat és galambokat dobáltak, melyeket a tömeg óriási dulakodás közt ezer meg ezer darabra szagatott.”⁴⁵

Ilyesfajta látványos úrnapi körmenet bizonyára több is lehetett Magyarországon e századokban. Ezt bizonyítja az is, hogy 1593-ban Münchenben az úrnapi körmenet egyik jelenetét éppen a magyar Barakha Miklós rendezte. Mint e feljegyzés említi, a zászlós, aki e csoportot vezette, magyar ruhában volt, sárga magyar csizmát viselt, lovát struccotlak ékesítették. Barakha fiai is részt vettek a menetben, valamint egy törpe, mórok, muzsikusok, 14 zsidó lovas és 100 perzsa lovas. A lovasok élén maga Barakha lovagolt bársonyból készült magyar ruhában. A jelenet az „exitum Israel”-t ábrázolta, és a menet közepén a fáraó megszemélyesítője lovagolt. Tizenkét alabárdos zárta le az úrnapi körmenet e színes csoportját.⁴⁶

Az úrnapi körmenet XVI. századi népszerűségére jellemző, hogy 1551-ben az evangélikusok is megtartják még Saáron az úrnapi körmenetet, de az ostya körülhordozása és imádása nélkül.⁴⁷

A XVII. századból az úrnapi színjátékszerű körmenetek rendezése a katolikus iskolák és a laikus vallású társulatok kezébe ment át. Érdekes megemlíteni, hogy bár magyar nyelvű passiójáték csak a XVIII. századból maradt ránk, magyar úrnapi játékokat a XVII. századból is ismerünk már. Három játékszöveg maradt ránk. E darabok a középkori hagyomány hű folytatói, amikor az Úrnapi jelentőségét az Ótestamentumból való példával: „praefiguratíóval” világítják meg. Mindhárom darabban a frigy láda története szerepel mint ótestamentumi előkép. Az egyik, úgy látszik, egy *jezsuita* darab kivonata, melyet diákok készítettek maguknak emlékeztetőül (Rozsnyó, 1668). A másik két színmű *ferences* eredetű. A *Tékozló fiú* a XVII. század első feléből származik és az első általunk ismert magyar nyelvű katolikus iskoladráma; s egyúttal az első játék, melynek népies közjátékait is ismerjük.

A *Jézus, Mária fia* c. ferences játék naiv költőiségével, szép természeti képeivel, anakronizmusával sokkal inkább a középkori népies dráma hangvételéhez, mint a barokk iskolai színjátszás alkotásaihoz kapcsolódik.⁴⁸

A XVII—XVIII. században igen gyakran utalnak a katolikus iskolák által rendezett, élőképes, úrnapi körmenetekre. A kolozsvári iskola pl. 1709-ben a körmenet alkalmából német és magyar verseket ad elő.⁴⁹ 1728-ban jelmezbe öltözve szintén több nyelven adnak elő jeleneteket.⁵⁰ Buda felszabadulása után 1687-ben

⁴⁵ SZAMOTA 1891. 497—498. — Elemzi: KARDOS TIBOR 1953. 144.

⁴⁶ SCHWARTZ 1931. 94 és EPhK. 1941. 280.

⁴⁷ PAYR 1924. 767.

⁴⁸ Ezekhez I. DÖMÖTÖR TEKLA 1954. Bevezetés és *Régi Magyar Drámai Emlékek* II. 5k., 191kk. részletes irodalommal.

⁴⁹ JABLONKAI 1927. 9. — JUHAROS 1933. 101—102.

⁵⁰ JABLONKAI 1927. 10.

már megemlékeznek az úrnapi körmenet ünnepélyes külsőségeiről; 1690-ben Budán az úrnapi körmenet élén hat pásztornak öltözött ifjú haladt.⁵¹

A XVIII. század vége után az úrnapi körmenetek továbbra is pompás külsőségek közben játszódnak le. Város és falu katolikus lakossága egyaránt versenyezve igyekszik a körmeneteknek ünnepélyes formát adni; a népi színjátszás kialakulása szempontjából azonban nálunk már nem jelentős az ünnep.

⁵¹ ZOLTÁN JÓZSEF 1963. Forrása: *Historia S. J. Budae gloriosae recuperatae* (kézirat) és *Die Ohnmacht der Türckischen Monarchie*. Ausburg, 1687. 44.

Műfajok — A szertartásos költészet — Dramatikus gyermekjátékok — Képzőművészet, formai jegyek — Történeti személynevek — A rítusénekek formulái

I.

A bevezetésben már utaltam arra, hogy a jeles napokhoz fűződő ünnepi cselekménysorozat igen változatos jellegű; néha fellelhetjük benne a népi színjátszás összes kritériumát, máskor azonban ezek közül egyik-másik, sőt esetleg több is hiányozhat; — néha színjátékszerűnek sem mondhatjuk e cselekményeket.

A jeles napokhoz fűződő egyszemélyes varázsló, elhárító, jósló cselekmények jelentős részénél például mimikus megjelenítő mozzanatot nem találunk. Ezeket könyvünkben általában figyelmen kívül is hagytuk, illetőleg csak akkor utalunk rájuk ha a környező országokban ugyanezek a mozzanatok dramatikus formában jelentkeznek. (Pl. a szentgyörgynapi szokások esetében, az állatok első kihajtásánál, amely nálunk általában dramatikus megelevenítés nélkül megy végbe, de más országokban teátrális mozzanatok is fűződhetnek hozzá; hasonlóképpen a májusfa-állítás szokásánál.)

Ami a dramatikusnak nevezhető szokásformákat illeti, itt is hiányozhat egyik vagy másik elem. A nézők például hiányozhatnak a szentiváni tűzgyújtásnál, ahol a közösség minden jelenlevő tagja részt vesz a cselekménysorozatban, illetőleg minden jelenlevő szereplő is, néző is. A szöveg, ének nélküli mimikus játék, dramatikus tánc is gyakori; ilyen pl. az Alföldön a hivatlanok megjelenése a lakodalomban, vagy a disznótorokon megjelenő néma maskarák játéka, a farsangi alakoskodások jelentős hányada. — A játék viszont teljesen hiányzik köszöntő, kántáló szokásaink jelentős részénél, de ezeket sem zárhatjuk ki vizsgálatunk köréből, mert ugyanezeknek a szokásoknak teljesebb formáiban ismét megelevenítő mozzanatokra is találunk.

Az ünnepi szokásokhoz kapcsolódó népköltészeti alkotásokat sem sorolhatjuk egyetlen, formailag egységes költői műfajba. A többszereplős drámaiszövegek mellett találunk kétszereplős vetélkedőket, epikus jellegű rítusénekeket, énekelte vagy elmondott köszöntőket, mágikus varázsló mondókákat is.

A külföldi kutatók néha el is választják a *népi dráma* fogalmát az ünnepekhez fűződő *szertartásos költészettől*. Így pl. a szovjet kutatók (Szokolov, Berkov) külön tárgyalják orosz *népi dráma* megjelöléssel a többszemélyes Heródes-játékokat, a történelmi-hősi népi játékokat s a félnépi hivatásos mulattatók, a báb-

játékosok, vásári komédiások repertoárját, és ismét külön az ún. szertartásos költészetet.¹ — A svájci Richard Weiss is külön címszó alatt foglalja össze a *szokást és ünnepet*, s megint külön a *színhátszást és táncot*;² az utóbbi fejezetben többek között a kereszténység előtti kultikus játékokról, középkori misztériumokról és az újkori félnépi formákról, pl. a hazafias ünnepi játékokról (Tell Vilmos-játékok) emlékezik meg.

A hazai kutatók a magyar anyagból kiindulva ilyesfajta éles választóvonalat nem szoktak húzni. A *Magyarság Néprajzában* Viski Károly is egy fejezetben tárgyalja a párbeszédes drámai jellegű szövegeket — amilyen a betlehemezés —, a párbeszédes gyermekjátékokat és a nem párbeszédes ritusénekeket. Sebestyén Gyula a nem párbeszédes formában előadott regös-énekeket is „misztériumnak” nevezte.

Ünnepi szokásaikhoz tehát különböző formájú népköltészeti alkotások járulnak. Ezek vizsgálatánál az eddigi fejezetekből eltérően nem indulhatunk ki a történeti adatokból, melyek ezekről ritkán szólnak, hanem a csoportosítás csak a legújabbkori néprajzi gyűjtések alapján ismert anyag nyomán lehetséges. Nagyjából a következő csoportokat különböztethetjük meg:

1. Több szereplős, mimikusan előadott drámai szövegek. Ide tartoznak a történeti anyagból a népies misztériumjátékok; az újkori játéktípusok közül a betlehemes játékok s néhány ma már ritka misztériumjáték-típus, mint a Dúsgazdagolás, Paradicsom-játék, Zsuzsánna-játék; néhány farsangi játéktípus (betyárfarsangolás, lakodalmas és temetéses játékok). Előadásuk meghatározott helyen (pl. templomban, iskolában, fonóban, kocsmában) vagy házról-házra járva történik.

2. Házaló, adománygyűjtő szokásokhoz fűződő két- vagy többszereplős felegetős köszöntő-játékok, valódi drámai cselekmény nélkül (pl. gergelyjárás, balászjárás, húsvéti-karácsonyi veszekedők).

3. Varázscselekménnyel összekötött szövegek; ritusénekek vagy éneksorozatok gyakran epikus részletekkel, házaló, adománykérő jelleggel vagy anélkül (regölés, hejgetés, kiszehordás, villózás, pünkösddőlés, szentiváni tűzgyújtás stb.).

4. Házaló, adománykérő szokásokhoz fűződő nem felegetős kántálás és rigmusok, különösebb mimikus mozzanatok nélkül (karácsonyi, újévi, húsvéti köszöntők, istvánózás, jánosozás stb.).

5. Ünnepi alkalmakhoz kötött, néha felegetős, énekes-táncos gyermekjátékok, főleg leányjátékok.

6. Varázsló szerencsekívánó mondókák.

¹ SZOKOLOV I. M. — Vö. DÖMÖTÖR TEKLA 1957c. — Továbbá *Filológiai közlöny* I. 1955. 424—425.

² WEISS, RICHARD 1946.

Mint már említettük, e kérdéscsoportnál igen nehéz eddigi módszerünket követni s a történeti feljegyzésekből kiindulni. Néha ugyan találunk olyan adatokat történeti forrásainkban is, melyekhez az ünnepi költészet köthető, a szövegek többségénél azonban csak stíluskritikai elvek alapján kísérhetjük meg a történeti rendszerezést.

A legrégebben dokumentált ünnepi mondóka pl. az aprószentek-napi korbácsolást kísérő „Aprószentek, Dávid-Dávid” kiáltás, melyet már a XV. század forrás is említ.

A XVI. századig vezethető vissza néhány karácsonyi, újévi köszöntő. Ezeket régi formájukban egyházi énekeskönyvek őrizték meg. Néha nem az egész ének került a népköltészetbe, hanem szöveg és dallam egymástól elválva, új összefüggésben is élhetnek tovább. Ilyen az „Újesztendőben mi vigadjunk” refrénű újévi ének, továbbá egy sor karácsonyi népének, melyeknek továbbélésével Schram Ferenc foglalkozott.³ Ezek a karácsonyi énekek népi színjátszásunk kutatása szempontjából annyival is érdekesebbek, minthogy betlehemes játékainknak is szerves részei (pl. a *Csordapásztorok* . . . kezdetű népének).

A XVII—XVIII. századból származnak az első ismert magyar úrnapi játékok és passió-szövegek, karácsonyi, vízkereszt-i játékok, Gergely- és Baláznapi mondókák, melyek részben a ma is élő népi formák közvetlen elődjeinek tekinthetők. A XVII. század első feléből származik a *Névtelen Comico-tragedia* című dráma, melynek folklorizálódott változata a II. világháborúig fennmaradt.⁴ Egy sor ma is élő köszöntő és ének első feljegyzése e század katolikus és protestáns énekeskönyveiben található.⁵

A XVIII. század végétől kezdték feljegyezni az ünnepi szokásokhoz fűződő népi szövegeket, (pl. a *Mi van ma* kezdetű pünkösdőlő éneket); azonban a kétségtelenül igen archaikus regös-ének első feljegyzése csak a XIX. századból származik; más, hasonlóan archaikus rítusénekeket pedig csak XX. századi formájukban ismertünk meg.

Az ünnepi szokásokhoz fűződő költői műfajok közül a legnehezebb történeti problémát tehát éppen az ún. „rítusénekek” jelentik. Ez a csoport azonban nem választható el élesen néhány más csoporttól, így a párbeszédes köszöntő-játékoktól, a dramatikus gyermekjátékoktól vagy a varázs-mondókáktól, ráolvasásoktól. Mindezekről a következőkben együttesen mint *szertartásos költészet*ről fogok szólni.

A szertartásos népköltészet természetesen nemcsak a jeles napokhoz fűződő költői alkotásokat foglalja magába, hanem azokat is, melyek más ünnepi alkalomokhoz, pl. az átmeneti rítusokhoz fűződnek (lakodalmi énekek, siratók néhány csoportja stb.). Ezeket a könyvünk bevezetésében már kifejtett okok miatt nem

³ SCHRAM FERENC 1957a. 1957b.

⁴ Vö. *Régi Magyar Drámai Emlékek* II. 101—102.

⁵ SCHRAM FERENC: *Adalékok népénekeink és népdalaink szövegkapcsolataihoz*. Népr. Közl. I. 1956. 33.

tárgyaljuk; azonban a magyar szertartásos költészet egészének tárgyalásánál, fő jellegzetességeinek kifejtésénél természetesen ezeket is figyelembe kell venni, hiszen pl. egyes siratótípusok a magyar szertartásos népköltészet egyik legősibb rétegét alkotják.

Külön kell szólnunk a gyermekjátékokról; itt nem vesszük figyelembe a magyar gyermekek minden énekes, dramatikus játéktípusát, hanem csak azokat, melyek mint alkalomhoz kötött, tehát időszakai játékszokások is jelentkeznek. (Bőjti, tavaszi játékok.)

Előfordulhat másrészt az is, hogy ugyanaz a daltípus többféle alkalomhoz is fűződhet és különböző összefüggésekben jelentkezhet, például mint pünkösdőelő, mint gyermekjáték, lakodalmi ének vagy párosító. (Ilyen pl. a *Pünkösdi rózsza kihajlott az útra* . . . kezdetű ének vagy a *Virágok vetélkedése*.)

A szertartásos költészet néhány alkotása kétségtelenül igen régi. Ezt bizonyítja az országos elterjedés, a szövegekben szereplő történeti személynevek, a bennük tükröződő mágikus és mitikus világvélemény s nem utolsósorban a ma már sokszor értelmet vesztett, magyarázhatatlan szövegrészletek.

E szertartásos népköltészet formájáról, költői módszeréről, képalkotásáról már sokat írtak a folkloristák, de senki sem kísérelte meg összefoglaló jellemzésüket adni. Próbáljunk meg inkább csak kísérletképpen néhány jellemző vonást kiemelni.

A szertartásos népköltészet az ünnepekhez fűződik: azokhoz a kivételes időszakokhoz, melyek felváltották a mindennap egyhangúságát, robotját, sokszor elviselhetetlen sivárságát. Hangja tehát gyakran ünnepélyes, emelkedett — másrésztől, különösen a farsangi ünnepkörben — szabados, erotikus és szatirikus.

Jellemző vonása a konzervativizmus, ami szertartásos jellegéből fakad; hiszen például a mágikus mondókák esetében éppen a szöveg változatlansága a siker egyik biztosítója. Variabilitásuk tehát kisebb, mint a lírai népdaloké, s tovább őrzik az értelmetlenné vált részleteket is.

A népköltészet szemérmesen szűkszavú kifejezőmódján utal ez a költészet az élet szépségére és méltóságára, a természet megújulására, a szerelemre. Mindezeknél gyakran mitológiai képeket is használ. Sok képe, hasonlata régebbi egyházi költészetre megy vissza, de ezek az előképek sokszor olyan régiek, hogy az egyházi gyakorlatból már kivesztek.

Hasonlatainak más csoportját tapasztalatainak köréből veszi. Ami szép és értékes, az olyan, mint a jóillatú virágok, a fényes nap és a hold, az ezüst és arany ragyogása.

Amit legszebbnek tartanak, azt aranyhoz és gyöngyhöz hasonlítják. A regös-ének béresének arany ostor van a kezében, arany ekéje is van. — A zöldág-vivők az arany kapun bújnak át. — A lányok arany koszorúban ülnek a toronyban. — A hidasjátékban a híd lábát sáraranyból készítik, melyet Boldogasszonytól kaptak; — a híd váltsága aranyalma, hordó bor és szép leány.

A vallásos-mitikus jelképekben is az arany szerepel. Az aranyhajú Mária rendíti alá a napot. Jézuska a paradicsomkertben arany szőnyegen fekszik, kezében aranyalma; vagy pedig őt magát hasonlítják aranyalmához.

A farsangi ének a lányoknak gyöngykoszorút ígér; a pünkösdi ének a szép legényeknek rozsmaringot, a szép leányoknak gyöngyös koszorút. A szentiváni ének Magyar Ilonájának sárga selyem haja, koszorúja gyöngy. — „Gyöngy vagy rózsám, gyöngy vagy, gyöngynél is gyönyögebb vagy” — mondja az aratóének.

A világ szépségét elsősorban a virágok testesítik meg. A régi virágénekek jelképeit őrizte tovább a népi ízlés:

Virágom veled elmegyek,
Virágom tőled el nem maradok.

Tavasszal fehér a mező, de nem a rózsától, hanem az ibolyától. — Pünkösdi jelképe a rózsza: a pünkösdi királyné rózsafán termett, piros pünkösdi napján, hajnalban született. — A pünkösdlő lányoknak rózsza koszorújuk, ifjú legényeknek szekfű bokrétájuk. — A szentiváni énekekben a virágok vetekednek: a szőlő szép virág, a búza szép virág és a viola szép virág. — A Jézuska is szép rózsavirág, kibimbózott zöld ág, viola. A menyországi piacon violát árulnak.

A falu végén selyem sátor, a lányokat selyem sátor alatt viszik. A gyermekjátékok eladó lányát bíborban, bársonyban, gyöngyös koszorúban vezetik.

Gyakori szimbólum az alma is. A kis Jézus aranyalma, almából sarjadt családfája is.⁶

A mitikus jelképek között elsősorban az asztrális vonatkozásúak említésre méltóak: a napra, a holdra, a csillagokra utaló képek. A legismertebb ezek közül a regösének szarvasa; ezer szarván ezer égő gyertya, s ezek, akár a csillagok, gyújtatlan gyulladnak, oltatlan aludnak; homlokán fölkelő fényes nap, oldalán a szép hold. — Az asztrális szarvas ősi jelkép egész Euráziában, sőt az amerikai indiánoknál is.⁷ Kisázsiaiában ősidők óta a csillagos ég jelképe, a Magna Mater állata. Szarvas húzza a nap kocsját a skandináviai bronzkori sziklarajzokon éppúgy, mint az észak-olaszországi sziklarajzokon; a nyugat-szibériai sziklarajzokon is együtt szerepel a szarvas és a nap-szimbólum. — A tibeti táncmaszkok között a szarvas a démonok vezetője.⁸ Az indiánok hite szerint a szarvasmaszk megvéd a vihartól. A voguloknál a csillagos ég, illetve a Plejádok csillagképeinek jelképe. — A szarvast, a ragyogó szarvút, fényeset azután a keresztény teológusok azonosították Krisztussal és az angyalokkal. A dunántúli falvakban az idősebb férfiak még tudják a csodaszarvasról szóló éneket, de a következő nemzedéknél már mindörökre feledésbe merül ez az archaikus jelkép.

A nyári napfordulóra vonatkozó homályos utalások a szentiváni énekekben esendülnek fel részben feltehetőleg egyházi reminiscenciák nyomán:

⁶ Vö. a Tél fejezetben idézett istvánzó köszöntővel.

⁷ DÖMÖTÖR TEKLA 1940., részletes irodalommal. — Továbbá DÖMÖTÖR TEKLA 1958a. — NIESSEN I. 289.

⁸ NIESSEN I/3. 1122, 1124.

Megrakatá a Szent János a Szent Iván tüzét.
Hej világi világi világi Szent János!
Elmék anyám elmék Máriát szolgálni,
Máriát szolgálni, Szent fiát dajkálni.⁹

Velágodj, velágodj velágos Szent János!
Ha én elaluszok, te is alaludjál!
Ha én felocsudok, te is velagijj! ¹⁰

Lassan csendéjetelek én apró deákjaim
Hogy aludjék Mária napfelköltig.
Arany hajú Mária rendítsd alább a napot,
Hozd estére a holdat, a hol az nap elnyugszik
Máriában elnyugszik.¹¹

Virágos Szent János,
Écakád világos.
Meg előtted löszök,
Tüszttöletöt töszök.
Csak addeg világos
Lösz, osztán homályos.¹²

Ugyanilyen varázsos hangulatúak a megszemélyesített holdra utaló sorok.
A hold gyakran szerepel mint a menny őrtállója, vagy világitója.

Vagyok bátor jó vitéz, megyek hidon által!
Új hold, fényes hold, bocsáss kapun által.

Nyiss kaput ujhold!
Nem nyithatok nem nyithatok,
Mostanában itt jártatok,
Hidam lábát letörtétek,
Fel sem csináltátok.

Kelj fel hold, ne menny be,
Világosiccsad fényes menyországot.

Az újévi köszöntő az alsó kék eget, a felső szép eget szólítja fel, hogy dicsérjék Istent. Asztrális jelképeket karácsonyi népeneinkben is bőven találunk, ezek részben a középkori latin himnuszok képeit őrzik tovább.

⁹ KERÉNYI GYÖRGY gyűjtése. (Tésa, Hont megye.) *Magyar Népzene Tára* II. 218. szám.

¹⁰ KODÁLY ZOLTÁN gyűjtése. (Bodak, Nyitra.) *Magyar Népzene Tára* II. 220-as szám.

¹¹ *Magyar Népzene Tára* II. 255 oldal.

¹² KÁLMÁNYI: *Szeged Népe*. I. 107.

Sokszor a keresztény szimbolika más mitológiai képekkel keveredik:

Sirva járó Szent Gergő,
Mert fehér a mező
A fehér rózsától.
Ott se volt a rózsa,
Csak a Szűz Mária
Jézus Krisztuskával,
Az ő szent fiával.¹³

Szent Jánosnak temetésére
Hozzátok el a koszorút,
Amit kötött Rozália asszony.¹⁴

Ilyen értelmetlen mágikus-mitologikus részletek találhatók a Kiss Áron által *áldozócsütörtöki játéknak* nevezett gyermekjátéktípus változataiban is.

Mi van ma, mi van ma?
Áldozócsütörtök.
Az ég megzendüle,
A föld megrendüle,
Az óriás madárkája
Mint összecsődüle.¹⁵

A változatokban az utolsó két sor érdekesen variálódik. („Az Árgyélus madárkája mind összecsőrdüljön; Éjjente boszorkányok mind összecsőrdülnek”).

A mágikus inkantációkkal, varázsmondókákkal sokat foglalkoztak folkloristáink. Diószegi Vilmos pl. a sámánizmussal foglalkozó könyvének *Jelesnapi énekeink refrénje és a sámánének* c. fejezetében a „Haj, haj; Haja gyöngye haja”; „Haj regő rejtem” formulákat, a *hejgetés* szót s mindezeknek a sámán révüléssel való kapcsolatát vizsgálta.¹⁶ (További párhuzamok gyermekjátékainkban is kfnálkoznak.) E varázsmondókák közt bőven akadnak erotikus mozzanatok is, melyeknek szimbólumai csak nehezen érthetők. A házaló-adománykérő énekek kivétel nélkül tartalmazznak a termékenységre és anyagi javakra vonatkozó varázsmondókákat.

Folkloristáink fantáziáját régen felgyújtották a mágikus varázsszövegeknek ma már érthetetlen szövegrészletei. (Szita-szita péntek, szerelem csütörtök; Gólya, gólya, gilice, mitől véres a lábad; Diófából koporsó . . . stb.) Ezeknek a már értelmetlen szövegeknek jó egynéhányát egyenesen a „sámánisztikus”

¹³ *Magyar Népzene. Tára* II. 129. MANGA JÁNOS gyűjtése. (Kalász, Nyitra.)

¹⁴ PALOTAY GERTRUD *Ethn.* 1935. 145—146.

¹⁵ KISS ÁRON 1891. 450—451.

¹⁶ DIÓSZEGI 1958. 416 kk.

jelzővel szokták illetni. Gyakran azonban egyszerűen a nyelv zeneiségéből fakadó játékos öröm hozta őket létre, különösen a gyermekmondókák esetében.¹⁷

E mondókák értelmetlenségének további oka idegen nyelvből való átvétel vagy egyszerű szövegromlás is lehet. Sokat vitatták az „Ispilángi rózsza”¹⁸ és a „Haja gyöngyöm, haja” refrén eredetének kérdését,¹⁹ azt, hogy a magyarság itt átvevő vagy átadó volt. Máskor az értelmetlen szöveget szlovák, német stb. párhuzamokból helyreállítjuk (pl. Héla, héla, héluska stb.).²⁰ A magam részéről a pünkösdőli játék kezdősorát (Mi van ma, mi van ma) is ilyesfajta félreértett idegen szövegből magyarázom (Maja, Maja, mia mo; Maïoumas).²¹ A nyári játékban szereplő „Rozália asszony” is az ünnep szláv nevének félreértéséből származhat.

A szertartásos költészet más homályos mozzanatait eltűnt rítuselemekből próbálták megmagyarázni. A regösénekekben emlegetett nagy rőt ökörrel kapcsolatban (Kénos, Udvarhely megye) Sebestyén Gyula a télközépi nap-áldozatra, egykori szarvasmarha áldozásra gondol. Ez azonban talán inkább a rituális kelet-európai állatalakú süteményre utal, melynek

Szarva teli főtt pereccel,
Hátán hosszan sült pecsenye.

Az oroszoknál tehénképeknek nevezik ezeket a tésztából készült feldíszített süteményeket, melyeket a koledálóknak adtak ajándékba.²² — *A fehér liliumszál* . . . kezdetű játékot Kiss Áron a nagypénteki rituális fürdészel hozza kapcsolatba, a *Haj szénája* . . . játék-kezdetet pedig azzal a szénakötéllal, mellyel a lakodalmas menet útját elzárták, s melyet a vőfélynek ketté kellett szakítania.²³ Ezek azonban inkább csak találatások.

Ami most a rítusénekekben és gyermekjátékokban előforduló történeti személyneveket illeti, különösen háromra kell utalnunk: Szent István, Lengyel László és Szent Erzsébet nevének emlegetésére.

Szent Erzsébet a gyermekjátékok és rítusénekek leggyakrabban előforduló személyneve, különösen a pünkösdi játékokban fordul elő és más leányjátékokban, melyek ma már nincsenek alkalomhoz kötve, de amelyek egykor talán szintén pünkösdhöz tartoztak. Az előbbieken már kifejtettem azt a nézetemet, hogy valószínűleg a pünkösdi rózsza-képzet és Szent Erzsébet rózsza-csodájának összefonódásából jöttek létre ezek a költői formák (talán az apáca kolostoroknak és növendékeinek is szerepe lehetett ezeknek az énekeknek kialakulásában). Kiss

¹⁷ BAKOS J.: Mátyusföldi gyermekjátékok. Bp. 1953. 84.

¹⁸ NYR. 35 : 289. — M. Nyelv. X. 435. — MNT. I. 821. 704-es jegyzet.

¹⁹ MELICH JÁNOS: *Adalék a magyarországi hídjátékokhoz*. Ethn. 1939. 90 kk. — MARÓT KÁROLY 1939. jegyzetek. — UJVÁRY 1961b.

²⁰ BAKOS i. m. 216. 13 sz. jegyzet. — MANGA 1941a. 302 kk.

²¹ MANNHARDT I. 180. — LIUNGMAN 1938. 1042.

²² CSICSEROV 1957. 134—135.

²³ KISS ÁRON 1891. 516—517.

Áron viszont a gyermekjátékok Szent Erzsébetét a házasságközvetítő asszonnyal kapcsolja össze, mivel sok játéknak párosító, lakodalmi vonatkozása van.²⁴ Elképzelhetőnek tartom, hogy ezek az énekek egy régebbi, összefüggő ciklus töredékei, melyben előadhatták Szent Erzsébet történetét, megkérését, idegen országbá való kerülését, a rózsza-csodát és így tovább. Egy Vas megyei pünkösdlőben ilyen összefüggésben szerepel:

Elhozta az Isten piros pünkösöd napját
Mink is meghordozzuk királykisasszonykát
Királykisasszonynak rózsakoszoruját . . .

...

Nem anyámtól lettem,
Rózsafán termettem,
Piros pünkösöd napján
Hajnalban születtem.

...

Húgom húgom Szent Örsébet asszony,
Ki is váltanálak, ha váltságom volna;
Miért adtad másnak magadat magadat?
Azért adtam másnak magamat, magamat,
Viselje az Isten gondomat.²⁵

A pünkösdlőben szereplő bokrétás Andorást Sebestyén II. Endre királlyal hozza kapcsolatba. Igen sok gyermekjátékban említik Szent Erzsébet asszonyt:

Kerülöm fordulom Szent Erzsébet házát
Mit kerülöd mit fordulod az én házam táját?²⁶

Hopp Rózsám, viola,
Szent Örsébet asszonyka.

Honnan mész honnan jösz Szép Erzsébet asszony?
Innen-onnan, asszonyok,
Az Űrbérnek alula.
Litvánia üzeni,
Derék legény kéreti,
Szebbiket jobbikat, karcsu magasabbat.²⁷

²⁴ KISS ÁRON 1891. 517.

²⁵ *Magyar Népzene tára* II. 180-as szám. Németh gyűjtése, Répcelak, Vas megye.

²⁶ KISS ÁRON 1891. 357. (A következő idézet a „haj szénája. . .” típusú játékaiból.)

²⁷ *Magyar Népzene Tára* I. 652. 1.

Fogadj Isten Szent Erzsébet asszony,
A mi lyánunk jó kegyes, jó becses,
Szolgalegény tánca nyomát se nyomja.

Micsoda hid ez?
Szent Erzsébet hidja,
Által megyünk rajta,
De vámot veszünk rajta.²⁸

Sok szó esett a hidasjátékok Lengyel Lászlójáról, akit részben (mint Kiss Lajos és Kardos Tibor) I. Lászlóval azonosítanak, aki „méltán hivattatik anyjáról Lengyel Lászlónak”.²⁹ A XVI. században Farkas András viszont I. Ulászlót nevezi Lengyel Lászlónak *Az zsidó és magyar nemzetről* írt költeményében. — Szent István neve a regösénekekben fordul elő, ahol alakja kontaminálódik István protomártír alakjával.

Szerepelnek azután olyan nevek is a gyermekjátékokban és a rítusénekekben, melyeknek magyarzatával hiába próbálkozunk (János úr készül Bécsbe; a szentiváni énekekben szereplő budai asszony; a fehérvári kapitány és mások).

A szertartásos költészet pontosabb datálását többször megkísérelték a történeti személynevek és belső indítékok alapján. Kardos Tibor pl. a búcsúi regös-misztérium keletkezését a XI. századra teszi; mások a regöséneket avar vagy általában honfoglaláskor előttinek tartják.³⁰ Ugyancsak megkísérelték a szentiváni ének és a hidasjátékok datálását is; a pünkösödölő játék egyházas részét (a pünkösödnék jeles napján . . .) XVII. századi egyházi énekeskönyvekben is megtaláljuk.³¹

Sokszor formailag is igen régiesek a rítusénekek; különösen az egyházi jellegű énekeknél gondolhatunk sok évszázados hagyományra. Alliteráló sorok vannak a Kodály Zoltán által 1916-ban gyűjtött szentiváni énekekben:

Jelentyi magát Jézus háromszor esztendőben . . .
Először jelentyi nagykarácsony napján
Másodszor jelentyi hangos husvit napján
Harmadszor jelentyi piros pünkösöd napján . . .
Nagykarácsony napján nagy hóeső esett
Hangos husvit napján Duna megáradott
Piros pünkösöd napján rózsza megvirágzott . . .³²

²⁸ Saját gyűjtésből (1957. Jászfelsőszentgyörgy.)

²⁹ KISS LAJOS 1953. — KARDOS TIBOR: *Régi Magyar Drámai Emlékek* I. 52. — Újabban: MÉSZÁROS, Ethn. 1963. 272 kk.

³⁰ KARDOS TIBOR 1957. 230. — FETTICH NÁNDOR 1958. — SEBESTYÉN GYULA 1902b. stb.

³¹ SCHRAM FERENC: Adalékok népénekeink és népdalaink szövegekapesolatához. Népr. Közl. I.

³² *Magyar Népzene Tára* II. 230-as szám. KODÁLY ZOLTÁN gyűjtése. Ghymes. Nyitra.

A szertartásos költészet formulái között sokszor utaltak a regösének beköszön-
tőjére, ahol a regösök elmondják, hogy messziről jöttek, fáznak, nyírfakéreg
boeskoruk van stb. Ezeknek a formuláknak párhuzamait tőlünk keletre és nyu-
gatra is ismerik.³³ A formulák régiségére országos elterjedésük a bizonyíték.
A Nyitra megyei villőzésben pl. így énekelnek:

Kié, kié ez a ház?
A jámbor emberé.
Benne van egy vetett ágy,
Az mellett ringó bölcső.

Az Udvarhely megyei regülésben:

Ottan látánk rakva házat
Abban látánk vetve ágyat
Küjjel fekszik jámbor gazda
Belől fekszik gyenge hölgye
Közből fekszik párizs gyermek.

Az adománykérő formulákkal már az előbbieken foglalkoztam; a formulák
régiségére vonatkozólag gyakran útbaigazítanak a XVII—XVIII. századi énekes-
könyvek kántáló diákversei.

³³ Pl. VARGYAS LAJOS 1957.

Példatár

A következőkben néhány példával illusztrálom az ünnepi népköltészetnek az előző fejezetben történt csoportosítását. E példatárban semmiféle teljességre sem törekszem; az ünnepi népköltészet egészének vizsgálatánál ugyanis szükséges lenne az ünnepkörökhöz, jeles napokhoz fűződő költői alkotások minden típusának s azok változatainak közlése, valamint az egyes típusoknak területi rendszerezése is. (Ilyen területi rendszerezésre eddig csak a *Magyar Népzene Tára* II. kötetében történt kísérlet, ahol azonban csak a dallammal együtt feljegyzett típusok térképre vetítése történt meg.)

Példáimat részben a történeti emlékekből, másrészt a legújabbkori anyagból, lehetőleg kevésbé ismert változatokból vagy saját gyűjtésemből vettem. (Tehát a közismert, sokszor publikált szövegeket, mint a regös-misztériumok, figyelmen kívül hagytam.)

I. csoport

A példatár I. csoportjában (több szereplős, mimikusan előadott drámai szövegek) egy XVIII. századi népies passiót közlök, továbbá egy publikálatlan Zsuzsánna játékot Sebestyén Gyula hagyatékából. Sebestyén e játékot az oláh-láposbányai bányászoknál gyűjtötte, a játék másik magyar változata Nagybányáról származik, német változata pedig Kőrmöcbányáról. Ezekről a játékokról többször megemlékeztek a folyóiratok hasábjain, 1911-ben Budapesten az Urániaszínházban is előadták a felsőbányai aranybányászok Zsuzsánna játékát.¹

A *Dúsgazdagolás* c. népies misztériumot a *Régi Magyar Drámai Emlékek* II. kötetében közöltem.²

*

¹ Vö. Ethn. 1908. XIX. évf. 181. — Ethn. 1912. XXIII. 21. — ERNYEY—KARSAI II. 300—303. — A közölt szöveg kézirata a Néprajzi Múzeumban, az Ethnológiai Adattárban.

² *Régi Magyar Drámai Emlékek* II. 89—90.

A passió-töredéket a Román Népköztársaság Akadémiája Kolozsvári Fiókjának Levéltárában őrzik. A dráma a református kollégium iratai közül került elő, keletkezési helyére, szerzőjére nincs a kéziratban utalás. A helyesírás a XVIII. századra utal, de a Balassi-strófa használata arra enged következtetni, hogy a szöveg esetleg régebbi forrásra megy vissza. E játék sok szempontból régiesebb, mint a Csíksomlyóról származó iskolai passiójátékok, s a legrégebb ismert magyar passiószövegek egyikének tekinthetjük. Allegorikus, barokkos betéteket sem tartalmaz; ilyenek lehettek a régebbi, elveszett magyar passiók is, mint ez a töredék. Felépítésében teljesen megfelel a külföldi középkori passióknak.

Különös figyelmet érdemel a töredékben fennmaradt *Mária-siralom*, amelynek alliteráló kezdő sorai az *Ómagyar Mária-siralommal* vethetők össze:

Mária-siralom:

Jaj édes szülöttem,
Én egyetlen edgyem,
Hogy immár halva látlak.
Sűrűn sebessültél,
Keresztfán meg hültél,
Mivégre tartotalak.
Én szívem meg fakad,
Hogy tested meg szakat,
Oh vérben fagyot alak.

Az Ómagyar Mária-siralomban:

Valék siralom-tudatlan,
Siralomtól süppedek,
Butol aszok, epedek.
.....
Világ világa,
Virágnak virága!
Keservesen kinzatos,
Vas szegekkel veretel. stb.

A ránkmaradt szövegrész Júdás öngyilkosságával kezdődik. Ezután Péter apostol megtagadja Jézust, majd a kakasszót hallva megbánja tettét. Következik a keresztrefeszítés és Jézus búcsúszavai. Megszólal a Krisztus jobb és bal oldalán felfeszített lator.

A Mária-siralom után az apostolok siratják mesterüket. Elindulnak a szent asszonyok, hogy a holttestet megkenjék. Itt vége is szakad a töredéknek.

Júdás:

Oh tüzzel tölt fészek, (?)
Talán reád nézek,

Ugy tetszik ugyan látlak.
Semmit sem távazol,
Körüllem szikrázol,
Vagy kebelemben tartlak.
Rettenetes rút füst,
Között fóró réz üst
Szívem ablakán látlak.
De én mit kesergek
Továb mit rettegek
Nagy nyomorúságimra.
Felkötöm magamat
Bünnel tölt tagomat
Amaz titkos ágasra. (?)
Tsak egy verset irok,
Világon kit hagyok,
Örök gyalázatomra.
Epitaphium Judae.
Én Judás Scariot
Nem szerettem a jót
Uramat el árultam.
Én öt ilyen jónak (?)
Hitetlen sidóknak
Harminc pénzen el adtam.
Én magamat ezért,
Mint hogy bünöm rám ért,
Ide fel akasztottam.

Ancilla

Ládé emez embert
Az ajtó fél mellett
Ez is Jézussal vala.
Szava el árullya,
Hogy ő tanítványa,
Hallgas rá amit szólla
Ezt is meg kel fogni
Meg is kel kinozni
Felelek rá megmondgya.

Petrus

Te Szolgáló Leány
..... (*hiányzik egy sor*)

Ad Ancillam

Mert őtet nem esmértem.
Engemet mit faggatz,
Én belém mit akatz,

Mert én nem vétettem.
Isten úgy segéllyen
Tudtomra ő nintsen.
Sem láttam sem ismértem.

Pilatus ad famulos

Tedle a veszszőket,
Hoz nagy vas szegeket.
Légy itt a kereszt fánál.
Mindenek nagy hiven,
It állyanak készen,
Feszítő szerszámokkal.
A kakas immár szól,
Igen kukorékol
Majd feltetszik az hajnal.

Luctus Petri

Mellyem nagy hangosan
Ütéstől dobbannyon
Erre a kakas szóra.
Nagy bűnben merültem,
Vétkeimtől félve.
Jútottam e mái napra.
Oh búmmal töltözöt,
Bűnömmel öltözött,
Keserüséges óra.
Melly keserves szível,
Siró könyves szemmel,
Én uram rám tekintte
Hogy bűnössé lőttem,
Rut vétekben estem,
Szemeivel meg inte.
Kivel jaj kiáltást
Lelkemben óhajtást,
Keserüséggel hinte.
Ezé a bátor szó
Mit tőlem hallot (?) ő
Magam ígéretiben.
Ez é az emberség,
Az meg ígért hűség,
Uramnak szükségében.
Jaj ki bűnné lőttem,
Bezzeg méllyen léptem
A' véteknek tőriben.

Pilatus ad famulos

Ezt az nagy Kereszt fát,
Kit magának talált,
Vállaira tegyétek.
Akinek helyére
A koppasztó hegyre
Vélle kivitessétek.
Immár hogy Királlyá lött
E két tolvaj közöt
Ötet fel feszittsétek.
Vond rá a keresztre,
Lábára kezére,
Im az szegeket verjed.
Ne gondolly sebével,
Kifolyó vérével,
A keresztfát leverjed.
Erősítsd karodat,
Köszörüld Lántsádat,
A mellén által verjed.
Először a mérget
Spongya etzetet,
Italára adgyátok.
De öltözetivel,
Ne vagdallyátok el,
Sors szerint osztozzatok,
Én is a keresztre
Ő nevezetire
Im ilyen szókat irok.
Epitaphium Cristi
Názáreti Jézus
Isten fi Kristus
A sidoknak királlya.
Ki ötet keresi
E szókról meg leli
A keresztfán tallálja.
Mélly sebbel, vérivel,
Királyi tisztivel,
Kinszenvedéseit állja.

Salvator ad Deum patrem

Én uram Istenem,
Miért hagyál el engem
Ez nagy kin szenvedésben:
Miért nem múlik tőlem

Ez pohár előllem,
Illy esedezésben
Szent Atyám ugy tettet
Eképen mehetet
Szent akaratod végben.

Praedo a sinistris

Ha Isten fia vagy,
Minket is el ne hagy,
Te magad is szállj alá.
Mit adod magadat
Királyi tagodat
E nagy gyötrelem alá.
Szálly le te magad is,
Magaddal minket is
E kinból szállíts alá.

Praedo a dextris ad socium

Gonosz mérges szódat
Káromló rút szádat,
Nem tudod é befogni.
Mert ő ez nehéz ként
Kit miránk bününk mért,
Ártatlanul viseli.
Régi otsmány vétünk,
Hozta ezt minékünk;
Ő büntelen szenved.
Öldöklő lántsákkal
Mind éjjel mind nappal
Setét erdőket lestünk.
Mint az éh oroslán,
Hegyen völgyön pusztán,
Mi is prédát kerestünk.
Sok ártatlan véért
öntsük a bünös vért,
Mert immár kézben estünk.
Vajha e világra,
Élet jobbitásra,
Ettzer vissza térhetnék,
Sok bünt kiben éltém,
Kikben torkig ültem,
Vállamról lerázhatnék.
Hütben reménységben.
Keresztény életben,

Én is jámborul élnék.
Ne felejts el uram.
Emlékezzél róllam
A te szent országodban.

Krisztus

Hozzám hittel ha lépsz
Ezennel velem lész
A szép paraditsomban.
Halld könnyörgésemet,
Szent Atyám lelkemet
Vedd kegyelmes markodban.

Beatae Mariae Luctus

Jaj édes szülöttem
Én egyetlen edgyem,
Hogy immár halva látlak.
Sűrűn sebessültél,
Keresztfán meg hültél,
Mivégre tartotalak,
Én szívem meg fakad,
Hogy tested meg szakat,
Oh vérben fagyot alak.
Nem beszélhetz velem,
El költél előllem,
Meg hervadot szép ortzád,
Tanitványid tölled,
El mentek mellölled,
Jaj nem mehetek hozzád.
Nem tanithad őket,
Elhagyál bennünket,
Nem szól örvendetes szád.
Oh meg hült tsendes kép,
Szép szók mint édes lép
Ajakidon jöttek,
A meg nyomorultak,
S veszélyben borultak,
Te hozzád siettenek.
De a kevély népek
Halálodra néztek,
Sebbel vérrel fizettek,
Nicodeme jövel,
Jósephet is hid el,
Szent testét vegyétek le,

A vért sebeiről
Szegek helyjeiről
Mosogassuk szépen le,
Takargassuk gyóltásban
S kő koporsójában
Csendesen tegyétek bé.

Apostolorum Luctus

S. Petrus

Melly nyomorultakká
Maradtunk árvákká.
Jaj Istenem már medgyünk
Tündöklő oszlopunk,
Eleset Istápunk,
Ez után hová légyünk.
Tsak magunkra jutánk
Ez buban borulván
Vigasztalást hol végyünk.

S. Andreas

Aki bánatinkban
Nyomorúságinkban
Szép szókkal biztat vala,
Minden szorulásban,
Világi szállásban
Volt reménységünk nálla.
Jaj immár mellöttünk
Elkele elöllünk
Sok kinokkal meg hala.

Jacobus Zaebedei Filius

Az erőtleneket,
Földre tsüggeteket,
Fel egyenesítette.
A beteg kórokat,
Viz kórságosokat
Kezeivel illette.
A vakokat látni
Sántákat is jární
Lábokra eresztette.

S. Joannes

Ha melly gúttá ütött
Szívben viselt hütöt,
Mingyárt meg gyógyította.
Ha látot olly Atyát

Kinek a magzattyát
A Sátán szorongatta,
Oh melly kegyelmesen,
Ingyen s nagy kegyesen
Azt meg szabadította.

S. Phillipus

Meg tölt fülüknek
Régi betegeknek
Megnyitotta fülöket,
A nehéz némáknak
Kik soha nem szóltak
Meg óldozta nyelveket.
A rút bünösöknek
Jelt látván hiteknek,
Meg engedte vétkeket.

S. Bartholomeus

Temérdek hályogot
Ki a nap vilagot
Látniok nem engedte,
Vallást tészünk erről,
Sokaknak szemekről
Kegyesen el törölte,
Olly régi vakoknak,
Kik soha nem láttak
Lámpást adot kezekben.

S. Matheus

Sok népek a pusztán,
Mellette maradván,
Eledelt büven adot,
Öt ezer embernek
Kóstot ennyi népnek
Öt kis kenyérből adot,
Mindennek volt jóval,
S ha nehéz szóval
Senkit el nem botsátot.

S. Thomás (sic !)

Ha tengeren jártunk
Félelmesek vóltunk,
A szélnek is parantsolt.
Kedve ellen a szél
Soha a tengerről
Reánk vizet nem hozot.
Az inség idején,

Szépen mellé vévén,
Szárnyai alá kaptsolt.

Jacobus Alphei Filius

Sok otsmány ördögöt,
Menyből le hányt dögöt
Emberekből ki üzöt.
Búval epetteket
Meg sebhét sziveket
Kegyelemmel . . .
Sokaknál irgalma
Mint az arany alma,
Kedvesen gyümölsözöt.

Simon Zelotes

Ő a meg holtaknak,
Hideg halottaknak
Lelkeket haza hozta.
Ő az hólt testeket,
Meg szóllitván őket,
Bizony fel támasztotta.
Siralmas attyoknak
S keserves annyoknak
Elevenen meg adta.

Judas Jacobi

A jótól meg nem szünt,
Emberekben a bünt
Szentségesen feddette.
A bünben élöket
S a kemény sziveket
Pokollal fenyegette.
De a meg téröknek
Töredelmeseknek
Menyországot igérte.

Sanctae Mulieres Cristi corpus inungere volentes

Salome

Jere Jakab anyya
Te is Magdaléna
A koporsóhoz mennyünk,
Mi edes Urunknak
Meg hólt tagainak,
Drága kenetet vigyünk.
Hozzá hóltá után

Illyen bura jutván
Háládó szívvel légyünk.

Magdaléna

Ámbátor mennyünk el
De ki fordittya el,
A koporsó nagy kövét.
Akit rá emeltek
Meg is petsételtek.
Tudod jól nehézségét.
Osztán ki bontya fel
Avagy ki rontya el
A Pilátus petsétét.

(Itt vége szakad a kéziratnak)

Zuzána hamis bevádolása

Kengyel futó verse

Dicsértessék a Jézus Krisztus, Világ megváltója!

Áldassék e háznak érdemes gazdája!

Az ó szövetségéből, egy szép történettel akarunk szolgálni tiszta szívből: „Zuzána hamis elvádolása”. Az ő tükörképe léssen előtetek s általunk lefestve, a két vén által, ő elvádoltatik, de az igazság napfényre hozatik. Elküldé az Isten angyalát a földre, hogy legyen az igazságnak megmentője, hagyjátok mondjuk el ezen esoda dolgot, a mit régota a szent irás fennhagyott. —

Bevezetés

ÉNEK

Ebben a csodálatos dolgokban,
Játszunk és éneklünk,
Az Istennek szent Fia,
Ártatlan Zuzána
Ezt áldja irgalmasan,
Vádoltatik hamisan
A két álnok vénekért
Az ő tisztaságáért!

26. Zsuzsanna játék. (Rónaszék, 1909. Budapest, Néprajzi Múzeum, Sebestyén Gyula felv.)

I-ső VÉN (török) verse.

Ah! nem tudom semmikép, mi lelt ma engemet, miféle szenvedély dulta föl keblemet, oda van szívemnek minden vigsága, eltűnt homlokomról az öröm napsugára. —

II-ik VÉN (török) verse.

Szervusz Hominusz, kedves jó barátom, teljesüljön kedved mindenben, kívánom, de ime, mit látok bánat ül arcodon, mond, ha lehet segíték bajodon. —

I-ső VÉN 2^{ik} verse.

Egy női személynek bájolta szépsége, — kiért oly sok férfi hasztalan epede, — elrabolta szívem s dulta föl keblemet, kiért föláldoznám egész életemet, sokszor — midőn magam valék a szobában, — tünődtem, mint érjek célt szándékomban, de hasztalan, mert még nem is beszélhettem vele bátorságba, a ki nekem üdvöm és vigságom. —

II-ik VÉN 2^{ik} verse.

Jó hogy tudom pajtás kívánságodat, mostan kivallottad te, önön magadat, hasonló hajóban uszom, én magam is; ritka szép termete elbájolt engem is. —

I-ső VÉN 3^{ik} verse:

Bármibe kerüljön, nem bánom barátom, féltett szívem titkát e szép hölgynek kell, csak az alkalommal nem vagyok tisztában, mert nem beszélhettem vele bátorságba. —

II-ik VÉN 3^{ik} verse:

Noha akarunk vele lenni szemben, be megyünk előre, virágos kertjébe, mikor jó és kezd, szokott fürdéséhez, megmondjuk mi vonzott, az ő szívéhez.

I-ső VÉN 4^{ik} verse:

Ha pedig ő nekünk, nem akar engedni, esdeklő kérésünk vissza fogja vetni, el fogjuk vádolni, az egész nép előtt, mint titkos szerelme és titkon vétkezőt. —

II-ik VÉN 4^{ik} verse:

Azért érette, magunkat nem epesztjük, hogyha bevádolván agyon köveztetjük, mert így célt nem érvén, szemlélni szépségét, annyi, mint érezni pokol égő tüzét. —

ZUZÁNA 1^{ső} verse.

Tudjátok szolgálók, hogy nekem szokásom — asztal után, — midőn van szabadulásom, — hogy a kertecskémbe, fürdésemet végezzem. — Jertek ti is ki hát, ezennel rendelem, magatokra pedig intelek, vigyázzatok, illetlen beszédűl igen ovakodjatok, szavaim fogadva, kérlek figyeljete, törölt és kendőt magatokhoz vegyétek. —

SZOLGÁLÓ:

Helyes beszédedből, mindent megértettünk, szép oktatásodból, jó tanácsot vetünk; tudd meg jó asszonyunk, hogy mi készen vagyunk, mindenben — a mit kívánsz, — örömet szolgálunk . . .

VÉNEK ZUZÁNÁHOZ:

Jó szerencse neked, Juda szépsége, férfiak bálványa, nőknek drágasága; áldás és szerencse kísérje lépteid, ezt kívánják a te: szerető kedvesid!

ZUZÁNA II^{ik} verse.

E köszöntéseket az Isten is fogadja, a mit szátok mondott, azt nekem megadja, de meglepetésem el nem titkolhatom, midőn — e szavakat tőletek kell hallnom. — Tudjátok-e azt, hogy távol hitvesemtől . . . mindketten szerető kedves gyermekemtől, . . . vagyok itt elrejtve kertem magányában, mellyel a férjemnél eshetném gyanuba.

I^só VÉN 5^{ik} verse: —

Legkisebb ok sem lehet a félelemre, a fák sűrűjétől el vagyunk rejtve, aztán a kertnek kis ajtaját bezárva, csak keblünk s szívünk előtted feltárvák. —

II^{ik} VÉN 5^{ik} verse.

Szerelmes asszonyunk, szívünk királynéja, hallgass meg, miért eseng e két vén ajka; hosszú ideje, hogy téged kedvelünk, lelkünk fájdalmára, naponta szemlelünk, csak alkalmunk nem volt, veled tudatni, siess, ne késs tehát, minket befogadni, szívünk egész kincsét, szerelmünk hő árját, fogadd kedves hölgy, lelkünk hála adóját!

II^{ik} VÉN 6^{ik} verse:

Ha pedig szívünk kívánságát... megveted, a homlokodra sűtjük gyalázat vasát; elmondjuk a népnek, hogy egy férfiuval találtunk, kertben lenni, nagy vigsággal. —

ZUZÁNA 3^{ik} verse:

Oh menynek és földnek teremtő Istene, látod nincsen senki, aki megmentene, tekints le az égből, szegény szolgálodra, küld el véd angyalodat szabadulásomra, ne engedd, hogy a bűn győzedelmeskedjék, az ártatlanságom kijátszassék. — Mutasd meg hatalmas, sujtsd le villámodat, ez álnok véneket büntesd ostoriddal. —

SZOLGÁLÓ 2^{ik} verse. —

Minő hangok ezek, a miket most hallok, titkos sejtelmem van, magam is borzadok, Oh mi lelt tégedet Zuzána asszonyom, mondd ha nincs terhedre, sziv szakadva várom. —

ZUZÁNA 4^{ik} verse:

Feldulták keblemnek édes csendességét, elrabolták szívem legdrágább kincsét, elég ennyit tudnod, — többet ne kérdezz szolgálóm, orvosságát, csakis az Istentől várom. —

I^só VÉN 6^{ik} verse a II^{ik}hoz. —

Tudod mit barátom, küldjünk a bírák után, végezzük ügyünket, mig lehető jó korán, ne hagyjuk magunkat ekép kijátszani, a zsidóság előtt, gyanu alá jönni. —

II^{ik} VÉN 7^{ik} verse. —

Helyes tanácsodat magam is pártolom, küldjünk hát utánok, én is jónak látom. — Szolgálóhoz: Menj azért te szolgál, a törvény terembe, mondd meg a bíráknak, jőjjenek sietve. —

SZOLGA I^o verse. — (diner)

Parancsotok Vének, legott teljesítem, a nép főnökeit, rögtön felkeressem, tapasztalt hűségem, ne szenvedjen csorbát, tudom, venni fogom, tőletek hasznát. —

SZOLGA II^{ik} verse:

A birákhoz: Zsidóság főnöki, hatalmas uraim, e Vének küldöttek, halljátok szavaim, egész alázattal kéretnek titeket, a gyűlésbe jőni, mert baj érte őket. —

I^o BIRÓ I^o verse. —

Mi dolog ti vének, hogy minket ide hívtok, csendes magányunkat, e-kép zavarjátok, itt vagyunk, csakhamar adjátok tudtunkra, mert nincs időnk a pazarlásra. —

I^o VÉN 7^{ik} verse:

Egy borzasztó dolog történt, mi közöttünk, halljátok hát birák, mit veletek közlünk, meg van fertőztetve, egy nőnek erénye, kiért átok szálljon, a bűnös fejére. —

I^o BIRÓ 2^{ik} verse. —

Nem értelek mit akarsz, szolj nyiltansággal, mért küldesz utánunk, oly nagy sietéssel; van tán valakivel peretek végzendő, vagy félték, hogy ügyetek, majd beveszendő. —

II^{ik} VÉN 8^{ik} verse.

Nem rég, hogy mi ketten, egy kertben sétálunk, onnan egy női alakot jőnni látunk, hogy jelen létünket föl ne fedezze, a fák mögé rejtettük magunkat előle. —

I^o VÉN 8^{ik} verse. —

A nevezett nő, most elkezdett fürdeni és rejt hölgy modjára, testét mosogatni miután végzé — szokott fürdését, egy deli ifjuval, szeplősíté frigyét —

I^o BIRÓ 3^{ik} verse. —

Borzasztó ti vének, mit nekünk beszéltek, e következésből, magam is rettegek, de jól vigyázatok, ez asszony ellen, nincs a zsidóság között, ki váddal föl lépjen. —

ÉNEK

Zuzána vádoltatik
Hamisan ártatlanul,
Ő testét és lelkét
Kész adni áldozatul. —

II^{ik} BIRÓ 1^{ső} verse. —

E botránys vétket, meg kell, hogy büntessük, de előbb a bünöst, ki kell hallgatnunk, hallod-e hü szolgál, menj, az asszony rögtön ide jőjjön, tudasd őt szaporán, mondd azt, hogy nagy panasz támadt ő ellene, könnyen megtörténik, mit nem is remélne. —

SZOLGA 3^{ik} verse:

Zuzána asszonyom, csak engem kövessen, törvényszék elébe, föl kell, hogy vezessem, ott vannak a birák, ott a zsidóság, ne féljen, ha igaz, mert győz az igazság!

ZUZÁNA 5^{ik} verse:

Nyomdokid hü szolgál, ezennel követem, csak férjem és gyermekem, még egyszer öleljem, nagy Isten, mi vár rám, te azt bölcsen tudod, mentsd meg gyermekemet, mentsd meg, a mint tudod. —

ÉNEK

Zuzána csendesen, bánattól leverve,
Eljő a birákhoz, ügye védelmére,
Beszél vádlóival, a két álnok vénnel,
Mint ártatlan bárány, meghalni is készen. —

ZUZÁNA 6^{ik} verse:

Isten üdvözítsen mindnyajatokat, titeket uraim, idejött birákat; megjelentem ime, mi a parancsotok, hadd teljesitse be hü szolgálótok. —

I^{ső} BIRÓ 4^{ik} verse. —

Mint hazasság törő, törvény megrontója, vagy itt a vének által be vádolva, de mentsd magad, mert különben te rád, a halál vár, mely a gonosztevőt, elők közzül ki zár. —

ZUZÁNA 7^{ik} verse. —

A vének panasza, elég alaptalan, esküszöm az Istenre, hogy ártatlan vagyok, a legszentebb ügy-vész a törvényben, ha ilyen két férfiú, emel szót ellenem, azért nem is bánom, történjék akármi, nem lesz nekem kinos, életemből elválni, Izrael Istene, tudja igazságom, ő benne találom, üdvöm és vigságom. —

II^{ik} BIRÓ 2^{ik} verse. —

Hatalmas Ur Isten, ki minket birákul, rendtél e népnek törvényhozójául, látod hogy ez asszony bünnel vádoltatik, tanu nem lévén, — föl nem menthetünk,

erősítsd meg azért ítéletünk, fenn, ki te néped felett örködsz hiven, botrányos vétkének, legyen méltó díja. A mester palosa, szálljon a nyakára, ha nem iszonyodott nemét beszennyezni, folyjon ki a vére, miként megérdemli, hogy pedig féljen mindenki, e féleket elkövetni, vigyétek el őtet, kötözve adjátok, a mester kezére, ki békokat verjen, az egész testére. —

PAP I^{ső} verse. —

Nem, nem, nem lehet, hogy az ártatlan elvessen, te pedig Zuzána légy készen, bizzál Urad Jehovába, ártatlanságodba, nem fog bele egyezni halálodba, elküldi Isten angyalát, meg ment, mint Izsákot, nem hagyja elveszni az ártatlanságot. —

ZUZANA imája:

Titoknak tudója, mindent látó Isten,
Tudva van előtted, mi fekszik lelkemen,
Te tudtad, hogy ellenem, kik hamisan szoltak,
Segíts ki a bajból, különben kioltnak. —
Jehova! Jehova! igazság hajnalát
Derítsd reám, fogadd szívem, hő imáját,
Adj vissza még egyszer szeretett férjemnek,
Adj vissza még egyszer kedves gyermekemnek,
Szeresd a jókat, gyűlöld a gonoszt,
Jehova oltalmaz, verd meg e két átkost. —

MESTER (hóhér)

Mily halállal hal meg e bűnös nő, kinek gyalázata nőttön nő?

I^{ső} BIRÓ 5^{ik} verse. —

Az ő hitszegése, undok feslett élete, vidd és temesd a pokol mélységébe. —

MESTER 2^{ik} verse

Ki merészli megfogni kardomat, a parancsnak ellenszegülni készakarva. —

ANGYAL I^{ső} verse:

Az Isten angyala az, ki küldve vagyok, Zuzána megmentésére. —

ANGYAL 2^{ik} verse (Zuzánához)

Zuzána légy nyugodt, mert megmentetlek, meghallgatta Isten buzgó imádságod, örülj, elérkezett a te szabadságod, elővesszük újra, álnok vádlóidat, és fogjuk

mutatni ártatlanságodat, azért küldött engem az Isten sietve, hogy legyenek ügyednek védelmezésére, lelked nyugalmára, tisztán fogsz maradni, s az álnok Vénekre, átok fog szállani. —

ISÓ VÉN 9^{ik} verse:

Ki küldött és mi vagy itt közöttünk, hogy mint angyal akarsz itélni fölöttünk, mi a jele mennybeli küldetésednek, szólj, ne szakítsd véget Isten törvényének; nem vagy angyal, csak ámitó, a bűn követőjének, védeni akaró. —

ANGYAL 3^{ik} verse (Vénekhez)

Álljatok hát elő, kik őt vádoljátok, és házasságtörésben, őt tapasztaljátok, szavaim fogadva, miket hozzátok intéztek, tisztán egyelőre, kérlek figyeljetek. —

ANGYAL 4^{ik} verse (Birákhoz)

Egy mástól előbb — ti, kik itt álltok, — ezen két tanukat, külön válasszátok, szavaim fogadva, miket hozzátok intéztek, kérlek, ti is bírák, jól figyeljetek. —

ANGYAL 5^{ik} verse (az ISÓ Vénhez)

Miféle fa alatt láttad őket lenni, és azon személlyel vétekbe merülni, szólj, mert nincs helye itt a hazugságnak, jutalmát veszed majd ravaszságodnak. —

ISÓ VÉN 10^{ik} verse.

Egy hinuszfa alatt voltak elrejtőzve, egyik a másikkal beszédbe eredve, midőn a gonoszság végére juttaték, igaz ez, haldd tőlem, mit ezennel szólék. —

ANGYAL 6^{ik} verse. —

Hazudtál álnok vén, mostan a fejedre leselkedik a vész, hisz lopva mentél be tulajdon kertjébe, te magad akartad elcsábítani, most még mint vádló mersz ellene föllépni. —

III^{ik} BIRÓ 1^{ső} verse. —

Szükségünk van szóra, vidd ezt innen szolga, dolgunk ugyse fordul jóra. —

ANGYAL 7^{ik} verse (a II^{ik} Vénhez)

Most téged is kérdlek, hogy hol tapasztaltad, miféle fa alatt, láttad őket lenni, hogy ilyen vétekben mered őt vádolni, szólj! mert nem szabad egy percre sem hazudni. —

II^{ik} VÉN 9^{ik} verse. —

Egy tölgyfa árnyékában voltak mindketten, midőn gonoszt cselekedtek, magam voltam ébren, nincs okom hazudni, a mit tudok, ezennel elmondtam, innen tovább állok. —

ANGYAL 8^{ik} verse. —

Átkozott vagy te is, hasonló társadhoz, kit buja szerelem, vonzott ez asszonyhoz magatok voltatok az ő kísértői, legyetek hát azért a halál fiai, átkozott a testetek, mely bünre ingerel, átkozott a lelketek is testetekkel egyaránt, vigyétek el szolgálák, agyon kell kövezni, mert nehéz a földnek is, ilyen két vénet hordozni. —

ANGYAL 9^{ik} verse (a Birákhoz)

Lássátok uraim, mit nem tesz az emberi igazság, miket követ el az emberi álnokság, azért hát okuljatok, mindenben s mindenkor igazat szoljatok. —

ANGYAL 10^{ik} verse (Zuzánához)

Te pedig Zuzána, tisztaság példája, örülj, mert bus léted, ime fordul jóra, őrizd meg ezután is, tiszta szép erkölcsöd, léssen, mindenkitől nagy becsületed is. —

ÉNEK

Oh áldott Uristen,
Ki a jámborokat
Nem hagyja elveszni,
Az ártatlanokat
Tartja és védelmezi,
Atyailag őket,
Kik belé helyezik
Hitök reményöket. —

ZUZÁNA 8^{ik} verse:

Te vagy Uristen szívek vizsgálója, ártatlan szenvedők jutalmazója, hála neked, hogy megadtad lelkemnek nyugalmát, elfordítád rólam, e nép szörnyü átkát, hála hogy megmentettél, a nagy gyalázattól, férjem s gyermekemnek visszaadtál újból.

PAP 2^{ik} verse:

Itéltetek birák hamis itélettel, halált kiáltottatok, gonosz lelkülettel, ártatlan az asszony, amint én azt tudom, veszély jöhet rátok, mint előre látom, mert „ki másnak vermet ás, maga esik bele” — attól mindig félhet.

I^{ső} VÉN 11^{ik} verse:

Ki küldte nyakunkra, e hivatlan papot, hogy mer kopogtatni, s fölrázni a lakót. —

II^{ik} VÉN 10^{ik} verse:

Nincs szükségünk rá, vessük innét őt, tanítása ugy sem vesz rajtunk nagy erőt. —

PAP 3^{ik} verse:

Jehova halált mond, gonosz lelkére, ti halált mondtatok Zuzána fejére, de jól vigyázzatok, miket mondok itt nektek, ítélő birái, — kik vagytok-e népnek, — Zuzána ártatlan, ő igen ártatlan, vére bosszút kiált rátok untalan, bírák ti e tanukra ne hallgassatok, mert az ő tanácsuk Istentelen átok, gonosz fogalmuk, rosszban incselkednek, gonosz előljárók mindenben kitűnnek. —

I^{ső} VÉN 12^{ik} verse:

Oh szegény pap, látszik, hogy a vértől irtozik, észrevehetjük, hogy mireánk haragszik, tudja ő, hogy élet és halál kezünkben van létére, azért zakatol lelkünkben, nem tehetünk róla, a törvénytől meg Zuzána vétkéért, oly igen esett meg, hogy nemzetünk közül, neki kell pusztulni, még ma e világból csufosan kimulni, Zuzána halálát, a nép is helyben hagyja, haljon meg a bűnös az Isten is akarja. —

PAP 4^{ik} verse:

Semmit sem ér szavam, azt gondoljátok ti vének azért mondom ti néktek, ütni fog az óra, ütni minél előbb, nem lesz nektek pardon az ég és föld előtt, meghaltok mindketten, elfoly a véretek, gonoszságtokért halál lesz a béretek. —

II^{ik} VÉN 11^{ik} verse:

Félre pap takarodj, mig jól vagy, dolgunkba magad ne ártsd, minket hagyj, im mester a bűnöst kezeidbe adjuk, hajtsátok végre a halált, miként parancsoljuk, köveztessék agyon, mely ilyet téve, fogyon el élete, ebek nyalják véréte, ki hűtlen megcsalja és gyűlöli férjét.

PAP 5^{ik} verse:

Hogyha már szivetek, úgy el van fásulva, hogy még az igazság sem indíthat jóra, én nem bánom, megtettem, a mit engem illet, de bosszuért kiált az ártatlan vére, kit hamisság által küldtök vesztőhelyre, Istenem még egyszer kérek, büntesd meg őket, kik ekép csufolják szent törvényeidet, szálljon rátok szavam, amely mit sem ér, a mit ki ontana, ezen szent ártatlan vér. —

I^{ső} VÉN 13^{ik} verse:

Oh mester, hol kése, siess teljességgel, tiszteljed és életünket, kérünk ne kiméljed, győzzön az igazság, bukjon a hamisság, ezt kívánja Isten, ezt a zsidóság. —

MESTER 3^{ik} verse:

Uraim legyetek megnyugodva, mert én gyorsan járok a hivatalomba, csak egy kard csapást teszek s megszűntek élni, bűneitek díját, el fogjátok venni. —

ÉNEK

Dicsérjük a szent Háromságot,
A Szentháromságot,
Mostantól fogva mindörökké
Ale-Ale-luja.

VÉGE

2. csoport

Második csoportunkat a házaló, adománygyűjtő szokásokhoz fűződő két- vagy többszereplős, felelgetős köszöntő-játékok képezik. Az előző csoporttól eltérően itt nincs összefüggő drámai cselekmény. Gyakori a tréfás vetélkedés. E műfaj párhuzamait főként a lakodalmi vőfélyversekben találjuk.

Példaképpen a Bukovinából Dunántúlra áttelepített kakasdi székelyek karácsonyi köszöntő-játékát közöljük. Szereplői: I. és II. katona és a számár. A számár álarcot hord. (Lásd a 7. sz. képmellékletet.)

I. katona: O, emberi nemzet indulj vigságra,
Mert eljött Ur Jézus szegény szállásodra,
Tisztítsd ki házadat, vidd be őtet oda,
Hogy vigye lelkedet boldog mennyországba.

II. katona Másfelől az angyal serényen eljőve,
Nyáj mellett levő pásztoroknak eme hirt ada:
Gyertek pásztorok gyorsan a városba,
Mert itt fekszik a Jézus a kóró szénába.

I. katona Jóestét gazda, tölts bort asztalodra,
Itt fogok maradni a zsiros fánkodra.

II. katona Jóestét kívánok a házigazdának,
De még jobbat a Lenke lányának.
Beköszöntött a tél szürke szakállával,
Kötözöm boeskorom, nem győzöm szalmával.
Adjanak egy tákot vagy egy rossz petákot,
Hadd verjem a komám feje oldalához.

- I. katona* Jóestét vitézek, ide hallgassatok,
Jó tormás tyukhussal engem jól tartsatok.
A sárgarépából nekem is adjatok,
Majd ha sok pénzem lesz, fizetni is fogok.
- II. katona* Állj fére barátom, hadd szóljak én egyet,
Helyén van az eszem, nem ettem vadmeggyet.
Bort sem ittam kupát hármat-négyet.
De ha volna, innék páros huszonnégyet.
- I. katona* Állj félre te félügyü, meszes üstökü,
Fejed olyan, mint a lapostetü,
Gerezdes tetejü, szeder módra termetü.
- II. katona* Aj de hetyke legény vagy,
A falunak adósa vagy
És egy fillérnek ura nem vagy.
- I. katona* Mikor én a királynál délebéden voltam,
Tizenkettő közül a legokosabb voltam.
- II. katona* Hej barátom hogy megnőttél
Talán napkeletről jöttél?
Fűzfakard éles-e a kezvedbe?
Káposztalapuból süveg a fejedbe.
- I. katona* Nem verselek többé, mert meg is untátok,
Garasaitokat pad alá dobjátok,
Tíz forintositokat mind nekem adjátok.
- II. katona:* Lyukas a kend háza sarka,
Piros a kend lánya arca.
Adja nekem kend a lányát,
Majd befödöm én a házát.
- I. katona* Tizenhárom rucatojás,
Enyém vagy te kék rokolyás,
Huzzad nekem te muzsikás.

(Megjegyzés: a játékot Bukovinából hozták magukkal. Volt, amikor nem egy, de három számar is követte a játékosokat, ők szedték össze az ajándékokat. A begyűlt pénzt és pálinkát a vízkeresztkor tartott bál költségeire fordították.)³

³Saját gyűjtés, Kakasd, 1953. Adatközlők: GÁBORI MÁRTON, MÁTYÁS ILLÉS. — DÉGH L. gyűjtéséből, 1953. Adatközlő: GYÓRFI RUDOLF.

Változatok

Jó estét gazda, tölts bort asztalodra,
Itt fogok maradni a zsiros fánkodra.

Jó estét ez házi gazdának,
Annál jobban Julcsa nevű lányának.
Beköszöntött a tél szürke szakállával,
Kötöm a bocskorom, nem győzöm kapcával.
Adjanak egy tákot, vagy egy rossz patákot,
Hogy verjem a pajtásom feje oldalához.

Egyszer egy időben, két kerek erdőben
Szarkák verekedtek, szarka királyné meghallotta
S a szunyog lábát kirántotta.
S amíg a szarka orvosért düllöngött,
Addig a szunyog megdöglött.

Csilipot-csalapot, szerencsés jónapot,
Nálunk nem így áll az állapot.
Nálunk löccsel verik a papot,
Mert a kocsmába elkapott.

Nem verselek többet, már meg is untátok,
Garasaitokat pad alá hanyjátok,
Százforintosokat meg a zsebembe rakjátok.

Nem beszélek többet haszontalanságot,
Hétszer összejártam az egész világot,
Láttam szunyogbórból készített nadrágot,
Láttam, hogy egy nyul egy medvét megtámadott.
Egyszer egy nagy roppant erdőn sétáltam,
Lovamat egy dohányoszlopba megkötöttem,
Magam egy friss fánkba belekeveredtem,
S másnap egy sült tyukkal összeverekedtem,
Kevés órák mulva amint onnat elébbmentem,
Egy borpatakba szinte belévesztem.
Üggyel-bajjal amint onnat kieveztem,
Egy kürtös kalácsnak oldalába béestem.

De én még abból is kirágtam magamat,
És vigan cincogtattam rezes sarkantyumat.
Még annál is értem nagyobb csodát,
Láttam egy csokrába hetvenhét boszorkányt.
Kigyót békát ettek, süttek, főztek folyvást,
Szunyogszalonnával készítettek rántást.
Csakugyan nem tréfa, ne is mulassatok
Annál jobb lesz inkább a muzsikusoknak szóljatok,
S egy vig nótát elhuzassatok!

(Gyűjtő: *Dégh Linda és Dömötör Tekla*)

3. csoport

Harmadik csoportunkat a varázscselekményekkel összekötött rítusénekek alkotják.

Ez a csoport néha nehezen választható el a következő csoporttól (kántálás, rigmusok). Ugyanaz az ének fűződhet varázscselekményhez, de a szokás változásával, a rituális cselekmény eltűnésével is megmaradhat mint kántáló ének (így pl. ott is, ahol a tőkehúzás szokása már eltűnt, megmaradhat a hozzákapcsolódó ének:

Heje huja hopaja
A hamvazó szerda,
Huztok lányok törzsököt
A szentgáli utra. stb.⁴⁾

Viszont a varázscselekményhez járulhatnak a rítusénekeken kívül felelgetős játékok és mondókák is.

E csoporttal, a rítusénekekkel, a magyar folklórkutatás sokat foglalkozott. Ide tartoznak a regösének, a hejgetés, a villőzéshez, kiszehordáshoz, pünkösdléshez tartozó énekek stb.

A varázscselekmények céljukat és formájukat tekintve is több csoportra oszthatók. (Vö. *A rítustól a színjátszásig* c. fejezettel.) Céljuk leggyakrabban termékenység-varázslás vagy a rossz kiűzése, távoltartása. Gyakori az analógiás varázslás is.

Az énekek jó része adománykéréssel van összekapcsolva, mások azonban, mint a szentiváni tűzgyűjtés vagy a tuskóhúzás, nem jártak adománygyűjtéssel.

A rítusénekeknek több történeti rétege különböztethető meg, néhány szép példájukat már felsoroltuk e fejezet első részében. Minthogy a legismertebb, legszebb rítusénekeket igen gyakran közzétették már, ezek idézésétől itt eltekin-tünk.

⁴VAJKAI AURÉL: *A Bakony néprajza*. Bp. 1959. 114.

A regösének, szentiváni ének, villőzés, — ezek a népköltészeti remekek erősen tünedeznek a népi emlékezetből. Zalában és Somogyban például a szokás utolsó állomásaként cigányok járnak regölni. Másutt a regölés a vízkeresztli háromkirály járással vagy az újévi köszöntéssel keveredett:

Megjöttünk, megjöttünk újévet köszönteni.
Egyiknek keze fagyott, egyiknek lába fagyott
Egyiknek füle fagyott le.
Szabad-e regölni?
Sej regő rejtem, azt is megengedte az a nagy Uristen.
Adjon az Uristen ennek a gazdának
Száz akó bort, száz mázsa búzát
Utoljára adjon az Uristen egy szép fiut, egy szép leányt
Összepöndörödjék, összepöndörödjék mint a róka farka.
Kicsoszogjunk becsoszogjunk
Cserfa nadrágunkban, nyírfa papucsunkban.
Kipödröm a bajuszomat,
Egy pár garast adjanak!
(Zalaistvánd, 1957. Adatközlő: *Szilvás Zoltán*)

Három királyok vagyunk,
Három országot járunk.
Sej regő rejtem,
Azt is megengedte az a nagy Uristen.
(Zalaistvánd, 1957. Adatközlő: *Krajcáros Károly*)⁵

Pünkösdi királynőjárás

Elhozta az Isten piros pünkösdi napját,
Mi is elhordozzuk királykisasszonykát.
Jácintus, jácintus, tarka tulipántos,
Nem anyától lettem, rózsafán termettem,
Piros pünkösdi napján hajnalban születtem.
Jácintus, jácintus, tarka tulipántos,
Kisebb gyermekeknek porba való játszás,
Nagyobb gyermekeknek iskolába járás.
Jácintus, jácintus, tarka tulipántos,
Hintsenek virágot az Isten fiának,
Kössenek koszorut a szűz Máriának.
Ekkora legyen a királykisasszony.

⁵ Saját gyűjtés.

(Zsenye, 1962. Eljátszotta öt kisleány, 12, 11, 10, 9 és 4 éves. A királykisasszonyt kendő alatt vezetik; az utolsó mondatnál felemelik, és ráborítják a kendőt. Rózsaszirmot hintenek szét, az egész nap a szobában vagy az udvaron marad.

Az utolsó sort régen így mondták: „Ekkora legyen a királynő kendere.” Ezt elhagyták, mert már nem dolgoznak kenderrel.)

A villőzésről, szentiváni énekekről az előbbieken már részletesebben szoltam, s példákat is idéztem a kapcsolódó rítusénekekből.⁶

Érdekes a moldvai hejgetés problémája is. A moldvaiak hosszú epikus éneke a búza élettörténetéről a román ekedal fordítása; maga a hejgetés szó azonban magyar, s a regöléssel kapcsolatosan is előfordul. A „hejgetés” és a „regölés” kifejezések kapcsolata minden kétségen kívül áll, s mindkettő az újévi szerencsekívánó, varázsló rítusok megjelölésére szolgált.⁷

4. csoport

Házaló, adománygyűjtő szokásokhoz fűződő nem felelgetős kántálás, különösebb mimikus mozzanatok nélkül.

E 4. csoporthoz tartoznak az ünnepi köszöntő énekek, pl. az adventi, szilveszteri, újévi, karácsonyi köszöntők, a névnap i üdvözlések, a gyermekek versmondása.

Ez a csoport néha nehezen választható el az előbbitől. Nehéz például eldönteni, hogy a locsolózkodáshoz kapcsolódó iskolás hangú gyermekmondókákat valódi rítus-énekeknek tekinthetjük-e vagy sem; hogy a komatál-küldést, mely a küldő s küldött közötti rokonsági viszont teremt, valódi rítus-cselekménynek tekinthetjük-e, s így tovább.

Az e csoportba tartozó köszöntők tekintélyes része egyházi-iskolai eredetű folklorizálódott ének. A hagyományozódás néha az egyházi énekeskönyveken keresztül történt. Katolikus és protestáns énekeskönyvekben egyaránt szerepelt a következő újévi ének:

XVI. századi változat

Nekünc születec menynevei király
Szüz Marianac meheben
Ui esztendőben mi uigadgyunke
Születet Jezust imadgyuc⁸

1952-es népi variáns

Nekünk született mennyei király,
Szüz Máriának méhétől elvált.
Új esztendőben mi vigadjunk,
Született Jézust mi imádjuk.

(Süttör)⁹

⁶ János-napi köszöntők más változata: DOMOKOS PÁL PÉTER Ethn. 1959. 20–21.

⁷ Vö. KALLÓS ZOLTÁN 1958. — A román ekedal magyar fordítása: *Kihajtott a бүkk levele*. Bp. 1961. 177.

⁸ HORVÁTH CYRILL 1921. 429. (Telegdi Miklós prédikációiban.) A refrént felhasználta Tuba Mihály prot. énekében.

⁹ *Magyar Népzene Tára* II. 1083–1084.

A legnépszerűbb újévi köszöntő az *Uj esztendő, vigságszerző*... kezdetű:

Uj esztendő, vigságszerző, most kezd ujulni,
Ujulással vig örömet most kezd hirdetni.

Hirdeti már a Messiást eljöttek lenni,
Légyetek hát az Istennek mind új hivei.

Elmult tőlünk az az idő melyben bankódtunk,
Bankódással, siralommal glóriát mondtunk.

Glóriával, bor buzával áldjad népedet,
Hogy félhessük, tisztelhessük Istenségedet.

Tyuktyok ludjok sertésük
Sok sok legyen,
Minden éven száz forintot
Ebből bévegyen.
Bor is legyen pincéjükből
Sok sok akó,
Egy sorjában, két sorjában
Háromszáz akó.
Azután végtelkre
Vitessetek fel a magas egekbe.

(Óriszentpéter, 1953)¹⁰

Egy szép dunántúli István-köszöntőt a *Tél* c. fejezetben idéztem már. A következőkben egy Szamosszegről származó, református köszöntőt idézek:

István napját hallottam,
Ezért ide futottam.
Megérdemelnék egy krajcárt,
Vagy egy pohár pálinkát.
Sütik a tyukot, érzem a szagát,
Talán nekem adják a fél sódarát.
Boldog István napját kívánok!¹¹

Lányok vasárnapja

(A Karancs környéki palóc falvakban farsang vasárnap előtt egy héttel lányok vasárnapját énekes köszöntőkkel ünnepelték. A lányok verset mondtak az ablakok előtt.)

¹⁰ Saját gyűjtés.

¹¹ Saját gyűjtés.

Állj elő kérlek Krisztus szent tesztyi
Krisztus keresztyi függ a fán.
Kire huzatyik, feláldoztatik,
Mint szelid bárány, kit senki se szán
Függ a fán.
Látjuk a gazdát, feni a baltát
Vágja szalonnát lányoknak.¹²

(Kishartyán, 1953)

Farsangi köszöntő

Eljött a farsang, itt hagyott,
Jaj nekünk Jancsi, jajt hagyott

Jancsika szívem, Jancsika,
Mit hozott apád Budáról?

Csicseri borsót, vad lencsét,
Fekete szemü menyecskét.

Hej gazdasszony, gazdasszony ugorj a padlásra,
Hozd le darab szalonnát, hadd tüzzük a nyársra.¹³

(Kishartyán, 1953)

Az őszi ünnepkör rendkívül szegény ünnepi köszöntőkben. Berze Nagy után közlünk egy Baranya megyében gyűjtött, mindenszentek-napi „koldulást”¹⁴

Názáretbéli Jézus, zsidóknak királla,
Veszödelömben forgóknak Istene !
Mögtestesült szent Ige ! Szent Isten !
Ne hagyj a bünbe elveszni !
Hét körösz alatt lefekszöm,
Hét körösz alatt főkelök.
Örizz, angyal, éjfélig,
Boldogságos Szüz Mária virradtig,
Jézus Krisztus mindétig,
Hogy gyarló testöm nyugoggyék
Az én szívem é'ne aluggyék.
Hogy téged mindenkor lászon,

¹² Saját gyűjtés.

¹³ Saját gyűjtés.

¹⁴ BERZE NAGY 1940. III. 291—293.

Mindön gonoszt távoztasson.
Sátánok mögkötöztessenek,
Hogy lölkeink ne fertőztessenek.
Engedd nekünk kögyessen,
Átya, Fiu, fölségössen,
Élvén örök dicsőségben,
Most és mindörökké!

5. csoport

Ünnepi alkalmakhoz kötött néha felelgetős, táncos gyermekjátékok, főként leányjátékok.

E játékok általában alkalomhoz nem kötötten jelennek meg, egyes községekben azonban meghatározott alkalmakkor játszásk őket.

Ilyen volt például Mátyusföldön a nagyböjti *színalázás*. A nagyböjtben, mikor tilos volt a muzsikálás, a fiatalok esténként összegyűltek a szérűkőn, kört alkottak. A kör közepén egy pár forgót táncolt, majd más pár lépett a kör közepére.¹⁵

A színalázás név mellett a *heluskázás*, *helicskázás*, *pilikézés* név is ismeretes.¹⁶ Zsitvabesnyőn a színalát már húsvét és pünkösdi vasárnapján énekelték a lányok.¹⁷

E csoportba tartoznak a *bujj, bujj zöldág* . . . és általában a zöldág-vivő típusú játékok is. A Baranya megyei Mánfán például húsvét napján játszották az ismert gyermekjáték változatát, s az a hiedelem fűződött hozzá, hogy amilyen messze hallatszík az ének hangja, olyan messzire távozik a jégverés.¹⁸

Kiskomáromban pünkösdkor *liláztak*, a *Fejér liliomszál* . . . és a *Bujj, bujj zöldág* . . . kezdetű játékokat játszották.¹⁹ — Külön gyermekjátéka volt áldozócsütörtöknek, amely inkább hazánk keleti részén volt ismeretes; e játéknak néhány változatát már a fejezet elején idéztük.

Példának egy Baranya megyei gyermekjátékot idézünk, amelynek érdekes szövege a pünkösdi ünnepkörre és a szentiváni ünnepre is látszik utalni:

Iványosi-ványosi nyergelőre
Nyeregszija hajladozik,
Aranygyürü hörgendőzik.
Sosem voltam új Budára,
A megépült palotába.

¹⁵ BAKOS i.m. 186. — Baranyában *csérigézésnek* nevezték a böjti körjátékokat. (BERZE NAGY 1940. III. 95 kk.)

¹⁶ BAKOS i.m. 197, 202.

¹⁷ BAKOS i.m. 196.

¹⁸ BERZE NAGY 1940. I. 115—116.

¹⁹ PÉCZELY ATTILA 1958. — KERÉNYI GYÖRGY 1962.

Szent Jánosnak temetésére, zemezésére
Hozzátok el az koszorút
Akit kötött Rozália asszony,
Rozália asszony.
E'kéne a mónárokhó menni
Mónároktó láncot kéne kérni,
Az utcákat bé láncoltatni,
Szép lányokat mögtartoztatni.
Hab szerda hátadra,
Sodrófa nyakadra
Ele-tudu-rudu-dudu -du

(Nyári vasárnap délutánokon, Hosszúhetényben a lányok kört formálva játszották.)²⁰

6. csoport

Varázsló, szerencsekívánó mondókák²¹

Az aprószentek napi *korbácsolásnál* :
Aprószentek Dávid, Dávid ! — (Biharugra)
Nőni, nőni, aztán férjhez menni ! — (Őriszentpéter)
Feje se fájjon foga se fájjon ! (Őriszentpéter)
Szófogadó jó légy,
Ha lenek küldenek, főnek menj,
Ha főnek küldenek, lenek menj,
Ha vizért küldenek, borért menj,
Ha borért küldenek, vizért menj.
Egészséges légy, friss légy, keléses ne légy. (Zalaistvánd)

Újévkor

Jó egészséggel viseld az újesztendőt ! (Kakasd, székelyek)

Lányok vasárnapján

Tojjon a libátok, tojjon a kacsátok ! (Kishartyán)

Szentiváni tűzgyújtáskor

Homokparton egészség,
Szilváson nehézség. (Galgamácsa)

²⁰ Közli PALOTAY GERTRUD Ethn. 1935. 145—146.

²¹ Az idézett mondókák saját gyűjtésből származnak.

Luca-napi *kotyolásnál* (A kotyolás néha énekek, néha azonban mondókák kíséretében megy végbe):

Luca, Luca kity koty
Akkora feneke legyen a lányodnak, mint a kemence szája,
Akkora csöcse legyen a lányodnak, mint a bugyigás korsó,
Annyi pénzed legyen, mint a fűszál a réten,
Olyan hosszú kolbászok legyen mint a Német Imrejék háza,
Egyik végét én rágom, másikat a pajtásom.
Luca, Luca kity koty
Ha nem adnak pálinkát, leverem a gerendát.

(Zalaistvánd)

Luca Luca tizenhárom, a pálinkát idevárom
Két akó talicska földszaladt a héba
Ha mit hoz elveszem, e tarisznyába elteszem,
Ha nem adnak diót, megölöm a hizót stb.

(Pajzsszeg)

Az ünnepi népköltészetnek e csoportosítása nem jelent merev kategóriákat, csupán kísérlet a rendszerezésre.

A vízkereszti csillagozás például tartozhat az első csoportba mint népi misztériumjáték, a harmadik csoportba mint varázscselekményt (a csillag kirúgatását) kísérő ének, a negyedik csoportba mint különösebb cselekmény nélküli köszöntés. A Luca napi kotyolást kísérhetik mondókák, de tartozhat hozzá köszöntő-ének is (pl. a *Luca fekszik ágyában* . . . kezdetű ének). A farsangi játékoknak, köszöntőknek, rítus-cselekményeknek, mondókáknak is igen sok változata létezik és eleven még.

A szertartásos költészet a magyar népköltészet esztétikailag igen magasrendű alkotásait tartalmazza; vizsgálatuk a magyar folklorisztika időszerű és jelentős feladatai közé tartozik.

Irodalom

- ANDRESEN, K. G. (1899) *Über deutsche Volksetymologie*. Leipzig.
- ANYISZIMOV, A. P. (1953) *Az evenkik medve-kultusza és a totemisztikus hiedelmek fejlődésének kérdése*. Szovjet Néprajztudomány. 51—68.
- APOR PÉTER (1736) *Metamorphosis Transylvaniae*. (Modern kiadása é. n. Budapest)
- ÁRVAY JÓZSEF (1947) *Szentivánnapi népszokásaink legrégebb említése*. Erd. Múz.
- ATOVICH FERENC (1900) *Zobor vidéki szent-iváni szokások*. Ethn. XI. 220—226.
- AVGYEJEV, A. D. (1959) *Proiszhozhgyenyije Tyeatra*. Leningrád—Moszkva.
- BALÁZS JÁNOS (1954) *A magyar sámán réülete*. Ethn. LXV. 416—440.
(1958) *Sylvester János és kora*. Bp.
- BÁLINT SÁNDOR (1937) *Húsvéti vallásos népszokásaink*. Ethn. XLVIII. 54 kk.
(1938) *Népiünk ünnepei*. Bp.
- BALLAGI MÓR (1850) *Magyar példabeszédek, közmondások és szójárás gyűjteménye*. Szarvason.
- BALOGH JÓZSEF (1925) *Az ünneprontók*. Ethn. XXXVI. 62.
- BARABÁS JENŐ (1961) *A néprajzi kutatás és az írásos források*. Ethn LXXII. 135—146.
- BARANYAI DECSI JÁNOS (1598) *Adagiorum Graeco-Latino- Vngaricorum Chiliades quinque*. Bártfa.
- BARNA ISTVÁN (1953) „*Ungarischer Simplicissimus*”. Kodály Emlékkönyv. 495 kk.
- BARTHOLOMAEIDES LÁSZLÓ (1799) *Memorabilia Provinciae Csetnek*. Recensuit L.B Neosclii.
(1806—08) *Inclyti Superioris Ungariae Comitatus Gömöriensis Notitia Historico-Geographico Statistica*. Lőcse.
- BAUMEL, JEAN (1954) *Le masque-cheval et quelques autres animaux fantastiques*. Paris.
- BAUSINGER, HERMANN (1959) *Schwäbische Weihnachtsspiele*. Stuttgart.
- BEDNÁRIK, RUDOLF (1943) *Slovakische Volkskultur*. Bratislava.
- BÉKEFI REMIG (1910) *A káptalani iskolák története Magyarországon 1540-ig*. Bp.
- BÉL MÁTYÁS (1736) *Notitia Hungariae Novae Geographico Historica*. Viennae. (Part. Sec.)
- BELÉNYESY MÁRTA (1958) *Kultúra és tánc a bukovinai székelyeknél*. Bp. (A Magyar Néprajzi Társaság Könyvtára.)
- BELLOSICS BÁLINT (1902) *Magyarországi adatok a nyári napforduló ünnepéhez*. Ethn. XIII. 25 kk., 70 kk., 117 kk.
- BELOVIĆ, JASNA (1927) *Die Sitten der Südslawen*. Dresden.
- BENEDEK ANDRÁS (1943) *Bethlehemes játék Homoród-Remetén*. Bp. Magyarságtudomány. Kny.
(1950) *Les jeux hongrois de Noël*. Folia Ethn. 55—94.
- BENEDEK ANDRÁS—VARGYAS LAJOS (1943) *Az istenesi székelyek bethlehemes játéka*. Kolozsvár. Erdélyi Néprajzi Tanulmányok. 1.
- BERNHEIMER, RICHÁRD (1932) *Wild Men in the Middle Ages*. Harvard Univ. Press.
- BERZE NAGY JÁNOS (1940) *Baranyai magyar néphagyományok*. I—III. Pécs.
- BLEICHSTEINER, ROBERT (1936) *Rossweihe und Pferderennen im Totenkult der kaukasischen Völker*. Wiener Beiträge zur Kulturgeschichte und Linguistik. 414—495.

- (1952) *Masken und Fastnachtsbräuche bei den Völkern des Kaukasus*. Öst. Zeitschrift f. Volkskunde. Kongressheft.
- (1953) *Perchtengestalten in Mittelasien*. Archiv für Völkerkunde VIII. Wien.
- BOD PÉTER é. n. *A Históriaikra utat mutató Magyar Lexikon*. OSZK Fol. hung. 29. kézirat.
- (1757) *Szent Heortokrates*. Oppenheim.
- BODGÁL FERENC (1960) *Egy miskolci „tátos” 1741-ben*. Népr. Közl. V. 308 kk.
- BOGATYREV, PETR (1940) *Lidove divadlo české a slovenské*. Praga.
- BORNEMISZA PÉTER (1955) *Ördögi kísértetek*. A kiadást gazdolta és jegyzetekkel ellátta Eckhardt Sándor. Bp.
- BÖDEY JÓZSEF (1940) *Rilai Szent Iván legendájának magyar vonatkozásai*. EPhK 217—222.
- BREDON, J.—MITROPHANOW, I. (1937) *Das Mondjahr*. Berlin—Wien—Leipzig.
- BRELICH, ANGELO (1961a) *The Historical Development of the Institution of Initiation in the Classical Ages*. (Acta Antiqua IX. 267—283.)
- (1961b) *A „meghaló istenek” problémájához* MTA. I. o. közl. XVIII. 232—248.
- BUCHER, BRUNO (1889) *Die alten Zunft- und Verkehrsordnungen der Stadt Krakau*. Wien.
- BUNYITAY VINCE (1883) *A váradi püspökség története, alapításától a jelenkorig*. I. Nagyvárad.
- BUNYITAY V.—RAPAIOS—KARÁCSONYI (1902) *Egyháztörténelmi emlékek a magyarországi hitújítás korából*. I. Bp.
- BUSA MARGIT (1956) *Egy ismeretlen vígjáték*. ItK
- CARAMAN, PIOTR (1933) *Obrzęd Koledowania u Słowian i u Rumunów*. Kraków.
- CHAMBERS, E. K. (1903) *The Medieval Stage*. I—II. Oxford.
- (1933) *The English Folk-Play*. Oxford.
- CORPUS MUSICAE POPULARIS HUNGARICAE: I. *Magyar Népzene Tára*.
- CREIZENACH, WILHELM (1911, 1918, 1923). *Geschichte des neueren Dramas*. I—III. Halle a. S.
- CSÁKY JÁNOS (1895) *A pünkösdi király választása Ugocsában*. Ethn. VI. 226—227.
- CSALLÁNY DEZSÓ (1959) *Ungarische Zierscheiben aus dem X. Jahrhundert*. Acta Archaeologica X.
- CSATKAI ENDRE (1936) *Soproni iskolai színjátékok a XVII—XVIII. században*. Színpad II.
- Cs. BOGÁTS DÉNES (1946) *Történeti adatok a háromszéki székely népszokásokhoz*. Ethn. LVII. 77 kk.
- CSEFKÓ GYULA (1931) *Régi feljegyzések a méltatlan ünneplésről*. Ethn. XLII. 150—153.
- CSENYECOV, N. V. (1949) *Adalékok az obi-ugorok nemzeti szervezeti történetéhez*. Bp. (1959) *Nyugat-szibériai sziklarajzok*. Ethn. LXX. 3—11.
- CSICSEROV (1957) *A XVI—XIX. századi orosz földművelési kalendárium téli periódusa*. A moszkvai 1957-es kiadás magyar fordítása. Kéziratban.
- Cs. PÓCS ÉVA (1961) *Étel és étkezés a magyar néphitben és népszokásban*. Néprajzi Értesítő XLIII. Kny.
- Das Ofner Stadtrecht*. (1959) Kiadta Mollay Károly. Bp.
- DÉGH LINDA (1939) *A magyar népi színjátékról*. Ethn. L. 78—90.
- (1947) *A magyar népi színjáték kutatása*. Bp. 1947.
- (1957) *Adalékok a hálás halott epizód mesei és mondái formálódásához*. Ethn. LXVIII. Kny.
- DENEKE, BERNWARD (1961) *Materialien aus dem Umkreis der Sage vom Überzähligen*. Zeitschrift für Volkskunde 57. 195 kk.
- DÉZSI LAJOS (1915) *A Lugossy codex és kiadatlan versei*. Bp. Magyar Irodalomtört. Ért. XI.
- DIÓSZEGI K. ISTVÁN (1679) *Ki osztottot Talentom*. Debrecen.
- DIÓSZEGI VILMOS (1954) *A honfoglaló magyar nép hitvilága kutatásának módszertani kérdései*. Ethn. LXV. 20—65.
- (1958) *A sámánhit emlékei a magyar népi műveltségben*. Bp.
- (1959a) *A karagaz sámánhit etnikus egyöntetőségének kérdése*. Népr. Ért. XLI. 154. kk
- (1959b) *Az északkeleti szojotok sámánhitéhez*. Ethn. LXX. 77 kk.

- (1960) *Sámánok nyomában Szibéria földjén.* Bp.
- (1963) *Glaubenswelt und Folklore der sibirischen Völker.* Bp. (Szerk.)
- DITTMER, KUNZ (1954) *Allgemeine Völkerkunde.* Braunschweig.
- DIVÉKY ADORJÁN (1914a.) *Zsigmond lengyel herceg budai számadásai.* Bp. Magyar Történelmi Társaság XXVI.
- (1914b.) *Zsigmond lengyel herceg II. Ulászló udvarában.* Századok. 449 kk.; 562 kk.
- DOMBI BÉLA (1932) *A drámaírás kísérletei Magyarországon a XVI-XVII. században.* Pécs.
- DOMOKOS PÁL PÉTER (é. n.) *A moldvai magyarság.* Kolozsvár. 3. kiadás.
- (1958) *A moreszka Európában és a magyar nép hagyományáiban.* Fil. Közl. 27—46; 194—223.
- DÖMÖTÖR SÁNDOR (1959) *Adalékok népszokásaink ismeretéhez. Karácsonyi asztal és Adonis-kert.* Ethn. LXX. 345 kk.
- (1960) *Órség.* Bp.
- DÖMÖTÖR TEKLA (1936) *A passiójáték.* Bp.
- (1938) *Népi eredetű-e az európai vallásos színháték?* Ethn. XLIX. 47 kk.
- (1940) *Állatalakoskodások a magyar népszokásokban.* Ethn. LI. 235—242.
- (1949) *Ludus in Cunabilis Christi.* Antiquitas Hungarica II. Kny.
- (1953a.) *Adatok a magyar farsangi játékok történetéhez.* Színháztörténeti Értesítő 2.
- (1953b.) *Népies színhátéki hagyományaink és az iskoladráma.* ELTE Bölcsészettud. Kar Évkönyve. 194 kk.
- (1954) *Régi magyar vígjátékok.* Bp.
- (1956) *Irodalom és folklór.* ELTE Évkönyve. 227—241.
- (1957a.) *Erscheinungsformen des Charivari im ungarischen Sprachgebiet.* Acta Ethnographica VI. 73—89.
- (1957b.) *Literature and Folklore.* Annales Univ. Scient. Bud. de Rolando Eötvös Nom. Sectio Phil. T. I.
- (1957c.) *Történeti rétegek a magyar népi színhátészásban.* Ethn. LXVIII. 253—269 Kny.
- (1958a.) *Árpádházi Imre herceg és a csodaszarvas monda.* Fil. Közl. V. 317—323.
- (1958b.) *Farsangi asszonymulatság a XV. században.* Népr. Közl. III. 44—50.
- (1958c.) *Regelő hétfő.* Ethn. LXIX. 313—332.
- (1959) *Regelő Monday.* Acta Ethn. VIII. 1—25.
- (1960) *A színhátészás funkciója jelenben.* Bp.
- (1960) *Régi Magyar Drámai Emlékek.* (I. ott)
- (1961) *Kretzenbacher, Leopold: Santa Lucia und die Lutzelfrau.* Ethn. LXXII. 474—476.
- (1962) *Új esztendő, vígságszerző.* (Világosság III. évf. 1.)
- (1964) *A magyar néphit és népszokások — Kelet és nyugat között.* Ethn. LXXV 188 kk.
- DÖRRER, ANTON (1949) *Tiroler Fasnacht.* Wien.
- DRIESEN, OTTÓ (1904) *Der Ursprung des Harlekíns.* Berlin.
- DSIWLEGOW, A. K. (1958) *Commedia dell'Arte.* Berlin.
- DUGONICS ANDRÁS (1820) *Példa Beszéd és Jeles mondások.* Szeged. I—II.
- DUNLOP, D. M. (1954) *The History of the Jewish Kazars.* Princeton.
- EBERLE, OSKAR (1955) *Cenalora.* Ötten und Freiburg im Breisgau.
- ECKHARDT SÁNDOR (1930) *Az utolsó virágének.* Minerva 33. (I. még Bornemisza alatt is.)
- ÉLIADÉ, MIRCEA (1951) *Le chamanisme et les techniques archaïques de l'extase.* Paris.
- (1956) *Forgerons et alchimistes.*
- ERDÉLYI JÁNOS (1851) *Magyar közmondások könyve.* Pesten.
- ERDÉLYI LÁSZLÓ (1922) *Árpádkor.* Bp.
- (1942) *Magyarország törvényei Szent Istvántól Mohácsig.* Szeged.
- ERNYEY JÓZSEF (1904) *A szláv karácsonyi játékok főbb típusai.* Népr. Múz. Ért. V.
- ERNYEY JÓZSEF—KARSAI GÉZA (1932) *Német népi színhátékok* Deutsche Volksschauspiele aus den oberungarischen Bergstädten. I. Bp.
- (1938) u. a. II, 1—2.
- FÁBIÁN JÓZSEF (1803) *Természeti tudomány a' köznépeknek.* Veszprém.
- FALVY ZOLTÁN (1961) *Énekmondók a középkori Magyarországon.* I. Fil. Közl. 86 kk.
- FARAGÓ JÓZSEF (1946) *A tánc a mezőségi Pusztakamaráson.* Kolozsvár.
- (1947) *Betlehemezők és kántálók Pusztakamaráson.* Kolozsvár.
- (1949) *Betlehemezés Csikcsobotfalván 1946-ban.* Ethn. LX. 222—236.

- FEHÉR GÉZA (1940) *A bolgár törökök szerepe és műveltsége*. Bp.
- FEHRLE, EUGEN (1955) *Feste und Volksbräuche im Jahreslauf europäischer Völker*. Kassel.
- FELLBERG, H. F. (1906) *Das nordische Weihnachtsfest*. Hessische Blätter für Volkskunde V. 26—40.
- FERENCZI IMRE—UJVÁRY ZOLTÁN (1962) *Farsangi dramatikus játékok Szatmárban*. Bp. Műveltség és hagyomány IV.
- FETICH NÁNDOR (1958) *A regösénekekről*. Ethn. LXIX. 352—380.
- FINDEISEN, HANS (1941) *Zur Geschichte der Bärenzeremonie*. Arch. f. Rel. Wiss. XXXVII. 196 kk.
- (1957) *Schamanentum*. Stuttgart.
- FOLKLORISTISCH WOORDENBOEK. (1949) *Gravenhage*.
- FOSSENIUS, MAI (1931) *Majgren, Majträäd, Majstang*. Lund.
- FÖLDES LÁSZLÓ (1958) *A Budajenőre telepített székelyek betlehemezése*. Ethn. LXIX. 209—259.
- FRAZER, J. G. (1918—1922) *The Golden Bough*. XI. kötet. The Scapegoat. London.
- GASPARINI, E. (1959) *L'antagonismo dei koledariü*. Alpes Orientales. Ljubljana 107 kk.
- GAVAZZI, MILOVAN (1956) *Das Kulturerbe der Südslaven im Lichte der Völkerkunde*. Die Welt der Slaven I. 63 kk.
- GELEI KATONA ISTVÁN (1647) *A Válság Titkának Második Volumenje*. Várad. RMK I. 799.
- GEREVICH LÁSZLÓ (1942) *A garamszentbenedeki Űrkooporsó*. Emlékkönyv Gerevich Tibor születésének 60-ik évfordulójára. Bp.
- GÖNCZI FERENC (1895) *Muraköz és népe*. Bp.
- (1914) *Göcsej s kapcsolatosan Hetés vidékének és népének összevontabb ismertetése*. Kaposvár.
- GRIMM, J.—GRIMM, W. (1885) *Deutsches Wörterbuch* VI. Leipzig.
- GUGITZ, GUSZTAV (1949—50) *Das Jahr und seine Feste im Volksbrauch Österreichs I—II*. Wien.
- GUNDA BÉLA (1943) *A néprajz és a magyar őstörténet*. A magyarság őstörténete. 208 kk.
- (1958) *Magyar népszokások a Zobor vidéken*. Ethn. LXIX. 151 kk.
- (1963) *Totemistische Spuren in der ungarischen táltos Überlieferung*. Glaubenswelt und Folklore der sibirischen Völker 45—57.
- GYALLAY DOMOKOS (1953) *Reg. M. Ny.* XLIX. 183.
- GYIRWA WENTZEL (1928) *Cristus Urunknak Szent Péterrel való beszélgetése*. Lőcse 1649. Modern kiad.: György Lajos, *Két dialogus régi magyar irodalmunkban*. Kolozsvár.
- GYÖRFFY GYÖRGY (1958) *A magyarok elődeiről és a honfoglalásról*. Bp.
- GYÖRFFY GYÖRGY (1959) *Tanulmányok a magyar állam eredetéről*. Bp. A Magyar Néprajzi Társaság Könyvtára.
- GYÖRFFY ISTVÁN (1935) *Hunyadmegyei látomások és kuruzslások a XVII—XVIII. századból*. Ethn. LXVI. 80.
- HAASE, FELIX (1939) *Volks Glaube und Brauchtum der Ostslaven*. Breslau. Wort und Brauch, 26. Heft.
- HALMOS ISTVÁN (1957) *Regösénekek*. Ethn. LXVIII. 492—503.
- HALTRICH, J. (1885) *Zur Volkskunde der Siebenbürger Sachsen*. Wien. *Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens* VI. (1934—35) Berlin—Leipzig.
- HARSÁNYI ISTVÁN (1915) *Adalékok a magyar népszokások ismeretéhez*. Ethn. XXVI. 129—130.
- HARMATH LUJZA (1899) *Nyáráramenti székely népszokások*. Ethn. X. 44—47.
- HARTKE, WILHELM (1956) *Über Jahrespunkte und Feste, insbesondere das Weihnachtsfest*. Berlin.
- HARVA, UNO (1937) *Volkstümliche Zeitrechnung im eigentlichen Finnland*. Folkliiv 65 kk.
- (1938a.) *Die religiösen Vorstellungen der altaischen Völker*. Helsinki. FFC. 125.
- (1938b.) *Über die Zeitrechnung der finnisch—ugrischen Völker*. Sitzungsberichte der Finnischen Akademie der Wissenschaften. Helsinki 1941. 45—60.
- HELTAI GÁSPÁR (1552) *A reszegsegnek es tobozodásnak veszedelmes voltáról való Dialogus* Az 1552 évi kiadás hasonmása. Bp. 1951.
- (1570) *Háló*. Kolozsvár. Kiadta Trócsányi Zoltán. Bp. RMK .36.

- Histoire des religions.* (1955) 3. Tournai. Brillant-Aigrain.
- HOFFMANN-KRAYER, EDUARD (1946) *Kleine Schriften zur Volkskunde.* Basel.
- HOLL BÉLA (1952) *Egy régi magyar bellehemes játék.* Vigilia. 617—629.
- HONT FERENC (1940) *Az eltűnt magyar színháték.* Bp.
- HORVÁTH CYRILL (1894) *Pomerius.* Bp.
(1921) *Középkori magyar verseink.* Bp.
- HORVÁTH HENRIK (1937) *Zsigmond király és kora.* Bp.
- HÖFLER, OTTÓ (1934) *Kultische Geheimbünde der Germanen.* Frankfurt a. Main.
- HUIZINGA (1944) *Homo Ludens.* Magyar ford. Bp.
- HUNFALVY PÁL (1872) *A magyar naptár némely sajátágai.* Nyr I. 28—29.
- HYMAN, STANLEY EDGAR (1955) *The Ritual View of Myth and the Mythic.* I. Myth: A Symposium. 462 kk.
- INCHOFER, MELCHIOR (1797) *Annales Ecclesiastici Regni Hungariae.* Pozsony.
- IPOLYI ÁRNOld (1929) *Magyar mythologia.* Bp. 3. kiad. I—II.
- ISTVÁNOVITS MÁRTON (1961) *A szovjet folklóristika elmélete.* MTA I. o. közl. Kny.
- ITKONEN, T. I. (1946) *Heidnische Religion und spätere Aberglaube bei den finnischen Lappen.* Helsinki. Mémoires . . . 87.
- JABLONKAI GÁBOR (1927) *Az iskoladramák a jezsuiták iskoláiban.* Kalocsa.
- JAKAB ELEK (1870) *Kolozsvár története.* I. Buda.
(1881) *A kalendáriumokról történelmi és politikai tekintetben.* Értekezések a történelmi tud. köréből. IX. 4. Bp.
(1888) *Oklevéltár Kolozsvár története II. és III. kötetéhez.* I—II. Bp.
- JAKUBOVICH EMIL (1927) *Honfoglalási hősi énekeink előadásformájához.* MNy 265 kk.
- JÁNOSI GYULA (1935) *Barokk hitélet Magyarországon a XVIII. század közepén a jezsuiták működése nyomán.* Pannonhalma. Pannonhalmi füzetek. 17.
- JÁVOR EGON (1942) *Hét kézíratos pozsonyi Missale a Nemzeti Múzeumban.* Az OSZK. kiadványai XV.
- JENSEN, AD. E. (1951) *Mythos und Kult bei den Naturvölkern.* Wiesbaden.
- JÓKAI MÓR (1856) *Hogyan mulat a magyar nép piros pünkösdi napján? Vasárnapi Újság* 165—166.
- JUHÁROS FERENC (1933) *A magyarországi jezsuita iskoladramák története.* Szeged.
- JÚHÁSZ MIKLÓS (1944) *A pünkösdi király legrégibb okleveles emléke.* Ethn. LV. 42—43.
- KÁLLAY FERENC (1861) *A pogány magyarok vallása.* Pest.
- KALLÓS ZOLTÁN (1958) *Hejgetés Moldvában.* Népr. Közl. III. 40 kk.
- KÁLMÁNY LAJOS (1887) *A hold nyelvhagyományainkban.*
- KANNISTO, ARTUR (1906) *Über die wogulische Schauspielkunst.* Finnisch—ugrische Forschungen VI. 213—237.
- KARDOS TIBOR (1939) *Deák műveltség és magyar renaissance.* Századok 295—338.
(1941) *Középkori kultúra, középkori költészet.* Bp.
(1953) *A magyar vígjáték kezdetei.* Emlékkönyv Kodály Zoltán 70. születésnapjára. 133 kk.
(1955a.) *A régi magyar színháték néhány kérdéséhez.* A MTA I. o. közl. VII. 17 kk.
(1955b.) *A trufa.* Egy régi magyar irodalmi műfaj jellege és európai összefüggései. Fil. Közl. Kny.
(1957) *Adatok és szempontok a magyar dráma kezdeteihez.* Fil. Közl. IV. 210—232; 303—338.
(1960a.) *A magyar színháték kezdetei.* Bp. Színházi tanulmányok.
(1960b.) *Régi Magyar Drámai Emlékek.* (I. ott!)
- KARJALAINEN, K. F. (1921—1927) *Die Religion der Jugra-Völker.* I—III. Helsinki. FFC 41, 44, 63.
- KARSAI GÉZA (1943) *Középkori vízkereszt-i játékok.* Bp.
- KATONA IMRE (1962) *Sárköz.* Bp.
- KATONA LAJOS (1902) *Temesvári Pelbárt példái.* Bp.
(1912) *Folklore-kalendárium.* Irodalmi Tanulmányok II. Bp. 256 kk.
- KENTENICH, G. (1915) *Geschichte der Stadt Trier von ihrer Gründung bis zur Gegenwart* Trier.
- KERÉNYI GYÖRGY (1953) *A regös ének magva.* Emlékkönyv Kodály Zoltán 70. születésnapjára. Bp.

- (1962) *The Melody Core of Ushering in Summer in Transdanubia*. Zoltano Kodály Octogenario Sacrum. Bp.
- KERÉNYI KÁROLY (1938—40) *Vom Wesen des Festes*. Paideuma I. Leipzig.
- (1940) *Die antike Religion*. Leipzig.
- KERTÉSZ MANÓ (1922) *Szokásmondások*. Bp.
- KHIN ANTAL (1932) *Csallóközi legényavatás*. Ethn. XLIII. 19 kk.
- KIRÁLY GYÖRGY (1921) *A magyar ősköltészet*. Bp.
- KISCH, G. (1905) *Wörterbuch der Nösner (siebenbürgischen) und moselfränkisch-luxemburgischen Mundart*. Forschungen zur Volkskunde der Deutschen in Siebenbürgen I. Hermannstadt.
- KISPÁL MAGDOLNA (1938) *Napszakok nevei az ugor nyelvekben*. Bp. A Magyar Nyelvtud. Társ. Kiadványai 39.
- KISS ÁRON (1881) *A XVI. században tartott magyar református zsinatok jegyzéke*. Bp. (1891) *Magyar gyermekjátékgyűjtemény*. Bp.
- KISS LAJOS (1953) *A Lengyel László-játék*. Emlékkönyv Kodály Zoltán 70. születésnapjára. Bp.
- KIS VICZAY PÉTER (1719) *Selectiora Adagia Latino—Hungarica*. Bártfa.
- KLUCKHOHN, CLYDE (1958) *Myths and Ritual* I. Reader in Comparative Religion 135 kk.
- KNAUZ NÁNDOR (1876) Kortan. Bp.
- KNIEZSA ISTVÁN (1955) *A magyar nyelv szláv jövevényszavai*. I—II. Bp.
- KOCSILÁNY LÁSZLÓ (é. n.) *Őszi harmat után*. Bukarest.
- KODÁLY ZOLTÁN (1909) *Zoborvidéki népszokások*. Ethn. XX. 119 kk. (1913) *Pótlék a zoborvidéki népszokásokhoz*. Ethn. XXIV. 114 kk. 169—174.
- KOEHNE, C. (1920) *Studien zur Geschichte des „blauen Montags“*. Zeitschrift für Sozialwissenschaft, N. F. XI. 268 ff. 394 ff.
- KOLOSVÁRI SÁNDOR—ÖVÁRI KELEMEN *A magyar törvényhatóságok jogszabályainak gyűjteménye*. Bp. (1885) *I. Az erdélyi törvényhatóságok jogszabályai*. (1890) *II. 1—2. A tiszáninneni törvényhatóságok jogszabályai*. (1892) *III. A tiszántúli törvényhatóságok jogszabályai*. (1896—1897) *IV. 1—2. A dunáninneni törvényhatóságok jogszabályai*. (1902—1904) *V. 1—2. A dunántúli törvényhatóságok jogszabályai*.
- KOMÁROMY ANDOR (1910) *Magyarországi boszorkányperek oklevéltára*. Bp.
- KOSWEN, M. O. (1957) *Abriss der Geschichte und Kultur der Urgesellschaft*. (Az 1953-as moszkvai kiadás ford.) Berlin.
- KOVÁCS JÁNOS (1898) *A kuruzslás eszközei a szegedi boszorkányperekben*. Ethn. IX. 204 kk.
- K. KOVÁCS LÁSZLÓ (1944) *A kolozsvári hóstátiaak temetkezése*. Kolozsvár.
- KRETZENBACHER, LEOPOLD (1947) *Die steirisch-kärntnischen Prasser und Haupt-sündenspiele*. Österr. Zeitschrift für Volkskunde. Neue Serie Bd. I. 67 kk. (1953) *Frühbarockes Weihnachtsspiel in Kärnten und Steiermark*. Klagenfurt—Salzburg. (1959) *Santa Lucia und die Lutzelfrau*. München. Südosteuropäische Arbeiten 53.
- KUHN, ADALBERT (1869) *Der Schuss des wilden Jägers auf den Sonnenhirsch*. Zeitschrift f. deutsche Phil. I.
- KÜPPERS—SONNENBERG, G. A. (1954) *Rosalienfest und Trancetänze in Duboka*. Ztschr. f. Ethnol. 79. 212—224.
- LAJOS ÁRPÁD (é. n.) *A magyar nép játéka*. Bp.
- LÁSZLÓ GYULA (1944) *A honfoglaló magyar nép élete*. Bp. 2. kiadás. (1961) *Őstörténetünk legkorábbi szakaszai*. Bp.
- LEWITZKY, ANATOLE (1957) *Myths and Rites of Shamanism*. Diogenes. 17. 33 kk.
- LIPS, EVA (1958—59) *Die Figur des Spassmachers bei den Naturvölkern*. Wissenschaftliche Zeitschrift der Karl Marx Universität. Leipzig. 8. Gesellsch. und Sprachwiss. Reihe, Heft. 3.
- LIPS, JULIUS (1928) *Die Anfänge des Theaters bei den Naturvölkern*. Tagungsberichte der deutschen Anthropol. Gesellschaft. 1927. Leipzig 44—52. (1929) *Diskussion über „Anfänge der Kunst“*. Verhandlungen des VI. Deutschen Soziologentages. Tübingen. Kny. (1953) *Vom Ursprung der Dinge*. Leipzig.

- LIUNGMAN, WALDEMAR (1937—38) *Traditionswanderungen Euphrat-Rhein. I—II.* FFC 118—119. Helsinki.
 (1941) *Der Kampf zwischen Sommer und Winter.* FFC 130. Helsinki.
 (1941—45) *Traditionswanderungen Rhein-Jenissei.* FFC 129, 131. Helsinki.
- LUCAS, HEINZ (1958) *Ceylon-Masken.* Eisenach und Kassel.
- Magyar Diplomáciai Emlékek Mátyás király korából.* (1878) IV. Bp. Monumenta Hung. Hist. IV.
- (A) *Magyar Népzene Tára* (1951) I. kötet. *Gyermekjátékok.* Bp. Szerk. BARTÓK B.—KODÁLY ZOLTÁN. Sajtó alá rendezte Kerényi György.
 (1953) II. kötet. *Jeles napok.* Bp. Szerk. BARTÓK B.—KODÁLY Z. Sajtó alá rendezte Kerényi György.
- (A) *Magyarország Néprajza* II. III, és IV. kötet. (idézve az I. kiadás nyomán)
- Magyar Simplicissimus* (1956) Szerk. és a bev. tanulmányt írta TURÓCZI-TROSTLER J. Bp.
- MAKKAI ENDRE—NAGY ÖDÖN (1939) *Adatok téli néphagyományaink ismeretéhez.* Kolozsvár.
- MAKSAY FERENC (1957) *A szentivánnapi tűz első hazai emléke.* Népr. Közl. II. 11—12.
- MÁNDOKI LÁSZLÓ (1961) *Busómaszkok.* Kny. a Janus Pannonius Múzeum Évkönyvéből.
- MANGA JÁNOS (1941a.) *A tavaszi ünnepkör hagyományai a Nyitra megyei Menyhén.* Népr. Múz. Ért. 281 kk.
 (1941b.) *A téli ünnepkör hagyományai a Nyitra megyei Menyhén.* Ethn. LII. 189. kk.
 (1948) *Szlovák kapcsolatok a palóc karácsonyi szokásokban.* Ethn. LIX. 94—102.
- MANNHARDT, WILHELM (1904—1905) *Wald- und Feldkulte der Germanen und ihrer Nachbarstämme.* Berlin. 2. kiadás.
- MARGALITS EDE (1900) *Koledák a délszlávoknál.* Ethn. XI. 166—167.
- MARÓT KÁROLY (1937) *Kultusz és mítosz.* EPhK. 3—24.
 (1939) *Szent Iván napja.* Ethn. Kny.
 (1945) *Survival és Revival.* Ethn. LVI. Kny.
 (1956) *Beszámoló a VIII. nemzetközi vallástörténeti kongresszusról.* MTA I. o. közl. VIII. 181 kk.
- MARTONFALVY GYÖRGYNEK (1700) *a Keresztyéni Inneplésről való tanítása.* RMK I. 1556. Kolozsvár.
- Masken in Mitteleuropa.* (I. SCHMIDT, LEOPOLD)
- MATHIA KÁROLY (1953) *Népi eredetű karácsonyi játékaink.* Vigilia 57—63.
 (1954) *Dunántúli karácsonyi játék a XVIII. század közepéről.* Vigilia 15—27.
- MAUSSER, OTTO (1909) *Die Monatsnamen der Wogulen und Altpersier.* Globus 1909. 96. évf. 222 kk.
- MAYLAND OSZKÁR (1905) *Székelgyűjtés.* Bp. MNGY VII.
- MEGAS, GEORGE A. (1958) *Greek Calendar Customs.* Athens.
- MEISEN, KARL (1931) *Nikolauskult und Nikolausbrauch im Abendlande.* Düsseldorf.
- MELICH JÁNOS (1939) *Adalék a magyarországi hídjátékokhoz.* Ethn. L. 90—111.
- MELIUS PÉTER (1563) *Valogatot praedikatioc.* Debrecen. RMK I. 54.
- MÉSZÁROS ISTVÁN (1961) *Középkori kolduló diákjaink.* Fil. Közl. 107 kk.
- MEZEY LÁSZLÓ (1955) *Egy ismeretlen középkori drámai emlékünök és európai rokonai.* Fil. Közl. 59—63.
 (1958) *Adalékok a középkori dráma történetéhez.* Fil. Közl. 103—106.
- MIKULIK JÓZSEF (1917) *A gömöri ág. hitv. evang. esperesség története 1520—1740.* Pozsony.
- MOLNÁR ERIK (1945) *A magyar társadalom története az őskortól az Árpádkorig.* Bp.
- MORVAY PÉTER (1951) *A templomkertben, temetőben és halotti toron táncolás s a halottasjáték népszokásához.* (Ethn. LXII. 73—82.
- MOSER, HANS JOACHIM (1953) *Diabolus in Musica.* Musikerziehung. Heft. 3.
 (1954) *Dokumente der Musikgeschichte.* Wien.
- MUNKÁCSI BERNÁT (1893) *Az irtisi osztjások néprajza.* Ethn. IX. 141 kk.
 (1910) *Vogul népköltési gyűjtemény.* II, 1—2. Bp.
- MUNKÁCSI BERNÁT—KÁLMÁN BÉLA (1952) *Manysi (vogul) népköltési gyűjtemény* III/2. Bp.

- Myth: A Symposium* (1955) *Journal of American Folklore*. 68. köt.
 NAGYSZIGETHI (SZILY) KÁLMÁN (1893) *Regelő hétfő*. Nyr XXII. 329.
 Narodopisje Slovencev. (1944) I. kötet. Ljubljana.
 (1952) II. kötet. Ljubljana. I. Grafenauer — B. Orel.
 NEMESKÜRTY ISTVÁN (1957) *A XVI. század három utolsó évtizedének postillairodalmából*. It.
 (1959) *Bornemisza Péter, az ember és az író*. Bp.
 NIESSEN, CARL (1949) *Handbuch der Theater-Wissenschaft*. Emsdetten. I. Daseinsrecht und Methode. Ursprung und Wort der dramatischen Kunst.
 (1953) I. 3 Abteilung. *Drama, Mimus und Tänze in Asien*. Emsdetten.
 NILSSON, MARTIN P. (1918a.) *Das Rosenfest*. Beiträge zur Religionswissenschaft. II. 133 kk.
 (1918b.) *Studien zur Vorgeschichte des Weihnachtsfestes*. Arch. f. Rel. Wiss. 19.
 (1920) *Primitive Time-Reckoning*. Lund.
 (1933) *Sonnenkalender und Sonnenreligion*. Arch. f. Rel. Wiss. 141 kk.
 NYÁRY ALBERT (1877) *Adatok az álarcos jelmezek történetére hazánkra vonatkozólag*. Arch. Ért. XI/13.
 O. NAGY GÁBOR (1957) *Mi fán terem*. Bp.
 ORTUTAY GYULA (1934) *A szerelem Ajak-on a házasetlig*. Népiünk és Nyelvünk VI.
 (1936) *A magyar népi színjátékszerű szokások kérdése*. Szeged. A Színpad. II
 (1939a.) *Balti városok*. Tükör 7. évf. 722 kk.
 (1939b.) *A magyar népköltési gyűjtemények története*. Ethn. L. 221 kk.
 (1940) *Fedics Mihály mesél*. Bp. ÜMNGY I.
 (1955a.) *Magyar népköltészet*. I—III. Bp.
 (1955b.) *The Science of Folklore in Hungary between the Two World-Wars*. Acta Ethn. IV.
 (1956) *Kérdőív bellehemes játékok gyűjtéséhez*. Ethn. LXVII. 91—98.
 (1958) *Kis magyar néprajz*. 3. kiadás. Bp.
 ÓVÁRY LIPÓT (1889) *A modenai és mantuai levéltári kutatásokról*. Századok XXIII. 392 kk.
 PAASONEN, HEIKKI (1949) *Gebräuche und Volksdichtung der Tschuwassen*. Helsinki. Mémoires de la Soc. Finno-Ougrienne. XCIV.
 PABST, EDUARD (1865) *Die Volksfeste des Maigrafen in Norddeutschland, Preussen, Livland, Dänemark und Schweden*. Berlin.
 PAIS DEZSŐ (1948) *Reg*. Magyar Századok 5—23.
 (1953) *Árpád- és Anjou-kori mulattatóink*. Emlékkönyv Kodály Zoltán 70. születésnapjára 95—110.
 (1957) *Haj-huj kaját*. Zenetud. Tanulmányok VI.
 (1958a.) *Középkori diákjaink és a krónikákbeli „hétmagyargyáklázár” mozzanatok*. Fil. Közl. 671 kk.
 (1958b.) *Reg*. MNY 181.
 PÁSZTOR LAJOS (1950) *Two Franciscan Christmas High Masses Containing Hungarian Shepherd Plays*. Archivum Francisc. Hist. Fasc III—IV. 411—432. Firenze.
 PAULER GYULA—SZILÁGYI SÁNDOR (1900) *A magyar honfoglalás kútjói*. Bp.
 PAYR SÁNDOR (1924) *A dunántúli evangélikus egyházkerület története*. I. Sopron.
 PÉCZELY ATTILA (1958) *Pünkösdi szokások Komárban*. Népr. Közl. III.
 PÉTERFFY, CAROLUS (1741) *Sacra Concilia Ecclesiae Romano-Catholicae*. Pozsony.
 PETRÓ SÁNDOR (1941) *A magyar nyelvű egyházi ének középkori emlékei*. EPhK 270.
 P. CSILLÉRY KLÁRA (1961) *Pünkösdi leányvezető Szeremlérről*. Népr. Ért. 63. 161 kk.
 P. JÁMBOR MÁRTA (1957) *Legényélet és legényavató szokás Halászában*. Népr. Közl. II.
 PODOLAK, JÁN (1959) *Tri textová varianty bellehemsých hier Z. Abovskéj stolice v Madarsku*. Slovensky Národopis. 114.
 POP, MIHAI (1958) *Mastile de Lemn din Bîrsești-Topești Vrancea*. Revista de Folclor. III.
 POSONYI ERZSÉBET (1929) *A liztlopó anekdota és a passió játékok*. Ethn. XL. 74. kk
 POTTHOF, O. D. (1938) *Kulturgeschichte des deutschen Handwerks*. Hamburg.
 PREUSS, K. THEODOR (1930) *Der Unterbau des Dramas*. Vortr. der Bibl. Warburg VII, 1927—28. Leipzig—Berlin.

- PROKOSCH-KURATH, GERTRUDE (1956) *Dance Relatives of Mid-Europe and Middle America*. Journal of American Folklore. 69. 288 kk.
 (1960) *Panorama of Dance Ethnology*. Current Anthropology. 233 kk.
- PROPP, V. JA (1963) *Ruszszie agrarnüje prazdniki*. Leningrád.
- RADÓ POLIKÁRP (1943) *Az aprószentek és a magyar liturgiátörténet*. Theologia 257 kk.
 (1944) *Nyomatott liturgikus könyveink kézirásos bejegyzései*. Bp. Az OSZK kiadványai 19.
 (1945) *Répertoire hymnologique des manuscrits liturgiques dans les bibliothèques publiques de Hongrie*. Bp. Az OSZK kiadványai 21.
 (1947) *Libri liturgici manu scripti bibliothecarum Hungariae*. Bp. Az OSZK kiadványai 26.
 (1957a.) *A magyar liturgia eredete a XI. században*. Vigilia 391—399.
 (1957b.) *Az egyházi év*. Bp.
- RADOCSEY DÉNES (1955) *A középkori Magyarország táblaképei*. Bp.
- RADVÁNSZKY BÉLA (1887) *Foglalkozás, időtöltés, játék a XVI. és XVII. században*. Századok XXI
- RAGLAN, LORD: *Myth and Ritual*. L. Myth. A Symposium 454 kk.
- RAJECZKY BENJAMIN (1955) *A gyöngyösi pásztormisék*. Zenetudományi Tanulmányok IV. Bp. 99 kk.
 (1959) *Regélni*. Népr. Közl. IV. 15.
- RAZY, ERNEST (1880) *Saint Jean Baptiste, sa vie, son culte et la légende artistique*. Paris. *Reader in Comparative Religion*. (1958) Evanston — New York.
- Régi Magyar Drámai Emlékek. I—II.* (1960) Szerk. KARDOS TIBOR. Sajtó alá rendezte, valamint a bevezetést írta Kardos Tibor és Dömötör Tekla. A szövegek gondozásában közreműködött Szilvás Gyula. Bp.
- Régi Magyar Költők Tára.* (1877) *I. Középkori magyar költői maradványok*. Közzéteszi: Szilády Áron. Bp.
 (1880) *II. XVI. századbeli magyar költők művei*. Közzétette Szilády Áron. Bp.
 (1886) *V. XVI. századbeli magyar költők művei*. Közzétette Szilády Áron. Bp.
 (1959) *XVII. század. I.* Klaniczay Tibor—Stoll Béla. Bp.
- REINHARDT, ALBERT (1949) *Das volkstümliche Jahr*. Freiburg i. B.
- REINSBERG-DÜRINGSFELD, OTTÓ (1861) *Fest-Kalender aus Böhmen*. Prag.
 (1898) *Das festliche Jahr*. Leipzig.
- RÉSÓ ENSEL SÁNDOR (1868) *Magyarországi népszokások*. Pesten.
- RÉTHEI PRIKKEK MARIÁN (1924) *A magyarság táncai*. Bp.
- RICHTER M. ISTVÁN (1938) *A mesteravatás és mesterasztal a céhvilágban*. Ethn. XLIX. 66 kk.
- RIEMSCHNEIDER, MARGARETE (1956) *Der Wettergott*. Leipzig. Fragen zur vorgeschichtlichen Religion III.
- RÓHEIM GÉZA (1915) *Adalékok a finnugorság varázserő fogalmához*. Ethn. XXVI. 255 kk.
 (1918) *A kazár és a magyar nagyfejedelmek*. Ethn. XXIX.
 (1920) *Adalékok a magyar néphöz. II.* Bp.
 (1925) *Magyar néphöz és népszokások*. Bp.
 (1926) *Hungarian Calendar Customs*. Journal of the Royal Anthropological Institute, LVI. 361—384. London.
 (1954) *Hungarian and Vogul Mythology*. New York.
- ROUX, J. P. (1958) *Éléments chamaniques dans les textes pré-mongols*. Anthropos 53. 441 kk.
- RÖHRICH, LUTZ (1940) *Sage und Brauch*. Forschungen und Fortschritte. 25. Berlin 251 kk.
 (1956) *Märchen und Wirklichkeit. Eine volkswissenschaftliche Untersuchung*. Wiesbaden.
- RÖSLER, R. (1912). *Beitrag zur Geschichte des Zunftwesens. Aelteres Zunftwesen in Hermannstadt bis zum Jahre 1526*. Hermannstadt.
- SÁNDOR ISTVÁN (1957) *Ostereier in Ungarn*. Schweizerisches Archiv für Volkskunde. Bd. 53. 175 kk.
- SARTORI, PAUL (1914) *Sitte und Brauch*. I—III. Handbücher zur Volkskunde. VI—VIII. Leipzig.
- SCHMIDT, LEOPOLD (1937) *Formprobleme der deutschen Weihnachtsspiele*. Emsdetten.

- (1954a.) *Barbara und Luciaweizen*. Gugitz-Festschrift, Wien 387 kk.
- (1954b.) *Das deutsche Volksschauspiel in zeitgenössischen Zeugnissen vom Humanismus bis zur Gegenwart*. Deutsche Akad. der Wissenschaften zu Berlin
- (1955a.) *Masken in Mitteleuropa*. Szerkesztette Schmidt, L. Wien.
- (1955b.) *Volksschauspiel*. Deutsche Philologie im Aufriss, 29. Lieferung.
- (1956) *Burgenländisches Maskenbrauchtum*. Burgenländische Heimatblätter, XVIII. 108 kk.
- SCHMIDT, WILHELM (1949) *Die asiatischen Hirtenvölker*. Freiburg in der Schweiz. Der Ursprung der Gottesidee. IX.
- (1954) *Die asiatischen Hirtenvölker. Die primär-sekundären Hirtenvölker*. Münster i. W. Der Ursprung der Gottesidee. XI. 3. Abt. V.
- SCHMITZ, CARL A. (1960) *Die Problematik der Mythologeme Hainuwele und Prometheus*. Anthropos 55. 215 kk.
- SCHNEEWEIS, EDMUND (1925) *Die Weihnachtsbräuche der Serbokroaten*. Wien.
- (1953) *Feste und Volksbräuche der Sorben*. Berlin.
- (1956) *Vergleichende Betrachtung der slawischen Frühlingsbräuche*. Vorträge auf der Berliner Slawistentagung, 1954 Berlin.
- (1961) *Serbokroatische Volkskunde I*. Berlin.
- SCHNEIDER, FEDOR (1920—21) *Über Kalendae Januariarum und Martiae im Mittelalter*. Archiv für Religionswissenschaft XX.
- SCHRAM FERENC (1956) *Egy régi magyar nyelvű bethlehemes játék*. Ethn. LXVII.
- (1957a.) *Adalékok bethlehemes játékaink dallamainak eredetéhez*. Emlékkönyv Kodály Zoltán 75. születésnapjára. Kny. Bp.
- (1957b.) *Bethlehemes játékaink*. Bp. Rota.
- (1959) *Régi Balázs- és Gergely napi népi énekszövegek*. Népr. Közl. IV. 293—295.
- SCHWARTZ ELEMÉR (1931) *Magyar motívumok egy XVI. századi müncheni úrnapi kórmeneten*. Ethn. XLII. 94. kk.
- Scriptores Rerum Hungaricarum I.* (1937) SZENTPÉTERY IMRE Bp.
- SEBESTYÉN GYULA (1902a.) *Regös-énekek*. Bp. MNGY IV.
- (1902b.) *A regösök*. Bp. MNGY V.
- (1906) *A pünkösdi király és királyné*. Ethn. XVII. 32 kk.
- SEIVERT, G. (1956) *Der Schneideraufbruch in Hermannstadt*. Bukarest.
- SÉPRÓDI JÁNOS (1916) *Házastó dalok*. Ethn. XXVII. 90 kk.
- SHIRE, H. M.—ELLIOTT, K. (1956) *La Fricasse en Écosse et ses Rapports avec les Fêtes de la Renaissance*. Les Fêtes de la Renaissance, ed. Jaquot, J. Paris.
- SIEBER, F. (1963) *Die Deutung des Todaustreibens*. Deutsches Jb. für Volkskunde IX 71 kk.
- SIEBER, S. (1916) *Nachbarschaften, Gilden, Zünfte und ihre Feste*. Archiv für Kulturgeschichte. XII. 73 kk.
- SIEMSEN, R. (1942) *Germanengut im Zunftbrauch*. Berlin—Dahlem.
- SIMONYI ZSIGMOND (1913) *Karácsonyi cikk*. Nyr XLII. 433 kk.
- SÍPOS BELLA (1956) *Egy népi játék Apáczai Csere János szülőfalujában*. Művelődés IX. május. Bukarest.
- SÍROVÁTKA, OLDŘICH (1951) *Pastyrské kolední hry na Valašsku*. Naše Valaško XIV, str. 111—124.
- SLÁTINEANU, BARBU (1957) *Les oeufs de Pâques en Roumanie*. Schweizerisches Archiv für Volkskunde Bd. 53. 181 kk.
- SÖVEGES DÁVID (1943) *A karácsonyi játékok*. Bp.
- SPAMER, ADOLF (1936) *Deutsche Fastnachtsbräuche*. Jena.
- SPENCE, LEWIS (1947) *Myth and Ritual in Dance, Game and Rhyme*. London.
- STEINIZ, WOLFGANG (1938) *Totémismus bei den Ostjaken in Sibirien*. Ethnos III. 125 kk.
- (1941) *Ostjakische Volksdichtung und Erzählung 2*. Stockholm.
- (1957) *A finnugor rokonsági elnevezések rendszere*. MTA I. o. közl. X.
- STEINMANN ALFRED (1943) *Vom Wesen der Maske*. Ciba-Zeitschrift. 8. 3114 kk.
- STUMPF, ROBERT (1936) *Kultspiele der Germanen als Ursprung des mittelalterlichen Dramas*. Berlin.
- SZABÓ T. ATTILA (1934) *Kéziratok énekeskönyveink és verses kézírataink a XVI—XIX. században*. Zilah.

- (1946) *Egy XVIII. századközépi népies betlehemes játék.* Erd. Múz. 121—127.
- SZÁDECZKY LAJOS (1913) *Iparfejlesztés és a céhek története Magyarországon.* I—II. Bp.
- SZAMOTA ISTVÁN (1891) *Régi utazások Magyarországon és a Balkán félszigeten* 1054—1717. Bp.
- SZAMOTA ISTVÁN—ZOLNAI GYULA (1902—1906) *Magyar Oklevél-Szótár.* Bp.
- SZENDREY ÁKOS (1928) *Az ősmagyar temetkezés.* Ethn. XXXIX. 12 kk.
 (1937) *A népi társadalom tagozódása.* Ethn. XLVIII. 187—198.
 (1938) *A népi élet társas összefüggései.* Ethn. XLIX. 124 kk.
 (1952) *A legényavatás.* Ethn. LXIII.
 (1959) *A napforduló és a mágikus állatvédés összekapcsolásának kérdése.* Ethn. LXX. 313—343.
- SZENDREY ZSIGMOND (1928a.) *A magyar népszokások a fonóban.* Ethn. XXXIX. 147 kk.
 (1928b.) *Szatmármegye néphagyományai.* Ethn. XXXIX. 27 kk.
 (1933a.) *A magyar népszokások osztályozása.* Ethn. XLIV. 21—30.
 (1933b.) *Márton napja.* Népünk és Nyelvünk 188 kk.
 (1934—35) *Népi foglalkozások, népszokások.* Népünk és Nyelvünk.
 1934: 21 kk.; 1935: 44 kk, 129 kk.
 (1940) *A magyar népszokások ősi elemei.* Ethn. LI. 352—360.
 (1941a.) *A tavasz, nyár és őszi ünnepkörének szokásai és hiedelmei.* Ethn. LII. 180 kk.
 (1941b.) *A tavaszévi ünnepkörének szokásai és hiedelmei.* Ethn. LII. 101—110.
 (1941c.) *Évnyolcadik szokásaink és babonáink.* Ethn. LII. 10 kk.
- SZENTPÉTERY IMRE (1923) *Chronologia.* Bp. A magyar történettudomány kézikönyve. II/5.
Scriptores... (I. ott)
- SZEPSI CSOMBOR MÁRTON (1620) *Europica varietas.* Kassa.
- SZERÉMI GYÖRGY (1941) *A mohácsi vész kora.* Ford. Erdélyi László. Szeged.
- SZÉKELY OKLEVÉLTÁR (1897) *VI. Kolozsvár.* Szerk. Szádeczky Lajos
- SZILÁDY ÁRON (1880) *Temesvári Pelbárt élete és munkái.* Bp. L. még RMKT
- SZIRMAY ANTAL (1807) *Hungaria in parabolis.* Buda. II. kiad.
- SZKHÁROSI HORVÁT ANDRÁS I. RMKT II.
- SZOKOLOV, J. M. (1941) *Russzkij folklor.* Moszkva. Angol nyelven: *Russian Folklore.* New York 1950.
- TAKÁTS SÁNDOR (é. n.) *A régi Magyarország jókedve.* Bp. 2. kiad.
- TÁLASI ISTVÁN (1955) *Az anyagi kultúra néprajzi vizsgálatának tíz éve.* Ethn. LXVI. 5 kk.
- TELEGDY MIKLÓS (1577) *Az Evangéliumoknac... magyarazattyanak Első Része.* Bécs. RMK I. 122.
 (1580) *Az Evangéliumoknac... magyarazattyanac Harmadik Része.* Nagyszombat. RMK I. 176.
- TELLER FRIGYES (1944) *Magyarország középkori hangjelzett kódexei.* Bp. OSZK kiadványai II.
- TEMESVÁRI PELBÁRT (1502) *Pomerium de Tempore.* Ausburg. RMK III. 105.
- TESSEDIK SÁMUEL (1938) *Szarvasi nevezetességek, azaz Szarvas mezőváros gazdasági krónikája.* Ford. Nádor Jenő. Bp.
- TEUTSCH, F. (1924) *Die Siebenbürger Sachsen in Vergangenheit und Gegenwart.* Hermannstadt. 2. kiadás
- The English Dialect Dictionary* (1905) Oxford.
- THOMSON, GEORGE (1958) *Aischylos és Athén. A dráma társadalmi eredetének vizsgálata.* Magyar ford. Bp.
- TOLSZTOV, SZ. P. (1946) *A khorezmi keresztények újévi ünnepe a XI. század elején.* Szovj. Etn. 87—108. orosz nyelven.
 (1950) *Az Ősi Chorezm.* Bp. Magyarul az 1947-es moszkvai kiadás nyomán.
- TOSCHI, PAOLO (1955) *Le origini del teatro italiano.* Torino.
- TRENCSÉNYI-WALDAPFEL IMRE (1956) *Mitológia.* 3. kiadás. Bp.
 (1959) *Literatur und Folklore im klassischen Altertum.* Acta Antiqua VII. 1—20.
 (1960) *Vallástörténeti tanulmányok.* Bp. 2. kiad.
- TURÓCZI-TROSTLER JÓZSEF (1937) *Ének a barátságról.* Bp. Kny.
 (1942) *Fenekkel felfordult világ.* Bp. Kny.

- (1943) *János pap országa*. Bp. Magyarságtudomány, Kny.
- (1958) *Cibere bán és Konc vajda*. MTA I. o. közl. XIII. 171—183.
- Új és Ó Kalendárium Kristus Urunk Születése után (1816-)ik esztendőre Kolozsváronn.
- UJVÁRY ZOLTÁN (1957) *Egy farsangi játék funkciójának kérdéséhez*. Ethn. LXVIII. 143—160.
- (1961a.) *Az átadás-átvétel és a funkció kérdései egy népszokásban*. Műveltség és Hagymány I. Kny.
- (1961b) *K otázke maďarských a slovanských hier na mosty*. Publ. Inst. Phil. Slavicae Univ. Debreceniensis. 211 kk.
- VÁMBÉRY ÁRMIN (1885) *A török faj*. Bp.
- VÁMSZER GÉZA (1959) *Adatok a csiki farsangi szokásokhoz*. Ethn. LXX. 393—405.
- VAN GENNEP, ARNOLD (1947) *Manuel de Folklore Français Contemporain*. I/III. 1. *Cérémonies périodiques cycliques*. *Carneval—Carême—Pâques*, Paris.
- (1949) *Manuel*. . . I/IV. 2. *Les cérémonies périodiques cycliques et saisonnières*. *Cycle de Mai — Le Saint Jean*. Paris.
- (1953) *Manuel*. . . I/VI. 4. *Les cérémonies périodiques cycliques et saisonnières*. *Les cérémonies agricoles et pastorales de l'automne*. Paris.
- (1958) *Manuel*. . . I/VII. *Cycle des douze jours*. Paris.
- VARGYAS LAJOS (1946) *A magyarság néprajzi kapcsolata a Szovjetunióban élő népekkel*. A Szovjetunió, I. szerk. Bolgár Elek. Bp.
- (1948) *Mimos elemek a magyar bellehemes játékban*. *Antiquitas Hungarica* 177—184.
- (1957) *Francia párhuzam regösénekeinkhez*. (Népr. Közl. II. 1—10.
- VARJÚ ELEMÉR (1915) *Balázs-járó 1650 tájáról*. Ethn. XXVI. 48.
- VASS, J. (1939) *Pásztó és története*. Gyöngyös.
- VELLEDITS LAJOS (1912) *Az ünnepnapok magyar nevei*. MNy. 204 kk, 249 kk, 344 kk.
- VILKUNA, KUSTAA (1958) *A hét és napjai*. Ethn. LXIX. 185—205.
- (1961) *Wochenrechnung und Teilung des Jahres in zwei oder vier Teile*. Finnisch—Ugrische Forschungen XXXIV.
- VINCZE LAJOS (1943) *A kender termelése és feldolgozása Bálványosváránján*. Népr. Ért. XXXV.
- VISKI KÁROLY (1937) *Hungarian Peasant Customs*. Bp. 2. kiad.
(é. n.) *Drámai hagyományok*. A Magyarság Néprajza III. 327—371.
- VOIT PÁL—HOLL IMRE (1956) *Hunyadi Mátyás budavári majolikaagyártó műhelye*. Budapest Régiségei. XVII. 73 kk.
- VOLLY ISTVÁN (1935) *Népi játékok*. 1—3. Bp.
- VUJA, ROMULUS (1935) *The Roumanian Hobby-Horse, the Calușari*. *Journal of the English Folk Dance and Song Society*.
- VULPESCO, MICHEL (1927) *Les coutumes roumaines périodiques*. Paris.
- WÄHLER, MARTIN (1940) *Thüringische Volkskunde*. Jena.
- WEBER-KELLERMANN, INGEBORG (1954) *Karl. M. Klier: Das Blockziehen*. *Deutsche Literaturzeitung*. 75. Heft. 7—8.
- (1958a.) *Der Luzienstuhl im deutschen und ungarischen Volksglauben*. *Hessische Blätter für Volkskunde* 49/50.
- (1958b.) *Laubkönig und Schössmeier*. *Deutsches Jahrbuch für Volkskunde* Bd. IV.
- (1960) *Das Maïenköpfen in Thüringen*. *Österr. Zeitschrift f. Volkskunde*, 63. Bd. 105 kk.
- WEISS, RICHARD (1946) *Volkskunde der Schweiz*. Erlenbach—Zürich.
- WICHMANNÉ HERMANN JULIA (1907) *A moldvai csángók szokásaiból*. Ethn. XVIII.
- WLISLOCKI, HENRIK (1893a.) *Aus dem Volksleben der Magyaren*. München.
(1893b.) *Volks Glaube und Volksbrauch der Siebenbürger Sachsen*. Berlin.
- WOLFRAM, RICHARD (1932) *Robin Hood und Hobby Horse*. *Wiener Präh. Zeitschrift*, 357 kk.
- ZADŪHINA, K. L. (1951) *A korcsoportok csökevényei Közép-Ázsia népeinél*. *Rodovoe Obscsesztvo Etnograficeszkije materialii i isszledovanija*. Ed. Ak. Nauk. SSSR. 157—179.
- ZALÁN MENYHÉRT (1928) *A nagyszombati szentelt tűz használata népünknel*. Ethn. XXXIX. 109 kk.

- ZELENIŇ, DMITRIJ (1927) *Russische (ostslawische) Volkskunde*. Berlin—Leipzig.
(1928) *Ein erotischer Ritus in den Opferungen der altaischen Tűrken*. Intern. Arch.
fűr Ethnographie. Bd. 29. 83 kk.
- ZENDER, MATTHIAS (1958) *Das Brauchtum als Zeugnis fűr Wesensart und innere Glieder-
ung des Mosellandes*. Zeitschrift fűr Volkskunde, 12 kk.
- ZĪBRT, ĀENEK (1910) *Krűlovű a krűlovniĀky*. Praha.
(1950) *Veselű chwĪle v űivote lidu Āeskűho*. Praha.
- ZOLTĀN JŪZSEF (1963) *A barokk Pest-Buda űlete*. Bp.
- ZOVĀNYI JENŪ (1906) *Miskolczi Csulyak IstvĀn zemplűni ref. esperes egyhĀzlĀtogatĀsi
jegyzűkűnyvei. 1629—1645*. T. TĀr. Uj. f. VII.

Képek jegyzéke

1. Diák a sárkánnyal. (A Győri Főszékesegyház ún. Zalka Antifonáléjában. XV. század.)	34
2. Zenész. (A Győri Főszékesegyház ún. Zalka Antifonáléjában. XV. század.)	35
3. Osztijk álarc. (Budapest, Néprajzi Múzeum. Franciscy József felv.)	63
4. Vogul álarc. (Budapest, Néprajzi Múzeum.)	64
5. Kumánd álarc a kodžo szertartáshoz. (Budapest, Néprajzi Múzeum.) ...	65
6. A betlehemezésnél használt bőrből készült álarc. (Kakasd, 1955. Dömötör Tekla felv.)	65
7. A karácsonyi köszöntésnél használt álarc. (Kakasd 1955. Dömötör Tekla felv.)	66
8.—9. Busó álarccok. (1964. Dömötör Tekla felv.)	67
10. Nyúl-alakoskodó. (Örtilos. Somogy m. 1963. Dömötör Tekla felv.)	68
11. Alakoskodásnál használt, fából készült gólyafej. (Szamosszeg 1961. Dömötör Tekla felv.)	69
12. Alakoskodásnál használt lófej. (Szamosszeg 1961. Dömötör Tekla felv.) .	70
13. Szalmamedve, (Szügy. Nógrád megye. 1937. Budapest, Néprajzi Múzeum. Gönyey Sándor felv.)	71
14.—15. Húsvéti tojást hímző asszony. (Letenye. Nagykanizsa, Thury György Múzeum. Sörlei Tibor felv.)	97
16. Kiszebaba öltöztetés. (Boldog, Pest megye. 1933. Budapest, Néprajzi Múzeum Gönyey Sándor felv.)	105
17. Indul a menet a kiszével. (Boldog, Pest megye, 1933. Budapest, Néprajzi Múzeum, Gönyei Sándor felv.)	106
18. Passiójelenetek a Leibic-i oltárról. 1521. (Budapest, Szépművészeti Múzeum.)	109
19. Pütkösd királyné. (Maconka, Heves megye, 1931. Budapest, Néprajzi Múzeum. Gönyey Sándor felv.)	115
20. Bábtáncoltató betlehem. (Budapest, Néprajzi Múzeum.)	167
21. Lengyel karácsonyi népszokás lóalakoskodással. (Krakkó megye, Nowy Sącz járás. Varsó. Néprajzi Múzeum. Barbara Kaznowska gyűjtéséből, B. Czarneczki felv.)	175
22. Lengyel karácsonyi népszokás medvealakoskodással. (Krakkó megye, Nowy Sącz járás. 1958. Varsó, Néprajzi Múzeum. Barbara Kaznowska gyűjtéséből. B. Czarneczki felv.)	176

23. Lengyel karácsonyi népszokás. A „turon”. (Krakkó megye, Nowy Sącz járás, 1960. Varsó, Néprajzi Múzeum. Barbara Kaznowska gyűjtéséből, B. Czarneczki felv.)	177
24. Lucázók. (Törökkoppány, Somogy megye, 1926. Budapest, Néprajzi Múzeum. Gönyei Sándor felv.)	198
25. Luca a fonóban. (Csömör, Pest megye, 1933. Budapest, Néprajzi Múzeum, Gönyei Sándor felv.)	200
26. Zsuzsanna játék. (Rónaszék, 1909. Budapest, Néprajzi Múzeum, Sebestyén Gyula felv.)	232

Itt mondok köszönetet a varsói Néprajzi Múzeum munkatársainak, továbbá Bojár Ivánnak, Diószegi Vilmosnak, Eperjessy Ernőnek, Franciscy Józsefnek, Kerecsényi Editnek, Keresztyén Máriának, Kiss Gabriellának, Koroknay Évának, Lakos Jánosnak, Radocsay Dénesnek, akik a képek kiválasztásában segítettek, illetőleg a felvételeket készítették.

Festbräuche im Jahreslauf und Volksschauspiel

Eine gemeinsame Eigenartigkeit der auf den verschiedensten wirtschaftlichen und kulturellen Stufen lebenden menschlichen Gemeinschaften ist, dass sie in bestimmten Jahreszeiten wiederkehrende Feste begehen und auf diesen Festen Szenen und Tänze dramatischen Charakters vorführen. Bei den sogenannten Wildbeutekulturen sind nicht die „kalendermässigen“ Momente das primäre, sondern die biologischen Momente des Lebens der gesammelten Pflanzen, des Wildes und der Fische, die jedoch gleichfalls mit dem Wechsel der Jahreszeiten in Verbindung stehen. Mit der zunehmenden Bedeutung des Ackerbaus und der Viehzucht wächst parallel auch die Bedeutung der jahreszeitlichen Feste; die Entwicklung der Astronomie und die wissenschaftliche Erschaffung von Kalendern setzte auch den Zeitpunkt der Feste genauer fest und ordnete sie in den Rahmen der Kalendersysteme (und zugleich auch der entwickelteren Religionssysteme) ein.

Die Anpassung der Feste und der mit ihnen verbundenen dramatischen Sitten an die wechselnden Phasen der Naturvorgänge, der Witterung bzw. des Ackerbaus und der Viehzucht ist auch bei den europäischen Völkern zu beobachten. Die Feste der Völker Europas wurden zwar seit Jahrhunderten, ja Jahrtausenden von Kirche und Staat festgelegt, jedoch blieben im Rahmen der „offiziellen“ Festtage (insbesondere in den Bauernkulturen) sehr beharrlich alte Formen und Vorstellungen erhalten.

Die einleitenden Abschnitte des Buches befassen sich mit der Frage, welche charakteristischen Merkmale die Festgebräuche der hier gelebten und benachbarten Völker in den Jahrhunderten gehabt haben konnten, wo das Ungartum den Boden seiner heutigen Heimat erreicht, sodann das Christentum angenommen und sich die europäische Kultur angeeignet hat? Wie verhielten sich die Festbräuche der hauptsächlich Ackerbau betreibenden indogermanischen Völker zu den Festbräuchen des mit dem Ackerbau vertrauten, doch vor allem viehhaltenden finnisch-ugrischen Ungartums, das über eine ganz andere materielle und geistige Kultur verfügte? Wie machte sich das ungarische Volk die europäischen Sitten zu eigen? Was brachte es in die neue Heimat mit, was übernahm es von den benachbarten Völkern und was bürgerte sich beim Ungartum nicht ein? Womit bereicherten die Ungarn das europäische Brauchtum, welche neuen Formen gestalteten sich hier aus?

Der eine Abschnitt behandelt die theoretischen Fragen des Zusammenhanges zwischen Ritus und Mythos und konkret die Korrelation des europäischen Volksglaubens und der Volksbräuche bzw. die der in diesen vorkommenden übernatürlichen Gestalten. Es wird darin festgestellt, dass die mythischen Gestalten in den Glaubensvorstellungen des ungarischen Volkes mit den dramatischen Bräuchen weniger verknüpft sind als bei den benachbarten indogermanischen Völkern. Beim ungarischen Volke haben sich die einzelnen Momente des religiösen Weltbildes aus der Zeit vor dem Christentum in der Volkserinnerung scheinbar konserviert, nicht aber die sich an diese knüpfende Handlungsreihe, die Riten.

Auch die Frage der Beziehung, die zwischen den Festbräuchen und dem Volksschauspiel besteht, wird in der Einleitung erörtert. Der Begriff des „Volksschauspieles“

tauchte in Ungarn erst im 19. Jahrhundert auf. In den früheren Jahrhunderten erregt in erster Linie die religiös-abergläubische Funktion der Bräuche die Aufmerksamkeit der Beschreiber. Es gibt jedoch auch Grenzfälle (z.B. die kostümierten Fastnachtsspiele), wobei der schauspielartige Charakter der Bräuche auch den Zeitgenossen auffällt.

Der zweite Abschnitt beschreibt die historischen Quellen bis zum Anfang des 19. Jahrhunderts und will auch auf die Frage ein Licht werfen, welcher Meinung die Berichterstatter über diese Gebräuche waren und welchen Standpunkt sie bezüglich der Volkskultur, der Volksdichtung einnahmen, was auch ihr Verhältnis zum Volke, ihre politische Stellungnahme ins rechte Licht stellt.

Der dritte Abschnitt befasst sich mit dem rekonstruierbaren Festbrauchtum des landnehmenden Ungartums, und gliedert sich in folgende Unterabschnitte: Zeitrechnung. Sonnenwende. Jahresbeginn. Die Monaten. Angaben unserer Chroniken im Mittelalter. Schamanistische Spielkunst. Altersgruppen, Einweihung. Masken.

Die Beschreibung der dramatischen Bräuche der Festkreise beginnen wir mit der Fastnacht. Die historischen Angaben berichten viel mehr über die Fastnachtsbräuche als über die anderen Festzyklen; die Fastnachtsbräuche werden nämlich sowohl von den katholischen als auch von den protestantischen Kirchenkreisen mißbilligt, folgedessen wird darüber ausführlich berichtet. Im 15. Jahrhundert hören wir bereits von Faschingsunterhaltungen der Städte, der Dörfer, wie auch des königlichen Hofes.

Von König Matthias I. bis zum Fall von Ofen (1541) liegen Berichte über die Faschingsunterhaltungen, die im königlichen Hofe zu Ofen (ung. Buda) stattgefunden haben, und über die Masken und Vermummungen vor. Auch Angaben aus dem 16—17. Jahrhundert weisen häufig auf Maskierungen hin. Die allegorische Personifizierung der Fasten und der Fastnachtszeit geschieht durch die Gestalten Konc und Cibere (die Fleischspeise und die Fastensuppe). Die Quellen berichten auch über scherzhafte Wettspiele, Zunftbräuche und eigentümliche rituelle Tänze. Vom 17. Jahrhundert an sind auch Bräuche bekannt, in welchen die alten Jungfern verspottet werden.

Bei den ungarischen Fastnachtsbräuchen dieser Jahrhunderte war das Hauptgewicht auf dem Essen und Trinken. Auch die Personifizierung der grossen Faschingsfesten, die allegorischen Figuren hängen mit den Speisen zusammen.

Zahlreiche Elemente der dramatischen und anderen Bräuche des Festkreises zur Zeit der Karwoche und Ostern sind kirchlicher Herkunft und kamen aus dem älteren Kult zu den „Volksbräuchen“. (Rumpelmette, Judasverbrennen, Bräuche im Zusammenhang mit dem Palmkätzchen, der Feuer- und Wasserweihe, dem Flugange usw.) Auch das Bespritzen mit Wasser zu Ostern und die sich an das Osterei knüpfenden Spiele und Glaubensvorstellungen können bis ins Mittelalter zurückgeführt werden.

Von den Mai- bzw. Pfingstbräuchen wird bereits im 15. Jahrhundert erwähnt, dass am ersten Mai die Häuser und ihr Bereich mit grünen Zweigen geschmückt werden. — An die Wahl des Pfingstkönigs erinnert vor allem ein bereits im 16. Jahrhundert allgemein bekanntes Sprichwort, in dem die vergängliche Macht des Pfingstkönigs erwähnt ist. Meine Ansichten über die Herkunft der Wahl des Pfingstkönigs und der Pfingstkönigin weichen vom Ergebnis der bisherigen Forschungen ab. Die Königs- und Königinwahl sind nämlich meiner Ansicht nach in Ungarn nicht unbedingt vom gemeinsamen Ursprung. Auf Grund der historischen und modernen Angaben sind meines Erachtens 1. die Wahl des Pfingstkönigs aus der Altersgruppe der Burschen, mit Wettspielen und Geschicklichkeitsproben, 2. die Königs- und Königinwahl mit Umzugsspiel von Heischecharakter und 3. die Königinwahl aus der Altersgruppe der Mädchen mit Heischeumgang, mit dem Zaubersprüchlein für das Wachstum des Hanfes von je anderem Ursprung. Die historische Vergangenheit dieser Bräuche prüfend, gehe ich auf die sich an den Festkreis des Pfingsten und des Maies knüpfenden Glauben, auf den hexenhaften Charakter der festlichen Periode, auf die Rolle der Rosen und die Verehrung der Hl. Elisabeth ein.

Von den Bräuchen der Sommersonnenwende wird seit dem 15. Jahrhundert über das Johannisfeuer berichtet. Im 15—16. Jahrhundert wird es zuweilen als ein Kirchenbrauch erwähnt, späterhin steht jedoch für diese ein Verbot der kirchlichen und sonstigen Behörden. Seit dem 16. Jahrhundert ist im ganzen Lande der Spruch

über das lange Lied des Hl. Iwan bekannt und wurde im XIX. Jh. auf das beim Anzünden des Johannisfeuers gesungene „rituelle Lied“ bezogen; die älteren Sprichwortsammlungen geben eine andere Erklärung. Interessant ist die Bemerkung von Kaspar Heltai (16. Jahrhundert), laut der »das Lied des Heiligen Johannes so lang ist, dass wenn der Teufel es anfang, er es nicht beenden konnte, sondern daran erstickte«. Nach Heltai werfe ich zur Auslegung des Spruches weitere Möglichkeiten auf.

Der Winterfestkreis ist von manchen Gesichtspunkten aus dem Osterfestzyklus ähnlich: die Weihnachten bildeten sozusagen einen Mittelpunkt, um welches sich Bräuche und Vorstellungen ganz verschiedener Herkunft gruppieren. Diese konnten späterhin aus der Kirchenliturgie von neuem ausscheiden und abermals zum »Volksbrauch werden. (Der Fruchtbarkeitszauber des Pfefferns am Unschuldigen Kinder-Tag ist offenkundig; doch war an diesem Tage im Mittelalter hiezulande das Rutensegnen eine kirchliche Sitte, und von hier gelangte vermutlich das Pfeffern unter die ungarischen Volksbräuche.)

Von den Bräuchen des Winterfestkreises können wir bis zum Mittelalter bzw. dem 16. Jahrhundert die Heischeumzüge zu Weihnachten, am Dreikönigstag, an Johannes- und Stephanstag, die Bescherung am 1. Januar, die abergläubischen Handlungen und Vorstellungen zu Jahresbeginn verfolgen.

In diesem Zeitabschnitt können zwei Hauptgruppen der dramatischen Spiele unterschieden werden. Der christlichen Feier schliessen sich die Weihnachts- und Dreikönigsspiele, das Paradiesspiel an. Im Winterfestkreis pflegte man jedoch in dramatisierter Form nicht nur biblische Geschichten vorzuführen. Ein jedes europäische Volk kennt in dieser Periode dramatische oder halbdramatische, oft mit Tiermasken ausgeführte Bräuche, mit welchen man einerseits den glücklichen Jahresbeginn sichern, andererseits die in den längsten Nächten spukenden übernatürlichen Wesen darstellen wollte. Obwohl die Winterbräuche, wie »regölés«, »hejgetés« und auch noch andere auf eine sehr alte Vergangenheit zurückblicken können, berichten die historischen Angaben viel seltener über diese als über die Bräuche kirchlichen Ursprunges.

Ausser den grossen Festzyklen gibt es auch einzelne Festtage, an welche sich dramatische Bräuche, Vermummungen knüpfen und die in historischen Quellen reichlich erwähnt werden. Zu diesen gehören die Feste der Schulkinder (Heischeumgang am Gregoriustag, Blasiussingen). Auch die Tage, wo die »Bösen« umgehen, wo die europäischen Völker die übernatürlichen Wesen vorzuführen pflegten (Nikolaustag, Luzientag). Ferner die im Mittelalter und im 16–18. Jahrhundert mit Prozessionen gefeierten Kirchenfeste (z. B. Fronleichnam), denen sich gleichfalls dramatische und halbdramatische Bräuche knüpften, zählten zu diesen.

Während wir in den bisherigen Abschnitten des Buches die Angaben bis zum Anfang des 19. Jahrhunderts, also bis zum Einsetzen der systematischen ethnographischen Sammlung analysiert haben, sind im letzten Abschnitt unter dem Titel: *Ünnepi szokásaink költészete* (Dichtung unserer Festgebräuche) sowohl die historischen als auch die neuzeitlichen Erscheinungen bereits berücksichtigt.

Die sich an die Feste knüpfende Handlungsreihe ist von sehr mannigfaltigem Charakter, zuweilen sind darin alle für die Volksspielkunst charakteristischen Merkmale anzutreffen, es kommt aber auch vor, dass eines dieser Merkmale fehlen mag. Es gibt darunter z. B. von einem einzigen Darsteller vorgetragene Zauber und Wahrsagungs-handlungen, in welchen die mimischen Momente völlig fehlen. Auch bei den als »dramatisch« geltenden Brauchformen können z. B. die Zuschauer fehlen (so beim Anzünden des Johannisfeuers); das mimische Spiel ohne Text oder Gesang, dramatische Tänze kommen auch häufig vor (z. B. bei meisten kostümierten Fastnachtsspielen).

Bei einem ansehnlichen Teil des Brauchtums (z. B. bei den lyrischen Heischeliedern) fehlt indessen das Spiel, doch können auch diese nicht aus dem Kreise unserer Untersuchung ausgeschlossen werden, weil in den vollständigeren Formen dieser Bräuche wir auch mimischen Momenten begegnen.

Die Schöpfungen der Volksdichtung, die sich an die Festbräuche knüpfen, können nicht einer einzigen, der Form nach einheitlichen dichterischen Kunstgattung zugewiesen werden. Im grossen und ganzen lassen sich folgende Gruppen unterscheiden:

1. Von mehreren Darstellern mimisch vorgetragene dramatische Texte. Zu diesen sind zu zählen aus dem historischen Material die volklichen Mysterienspiele, von den neuzeitlichen Spieltypen die Weihnachts- und Dreikönigsspiele, einige heute bereits seltene Typen der Mysterienspiele, wie das Paradies- und Susannaspiel, ferner einige Faschingsspieltypen.

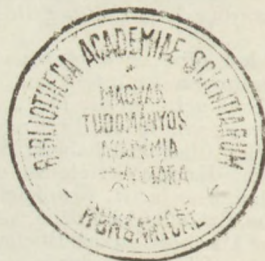
2. Die Heischeumzüge mit Dialogen (Gregorisingen, Blasiussingen).

3. Mit Zauberhandlungen verknüpfte Texte, rituelle Lieder oder Liederreihen, in welche häufig epische Teile eingefügt sind (zeremonielle Lieder bei den Winter- und Frühlingsbräuchen, Winteraustreiben, Johannisfeuer usw.).

4. Umzugsspiele von Heischecharakter, mit Ansingen und Reimen, die nicht dialogisch sind und keine besonderen mimischen Momente enthalten. (Weihnachts-, Neujahrs- und Namenstagsbegrüßungen.)

5. An Kalenderfeste gebundene, mit Sang und Tanz einhergehende Kinder-, hauptsächlich Mädchenspiele.

6. An Feiertage geknüpfte Formeln, Zauber- und Glückwunschsprüche.
Für all diese führt das Buch Beispiele an.

A kiadásért felelős: az Akadémiai Kiadó igazgatója

A szerkesztésért felelős: Vincze Flóra

Műszaki szerkesztő: Tóth Erzsébet

Kézirat beérkezett: 1964. V. 21. Példányszám: 1000 Terjedelem: 23,8 (A/5) iv AK 280 k 6468

64.58945 — Akadémiai Nyomda Budapest, Felelős vezető: Bernát György

